

Узоқ Жўрақулов
Комилжон Ҳамроев

ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК

ТОШКЕНТ

2020

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Узоқ Жўрақулов
Комилжон Ҳамроев

ҚИЁСИЙ

АДАБИЁТШУНОСЛИК

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

Тошкент
«Навоий университети»
2020

УЎК:82.091(100)

КВК:83.3(0)

X 21

**Жўрақулов, У., Ҳамроев, К. Қиёсий адабиётшунослик. (Ўқув қўлланма).
– Тошкент: “Навоий университети”, 2020. - 225 б.**

Ўқув қўлланмада жаҳон халқларига хос тарихий, маданий, фалсафий, эстетик, адабий ҳодисалар ўртасидаги типологик хусусиятлар, адабий алоқалар, таржима ва таржимашунослик масалалари хусусида сўз юритилади. Қиёсий адабиётшунослик илми хулосалари асосида таснифий истифода этилган илмий-адабий манбалар жаҳон адабиётининг илк даврларидан бугунги кунгача бўлган намуналарини қамраб олади. Ўқув қўлланма мавзулари Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети “Адабиёт назарияси ва замонавий адабий жараён” кафедраси фан дастури асосида ишлаб чиқилган.

Мазкур ўқув қўлланма “Қиёсий адабиётшунослик” масалаларини Ўзбекистондаги барча Олий ўқув юртларининг гуманитар факультетларида ўқитишга мўлжалланган.

(Аннотация рус ва инглиз тилига ўгирилади)

Масъул муҳаррир:

Сирожиддинов Ш.С. – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ҳамдамов У. – филология фанлари доктори

Халлиева Г. – филология фанлари доктори

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил ??майдаги ???-сон буйруғи билан 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек филологияси) таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Ўқув қўлланма Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети услубий кенгашининг 2020 йил ?? апрелдаги ?-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Миллий мустақилликка эришганимизга ўттиз йил бўлди. Узоқ асрлар давомида ўнлаб салтанатлар курган, дунёга ўзининг ҳам маданий, ҳам сиёсий, ҳам илмий-маърифий, ҳам адабий-эстетик таъсирини ўтказиб келган туркий давлатчилик этикети, миллий интеллект ва этика бу даврга келиб, янги босқичга ўтяпти. Бас, шундай экан, мустақиллик даври миллий этика ва эстетикамизни қатъий тарзда шакллантириш, мустаҳкамлаш учун икки жиҳатга жиддий эътибор қаратишимиз лозим. Бунинг биринчиси, миллий тарихимиз, маданиятимиз, илмий-маърифий, адабий-эстетик манбаларимиз илдизларини чуқур ўрганиш, шу асосда янги типдаги, замонавий маданиятга асос солиш, иккинчиси, жаҳон маданияти, илми-фани ва маданиятини ўз маданий-тарихий манбаларимиз билан солиштириш ва теран идрок этишдан иборат. Бунинг учун бизга “Қиёсий адабиётшунослик” фанининг миллий асосда ишлаб чиқилган аниқ концепциялари керак бўлади. Мазкур ўқув қўлланма, худди шу эҳтиёж ва талабларга кўра, Олий таълим соҳасининг долзарб масаласи ҳисобланади.

Ўқув қўлланма, концептуал моҳиятига кўра, талаба-ёшларда миллий ўзлик тушунчасини шакллантириш, уларнинг адабий-эстетик дунёқарашини бойитиш, жаҳон бадий-фалсафий тафаккури ҳақидаги тасаввурларини мукаммаллаштириш, қалбларида гўзаллик туйғуларини қарор топтиришга қаратилади. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда Шарқ ва Ғарб адабиётининг ўзаро таъсири ва адабий алоқаларини қиёсий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Негаки, ўзликни англаш, ўз тарихини мукаммал ўрганиш давр тақозоси. Минг йиллик тарихимизнинг гувоҳлик беришича, қадимги Шарқ Ғарб маданияти, илм-фанининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Ғарб маданияти, фалсафаси, маънавиятининг шаклланишида улуғ аждодларимиз – Имом Исмоил ал-Бухорий, Бурҳониддин Марғилоний, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг таъсири бениҳоя катта бўлган. Айни пайтда, туркий

давлатчилик тараққий этган, маданий доираси кенгайган, айниқса, ислом тамаддуни гуллаб-яшнаган даврларда миллий мутафаккирларимиз жаҳон халқлари маданияти билан узвий алоқада бўлиб келган. Бу жараён XX асрнинг биринчи чораги – жадидчиликнинг катағон қилинишига қадар изчил давом этган. Митллатимизни ижтимоий, сиёсий, маданий ва руҳий-маънавий жихатдан ўз мустамлакасига айлантирган собиқ совелар тузуми мана шундай қонуний анъаналардан бизни узиб қўйди. Мустақиллик берган энг муҳим имкониятлардан бири мана шундай анъаналарни қайта тиклашдирки, “Қиёсий адабиётшунослик” номли ўқув қўлланмамиз шу йўлда қўйилган хайрли қадамлардан бўлишига умид боғлаймиз.

Қиёсий адабиётшунослик масаласи жаҳон олимлари томонидан изчил ўрганиб келинади. “Тарихий поэтика”, “компаративистика” йўналишлари, “маданий тарихий”, “мифологик” мактаблар, “қиёсий-тарихий” ва “қиёсий типологик” методларнинг майдонга келиши бевосита жаҳон халқлари бадиий тафаккур намуналарини солиштириб ўрганиш натижасидир. Шунингдек, муқоясага у қадар эҳтиёж сезмайдигандек туюладиган “формал”, “биографик”, “психологик”, “социологик”, “структурал” методлар, “герменевтика” сингари комплекс талқин усуллари ҳам у ёки бу даражада қиёсийликка асосланади. Умуман, одамизот нима ҳақида фикр юритмасин, икки ёки ундан ортиқ нарса ва ҳодисаларни солиштириш йўлидан боради. Бу эса қиёсий адабиётшуносликнинг жаҳон илм-фанига хос комплекс эҳтиёж эканини кўрсатади.

Қиёсий адабиётшунослик илми асосларини ишлаб чиққан олимлар сифатида оға-ини Вильгельм ва Яков Гриммлар, А.Н.Веселовский, Ф.И.Буслаев, Н.И.Конрад, В.М.Жирмунский, Е.Э.Бертельс, ўзбек адабиётшунослигида Ғ.Саломов, Ф.Сулаймонова, Н.Комилов, Б.Қосимовлар саналади. Бундан ташқари, қатор адабиётшуносларнинг тадқиқотлари борки, уларда бирор адабий фигура, жанр, сюжет, образ, мотив ёки деталь қиёсий адабитшунослик аспектида ўрганилади. Айни характердаги ишлар жаҳон адабиётшунослигида ҳам, миллий адабиётшунослигимизда ҳам кам эмас.

Қиёсий адабиётшунослик, моҳиятан, жаҳон маданияти, фалсафаси, илм-фани ва адабиётни ягона доирада ўрганиш, комплекс қабул қилиш, тарихий ҳақиқатдан чекинмай холис талқин этишдир. Аммо қиёсий адабиётшуносликка доир барча ишлар ҳам бу талабга тўла жавоб бера олмайди. Уларнинг баъзиларида олинган материал қамровининг торлиги, бошқаларида бирёқламалик, яна бир хилларида юзакилик кўзга ташланади. Айниқса, “марказлаштириш” муаммоси (ҳамма нарсани ўзига тортиш) мавжуд қиёсий адабиётшунослик илмининг энг катта камчилиги ҳисобланади. Қиёсий адабиётшуносликнинг комплекс асосга эга экани шунда кўринадик, у кичик бир манбага холис ният, меҳнатдан қочмаслик ва чуқур билим билан ёндашган тадқиқотчини тарих, бадийят ўтмишининг ўта олис нуқталарига олиб боради. Азалий, ўлмас ҳақиқатларни кашф этиш имконини беради.

Мазкур ўқув қўлланманинг асосий мақсади мавжуд илмий метод ва ёндашувлар, алоҳида тадқиқотчиларнинг субъектив нуқтаи назарларидан қочиш, Ғарб мутахассисларининг “европани марказга қўйиш” (европацентризм)дек бирёқламаликларини четлаб ўтиш, тор миқёсдаги талқинлардан юқори туриш, масалага комплекс ва умуминсоний манфаатлар мезони билан ёндашишдан иборат.

Фаннинг вазифаси: дунё халқлари, хусусан, Шарқ ва Ғарбнинг шоҳ асарларини ўрганиш ва эстетик таҳлил этиш, бу асарларнинг инсоният ҳаётидаги аҳамиятини тушунтириш; ҳеч қайси халқ, элат бошқа халқлардан узилиб, ўз ҳолича яшамагани, жумладан, адабий-маданий алоқалар ҳам узлуксиз давом этиб келганини бадий асарлар мисолида кўрсатиб бериш; миллий ва умуминсоний адабий-назарий анъаналарнинг ўзаро боғлиқлигини, Шарқ ва Ғарб дунёсида маданий, иқтисодий ривожланишнинг навбатма-навбат келиши ва уларнинг бир-бирига таъсирини англаш; Марказий Осиё, жумладан, Мавороуннаҳрдаги қулай географик шароит минтақада маданият, адабиётнинг жуда қадимги даврларда шаклланишига сабаб бўлганлигини адабиёт, санъат асарлари қиёси асосида кўрсатишдан иборат.

Фаннинг предмети ни жаҳон халқлари бадиий тафаккурининг синкретик шаклга эга бўлган, ҳали эстетик босқичга ўтмаган, бадиийлашмаган ибтидо даврларидан бугунги адабий жараёнгача бўлган адабий тамойиллар, мактаблар, йўналишлар, оқимлар, ижодий методлар ва индивидуал ижодкорларга хос поэтик усул ва кашфиётлар ташкил этади. Айни пайтда, азалдан давом этиб келаётган Шарқ ва Ғарб тарихий, ижтимоий, маданий, фалсафий, адабий алоқалари, бундай алоқалар туфайли пайдо бўлган манбалар ва уларнинг бадиий моҳиятини ўрганиш орқали адабиёт тарихи, назарияси билан боғлиқ муҳим хулосалар чиқариш мумкин.

Барча фундаментал фанлар сингари “Қиёсий адабиётшунослик” фани ҳам ўзининг аниқ ва ўзгармас таркибий қисмларига эга. Булар синкретизм, типология, синтетизм, адабий таъсир, адабий алоқалар, таржима ва таржимашунослик бўлиб, ҳар бирининг қиёсий адабиётшунослик муаммоларини тушуниш, жаҳон бадиий тафаккурини комплекс қабул қилиш, адабиёт тарихини босқичма босқич ўрганиш, жаҳон адабиётига хос назарий масалаларни англашда алоҳида ўрни бор.

Бошқа фан соҳалари билан алоқадорлиги жиҳатидан “Қиёсий адабиётшунослик” фани ўта кенг қамровга эга. У мавжуд фанларнинг деярли барчаси билан узвий алоқага кришишга масъул. Чунки “Қиёсий адабиётшунослик”нинг қиёсланадиган манба ва назарий муаммолари, предметлари олдига қўйиладиган методик ва методологик вазифалар шуни тақазо этади. Негаки, диншунослик, тарих, география, фалсафа, сиёсатшунослик, жамиятшунослик, эстетика, психология, тилшунослик, манбашунослик, матншунослик каби гуманитар соҳалар кўмагисиз “Қиёсий адабиётшунослик” фани боши берк кўчага кириб қолади.

“Қиёсий адабиётшунослик” фани ўзининг географик қамрови, хронологик даврлаштирилишига кўра глобал миқёсни эгаллайди. Жаҳон халқлари бадиий тафаккури намуналарининг ҳар қандай намунаси – у диний, мифологик ёки фольклор, классик ёки замонавий адабиёт намунаси бўлишидан қатъи назар – қиёсий адабиётшунослик манбаи бўлиши мумкин.

“Қиёсий адабиётшунослик” фани чек-чегарасиз манбаларни икки жихатдан ўрганади: назарий ва амалий. Фанинг назарий масалалари адабиётдаги синкретиклик, типология, адабий таъсир ва адабий алоқалар асосида ижодий методлар, оқимлар, адабий турлар, жанрлар, бадиий асар сюжети, композицияси, бадиий мотив, деталь, услуб каби жихатларни қамраб олади. Таржимашуносликнинг соҳа амалиёти, танлаш, таснифлаш, бир тилдан бошқа тилга ўгириш ва таржима, услуб сингари томонлари “Қиёсий адабиётшунослик”нинг амалий масалалари ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланмада қиёсий адабиётшуносликка доир назарий масалалар маъруза машғулотлари тарзида тақдим этилади. Жаҳоннинг турли халқлари бадиий ижодига доир эпос, роман, қисса, новелла, хикоя, трагедия, драма, комедия ва ўнлаб шеърӣ жанрларни мутолаа қилиш ва қиёсий таҳлиллаш ўқув фани амалиётини ташкил қилади.

Ўқув қўлланманинг “Кириш”, “Қиёсий адабиётшуносликда синкретизм масаласи”, “Илоҳӣ китоблар ва мифологик тафаккур масаласи”, “Энг қадимги драма қиёсий адабиётшунослик контекстида”, “Шарқ ва Ғарб классицизми: умумийлик ва хусусийлик”, “Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурида сентиментализм, романтизм, натурализм, реализм”, “XIX-XX асрлар Европа романчилиги ва Шарқ замонавий насри”, “Европа модернизми ва XX аср янги ўзбек адабиёти” бўлимлари филология фанлари доктори Узоқ Жўрақулов, “Шарқ ва Ғарб эпоси типологияси”, “Қадимги давр жаҳон лирикасининг типологик хусусиятлари”, “Платон, Аристотель, Фаробий ва Ибн Синоларнинг адабий-эстетик қарашлари”, “Шарқ ва Ғарб адабиётида Ўрта асрлар масаласи”, “Уйғониш даври бадиий тафаккури типологияси”, “Шарқ ва Ғарб маърифатчилиги типологияси: француз ва жадид маърифатчилиги” бўлимлари филология фанлари бўйича фалсафа доктори Комилжон Ҳамроев томонидан ёзилди.

Хуллас, “Қиёсий адабиётшунослик” фани талабаларни жаҳон адабиёти ва адабиётшунослигининг умумий ҳамда хусусий томонларини қиёсий жихатдан ўрганишга тайёрлайди. Миллий адабиётимиз илғор тамойилларини

англаш, таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиради. Жаҳон миқёсида фикрлаш, ўзликни англаш, ўз халқи тарихи, маданияти, адабиётини тарғиб этиш имконини кенгайтиришга хизмат қилади.

Қиёсий адабиётшуносликда синкретизм масаласи

РЕЖА:

1. *“Тарихий поэтика” ва синкретизм назарияси қиёсий адабиётшуносликнинг бадий-тарихий, илмий-эстетик асоси сифатида.*
2. *Синкретизм назариясининг каишф этилиши, тарихий-маданий асослари, илмий-назарий критерийлари: синкретизм ва типология.*
3. *Синкретизмнинг тарихий тадриж босқичлари: дин, миф, адабиёт синкретизми.*
4. *Жаҳон адабиёти намуналарининг комплекс шаклланиши, тараққиётида типологиклик тамойилининг ўрни.*

Таянч тушунчалар: Синкретизм, “тарихий поэтика”, типология, адабиётгача бўлган давр, синтетизм, жанр, сюжет, мотив, образ, қаҳрамон, композиция, услуб типологияси.

Моҳиятан, ҳар қандай бадий-эстетик ҳодиса анъанавий, яъни тарихийдир. Тарихий поэтика мана шундай анъанавийликка хос қонуниятларни ўрганади. Бундай қонунлар тизими бадий талқиннинг барча умумий ва хусусий томонларини қамраб олади. Шу нуқтаи назардан у муайян ижодкор ёки миллий адабиёт доирасида чекланиб қолмайди. Умумэстетик, умумназарий моҳият касб этиши билан бирга, баъзи бадият манбалари тимсолида, инсоният эстетик тафаккури ҳудудларидан ҳам ошиб ўтиб, юксак идеаллар, самовий маърифат ва маънавият сарҳадларигача даҳл қилиши мумкин.

Тарихий поэтика тушунчаси замонавий адабиётшунослик илмига XIX асрнинг охирларида кириб келди. Унинг қошифи сифатида рус олими А.Н.Веселовский эътироф этилади (“Тарихий поэтика” истилоҳи илк бор А.Н.Веселовский томонидан 1893 йилда “Тарихий поэтикага кириш” мавзуидаги маърузада қўлланган. 1894 йилда расмий нашрларда чоп этилган.). “Поэтика” умумэстетик принцип ва истилоҳ ўлароқ илк бор Аристотель томонидан қўлланган. Шундан кейин бадий адабиётга татбиқ

этилган ва XIX асрнинг ўрталаригача умумэстетик категориялик моҳиятини сақлаб келган”. А.Н.Веселовский “тарихий поэтика” тушунчасини олиб кириб, адабиёт назарияси истилоҳига айлантирди, ушбу сўз мазмунини ўзгартирди. Бу жаҳон адабиёти тарихининг олим томонидан илгари сурилган муҳим концепцияларидан бири эди”,– деб ёзади бу ҳақда проф. А.Б.Муратов.¹

Бугун тарихий поэтиканинг қатор назарий мезонларлари, тадқиқот йўсинлари ишлаб чиқилган. Аммо бу дегани тарихий поэтика бор-йўғи бир ярим, икки асрлик ўтмишга эга, янги тадқиқот усули дегани эмас. Мазкур усул аксарият миллий адабиётлар, жаҳон халқлари бадиий тафаккури силсиласида адабий-тарихий амалиёт ва назарияни уйғунлаштирувчи қувват манбаи ўлароқ яшаб келади. Агар назарий поэтика адабий ҳодисаларнинг каноник хусусиятларини, уларда асрлар оша юзага келган таркибий ўзгаришларни, яъни нарсанинг моҳиятини талқин этса, тарихий поэтика мана шу нарсанинг қай йўсинда, қачон ва қандай унсурлардан вужудга келгани, бир сўз билан айтганда, нарсанинг тарихан уч таркибли замон-маконда шаклланиш жараёнини ўрганади. Шу сабабдан тарихий поэтика адабиёт назарияси, ҳатто бир бутун адабиётшунослик илмининг пойдевори ҳисобланади. Бу икки талқин йўли уйғунлашган нуқтада назарий адабиётшунослик майдонга келади.

Демак, ушбу тезис ҳар қандай адабий тур, жанр, сюжет, композиция, образ ва услуб, ўзининг бадиий канонлик даражасига етишувида, бир қадар канонлашмаган шаклда яшаб келган мазкур эстетик “аждод”ларнинг ўзига хос улуши бор, деган хулосага келишимизга асос беради. Кейинги тарихий босқичларда мустақил ёки замонавий ўлароқ қабул қилинган бирор бадиий талқин усули, бирор бадиий асар, жанр, бирор бадиий компонент йўқки, том маънода синтетикликдан холи бўлсин. Бу ҳодиса фақат муайян турлар, жанрлар ва бадиий компонентларнинг генетик алоқадорлигида эмас, бир қарашда бундай муносабатлар йўқдек туюладиган, ўзаро ўхшаш бўлмаган

¹Потебня А.А. Теоретическая поэтика.-М.: Высшая школа, 1990.-С. 7.

эстетик бирликлар сатҳида ҳам анъанавийлик, яъни қонунийликни намоён этади. Шу нуқтаи назардан бир адабий тур, жанр ёки бадиий компонент яккаш ўз мазмун-шакл доираси бўйлаб ҳаракатланмайди, балки тамомила бегона ўзанлар билан қўшилиб оқади, ўзанлар ичра янги тармоқлар ҳосил қилади, уларнинг янги шох-бутоқлар билан бойиши, бошқа таъм, ҳатто бошқа шаклдаги мева туғиши учун хизмат қилади. Айни жараён фақат жанр ўзгартирувчилик хоссасинигина намоён қилмайди, балки у композиция, сюжет ёки образ мазуни ва структурасига таъсир ўтказиши, каноник ўзгаришларга туртки бериши ёки ўзи ҳам худди шундай акс таъсирни қабул қилиб олиши мумкинки, тарихий поэтиканинг вазифаси айни тарздаги мураккаб ҳолатларни ўрганиш ва қонуниятларини аниқлашдир.

Бадиий қамровдорликнинг воқе бўлишида, асосан, уч омил етакчилик қилади. Буларнинг биринчиси, бадиий асар дунёсига жалб этилган диний, мифологик, реал, маиший воқелик бўлиб, айни омил асар замон-макон кўламини минимумдан максимумгача кенгайтириш имконини беради. Иккинчи омил, асарнинг қандай бадиий анъаналар билан муносабатда дунёга келганига қараб кўламдорлик, қамровдорлик даражасини намоён этади. Бундай анъанавийлик, юқорида қайд этганимиздек, бадиий асар жанридан бошлаб, сюжет, композиция, мотив, образ, детал, услуб сингари поэтик компонентлар доирасида воқе бўлиши мумкин. Учинчи омил ҳам адабий-тарихий жараённи ҳаракатлантирувчи муҳим восита ҳисобланади. Буни бир сўз билан муаллиф субъекти тарзида ифодалаш мумкин. Агар биз ушбу уч омилни Г.В.Ф.Гегелнинг машҳур объект+субъект+объектсубъект формуласига соладиган бўлсак, унда биринчи омил – объект, учинчи омил – субъект, иккинчи омил эса, умумлаштирувчи – объектсубъект вазифасини бажариши маълум бўлади.

Жаҳон адабиётида давом этиб келаётган адабий-тарихий жараённи ягона бадиий майдон сифатида тасаввур этадиган бўлсак, ушбу уч омил ўртасида кечадиган муносабатларнинг ўтган замон-макон ҳудудлари оша айнан уч босқич ва шаклда намоён бўлганини кузатамиз. Буларнинг

аввалгисини тақлид босқичи, иккинчисини классик (намунани бадиий акс эттириш – мимесис, унинг ўхшашини қайта тиклаш, намунага жавоб ёхуд анъана негизида янгига асос солиш) босқич, ниҳоят, учинчисини парадоксал синтез тарзида номлаш мумкин.

А.Н.Веселовский ўзининг “Тарихий поэтикадан уч боб” номли тадқиқотида санъат ва бадиий ижоднинг ибтидоси бевосита ритм билан боғлиқлигини таъкидлайди. Бу ҳақда: “Унинг (яъни бадиий ижод ибтидоси бўлган ритмнинг – У.Ж.) тарихий моҳияти ибтидоий поэзия *синкретизмидадир* (таъкид муаллифники – У.Ж.). Бу чатишув остида мен кўшиқ-муסיқа ва сўз унсурларига эга ритмлаштирилган, рақслаштирилган ҳаракатларни назарда тутаман”,–деб ёзади олим.¹ Унингча, қайд этилган бу ҳолатни тўғридан-тўғри поэзия сифатида қабул қилсак, хато бўлади. Чунки рақслаштирилган, кўшиқ-муסיқа ва сўз унсурлари қоришиқлигида намоён бўладиган ритмик ҳаракатлар ҳали том маънода поэзия бўла олмайди. Ушбу ибтидоий синкретик шакл илк одамларнинг жисмоний юклардан ҳалос бўлиш эҳтиёжидан туғилган бир жараён, ҳолос. Бу гўё аёлларнинг руҳий-жисмоний енгилликка эришиш учун кўз ёш тўкишларига ўхшайди. Аммо айнаи ҳолатни поэзиядан том маънода узоқ ёки мутлақ мустақил ҳодиса деб эмас, балки кейинги ривожланган, мукаммалликка етишган поэзиянинг илк синкретик шакли сифатида тушуниш мақсадга мувофиқдир. Мазкур синкретик шакл эса ибтидоий одамлар ҳаёти учун эстетик вазифа бажаришдан кўра, асосан, психофизик катарсис вазифасини бажарган. У эстетик катарсис босқичига етгунига қадар қатор дифференциациялашув жараёнларини яшаб ўтган. Бундай жараёнлар кечадиган босқичларнинг ўзи синкретизм назариясига кўра ўрганилади, айнаи пайтда, тарихий поэтиканинг бирламчи ва муҳим объекти ҳисобланади.²

А.Н.Веселовский ибтидоий поэзиянинг психофизик катарсис учун хизмат қилгани ва айнан у маданий-тарихий тафаккурнинг илк шакли

¹Веселовский А.Н. Три главы из исторической поэтики /в кн.: Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989.-С. 155.

²Бу ҳақда қаранг:Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989.-С. 156-187.

сифатида кейинчалик диний, маросимга хос ҳамда культ асосидаги катарсисга шакл бергани, буларнинг барчасида тақлид етакчи омил бўлганини айтадики, олимнинг ушбу фикрларини мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Шундан бўлса керак, жаҳон адабиётшунослиги тарихида А.Н.Веселовский қарашларига ўхшамаган ёки унга тамомила зид бўлган фикрлар ҳам оз эмас. Олимнинг ўзи ушбу тадқиқотида мазкур қарашларига у қадар мос келмайдиган, бошқача айтганда, олим нуқтаи назарини тўла ифода этмайдиган, баъзан ҳатто зид бўлган бошқа олимлар фикр-қарашларни келтириб ўтади. Лозим жойларда улар билан баҳсга ҳам киришади.¹

Бу ўринда биз учун муҳими, А.Н.Веселовский билан бошқа олим ва файласуфларнинг фикрлари бир нуқтада, яъни поэзиянинг ибтидоси кимгадир, нимагадир, қай бир йўсинда тақлид этиш орқали шакллангани масаласида уйғун келишидир. Чунки инсоният болалик палласида, худди бугун дунёга келган чақалоқ каби, ёзилмаган оқ варақ эди. Худди чақалоқ тарбия, ўғит-насихат, тажрибавий йўл-йўриққа муҳтож бўлганидек, инсоният болалиги ҳам бундай воситаларсиз дунё ҳаётини йўлга қўйиши мумкин бўлмаган. Демак, унинг кимгадир тақлид этиши руҳий-маънавий, ижтимоий-маданий зарурат эди.

Бу жараён кечган давр хронологиясини ҳам, географик ҳудудларини ҳам аниқ белгилаш мумкин эмас. Чунки илк тақлидий синкретик санъат маншаъи башарият ҳаётининг ибтидосига бориб боғланса-да, худди шундай санъат намуналарини кейинги икки босқич етакчилиқ қилган замонларда ҳам учратамиз. А.Н.Веселовский тарихий поэтикага доир қарашларини цивилизацияга эришган XIX аср замони чегараларидан туриб баён этар экан, айтиш мумкин, даврда ҳам папуаслар, Жанубий Америка ҳиндулари, Африка қабилалари, ёқут ва бошқа дунё элат ҳамда миллатлари орасида ибтидоий

¹А.Н.Веселовскийнинг “Тарихий поэтикадан уч боб” номли тадқиқотида Гегелдан бошлаб, Леон Готье, тарихий-этнографик мактаб вакиллари – Мюлленгоф, Ваккернагель, Коберштейн, фон Лилленкрон, Уланд, Вилманс, Я.Гримм, Шерер, Лакомб сингари қатор олимларнинг илк поэзия ҳақидаги ўзаро уйғун ёки қарама-қарши фикрларини келтиради, уларга ўз муносабатини баён этади (- У.Ж.).

санъат намуналари учраб туришини қайд этади. Бевосита ушбу халқларга хос маросим шакллари таҳлили асосида фикр юритади. Ибтидоий санъат шакллари тўла сақлаб қолган миллатлар ижоди намуналари билан уни нисбатан ёки тўла йўқотган миллатлар ижоди намуналарини солиштирув жараёнида муайян умумлашмаларни илгари суради. Уларни “маданий” ва “маданий бўлмаган” миллатлар тарзида таснифлар экан, маданий бўлмаган халқлар ижодиётида тўла сақланиб қолган синкретик санъат намуналари маданий халқлар оғзаки ва ёзма ижодида бирор жанр таркибида, синтетик шаклда яшашда давом этаётганини қайд этади.¹ Бундан келиб чиқадики, санъат ва адабиётнинг тақлид босқичи муайян халқ, миллат, элатнинг тарихий, маданий, маърифий, ижтимоий, психологик спецификасига кўра, том маънода субъектив моҳият касб этади. Айнан миллат субъектининг маданийлик ёки замонавийлик томон ҳаракатланиш босқичлари унинг адабий-эстетик тафаккури даражасини ҳам белгилайди. Шунга кўра, биз тақлид босқичи интиҳоси ва кейинги босқич ибтидосини белгилашда хронологик мезонларга эмас, эстетик мезонларга таянишимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундан келиб чиқадики, адабий-тарихий жараённинг тақлид босқичи нисбий маънода энг қадимги даврлардан илк дифференциация жараёнларига қадар давом этади. Ушбу жараённинг қайси нуктасида, қай бир миллат, халқ адабиётида мустақил жанр шаклланиб тақлидий санъат намуналари шу жанр таркибидаги бадиий унсур сифатида яшай бошласа, шу нуктада иккинчи босқич ибтидо топади.

Демак, бошқа маърифий, ижтимоий, иқтисодий, маиший, маданий муаммолар ечимида бўлганидек, айнан поэзия – адабиёт борасида ҳам илк одамнинг тақлидга асосланганига шубҳа йўқ. Поэзиянинг қандай пайдо бўлгани, унинг илк синкретик қиёфаси қайси шаклда экани, илк одам кимга ёки нимага тақлидан илк поэзия намуналарини шакллантиргани хусусида

¹Қаранг:Веселовский А.Н. Три главы из исторической поэтики /в кн.: Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989.-С. 168-189.

А.Н.Веселовский, шунингдек, бошқа олимлар фикрларини ёклаш, улар билан баҳсга киришиш, бу борада ўзгачароқ талқинларни илгари суриш, ушбу талқинларни қатор далиллар орқали исбот этиш мумкин. Аммо биз учун бу ўринда поэзиянинг илк босқичи тақлидга асосланиши ҳақидаги хулосанинг ўзи кифоя қилади.

Тақлиддан кейинги, яъни классик босқичда дифференциация жараёнлари билан параллел равишда адабий жанрлар, сюжет, композиция, образ, мотив, услуб сингари бадиий компонентларнинг канонлашув механизми ишга тушди. Яъни синкретик шаклдаги ибтидоий санъат намуналарида физик портлаш ҳодисаси воқе бўлиб, ўзидан бизларга маълум турлар, жанрлар ва бошқа бадиий бирликларни эстетик тафаккур осмонига сочиб юборган бўлса, мана шу парчалар баъзан алоҳида, баъзан эса йириклари кичигини тортиш орқали синтетик тур ва жанр намуналарини майдонга келтирдик, бу жараён бугунга қадар давом этмоқда.

М.Бахтин тарихий поэтика методологиясига изчил риоя этилган “Романда замон ва хронотоп шакллари” номли тадқиқотида роман жанрига хос бундай синтетиклашув жараёнларини назик илғайди ва ишонарли баён этади: “Романнинг юқорида биз қайд этган сюжет, тасвир, риторикасига доир жиҳатлар янгилик даъво қилмайди. Чунки улар барчаси Антик адабиётнинг бошқа жанрларида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, муҳаббат мотивлари (илк учрашув, оний эҳтирос, изтироблар) эллинлар ишқий поэзиясида, бошқа мотивлар (бўрон, кема ҳалокати, уруш, ўғирлаш) Антик эпосда, билиб қолиш мотивлари Антик трагедияда, тасвир усуллари қадимги географик романлар ҳамда тарихий асарлар (масалан, Геродот)да, мушоҳада ва нутқ эса риторика жанрларида мукаммал даражада ишлаб чиқилган. Юнон романининг туғилиши (генезиси)га омил бўлган ишқий элегиялар, географик романлар, риторика, драма, тарихий жанрлар таъсир кўламини турли даражада баҳолаш мумкин, аммо бу айни жанр таркиби синкретик жараёнлар ҳосиласи эканини инкор этишга сабаб бўла олмайди. Умуман, юнон романи Антик адабиётга доир барча жанрлар хусусиятини ўз таркибига сингдириб олган, дейиш

мумкин”.¹ Юнон авантюр романи таҳлили асосида келинган бу хулосавий фикрлар А.Н.Веселовский қарашларининг давоми, айни пайтда, далиллар билан мустаҳкамланган, соф таҳлилий исботи сифатида намоён бўлади. Бу икки олим фикрларининг умумлашмаси эса классик (синтетик) босқич адабиётининг поэтик тармоқланув, табақаланув, канонлашув механизмини бир бутун тасаввур этишимизга имкон беради.

Иккинчи босқичга хос поэтик тафаккур тақлид босқичи билан бевосита бўлмаса ҳам билвосита алоқадор. Чунки санъат намунаси ҳар икки босқичда муайян объектга нисбатан субъект вазиятида туради. Унинг шаклланиши, мавжудлиги ва ҳаракати ўша объектга боғлиқ бўлади. Фақат илк босқичда пайдо бўлган субъект, объектнинг асли (ядроти)га яқинроқ туради. Мазмун ва шакл нуқтаи назаридан ундан йироқлашиб кета олмайди. Ўз объектига айнан бўлмаса-да, максимал даражада ўхшайди. Бу босқичнинг тақлид дея номланишига сабаб ҳам аслида – шу. Классик босқичда эса намуна-объектга нисбатан мустақил, соф герменевтик муносабат етакчилик қилади. Бундаги субъект муайян объектни ўзига мақбул йўсинда, истаган шакл ва мазмунда бадиий акс эттириш ҳуқуқини қўлга киритади. Унинг исталган қисмини, ўзи хоҳлаган шаклда акс эттиради. Намунага нисбатан ҳаракат доирасини исталган нуқтага қадар кенгайтиради, ўз объектига қанча хоҳласа шунча яқинлашади. Иккинчи босқичга хос мана шундай ҳуқуқ ва имкониятлар унинг илк шаклланиш давриданоқ мустақил турлар, жанрлар ва бошқа бадиий компонентларнинг юзага келишини таъминлайди.

Адабий-тарихий жараёнда энг кўп давом этган, башарият учун самарали ва тизимли хизмат қилган босқич ҳам худди шу – иккинчи босқич (классик ёки синтетизм) ҳисобланади. Унинг бошланиши ҳеч бир жиҳатдан XVII аср Европасида майдонга келган классицизм адабий-фалсафий оқимига алоқадор эмас. Уни классик босқич деб номлашимизнинг бир нечта жиддий сабаблари бор. Биринчидан, инсоният бадиий тафаккури бу даврга келиб,

¹Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар.-Т.: Akademnashr, 2015.-Б. 49.

“намуна” (“классик” намунавий, идеал, дастлабки ва энг олий феномен деган маъноларни билдиради)ни танлаш, уни ўз маънавий эҳтиёжлари йўлида фойдалиниш, ўзига мақбул йўсинда бадиий акс эттириш даражасига эришди. Иккинчидан, худди шу даврдан эътиборан кейинги даврлар адабиёти учун асос бўлган эпослар, бошқа эпик, лирик ва драматик жанрлар майдонга келди. Учинчидан, бадиий сюжет, композиция, бадиий образ, услуб сингари адабиёт учун энг муҳим компонентларнинг канонлари шаклланди. Тўртинчидан, у оғзаки ёки ёзма ижод намунаси бўладими, бундан қатъи назар, бадиий асар намунаси устига индивидуал, миллий, умумбашарий доирадаги аниқ эстетик концепция юкланди.

Шуларга кўра, биз айти босқич ибтидосини илк лирик жанрлар ва эпос майдонга келган энг қадимги замонларга боғлайдиган бўлсак, бу масала талқинида жаҳон адабиётшунослиги қўлга киритган конкрет далилларга таянишимизга тўғри келади. Фақат шу асосдагина иккинчи босқич ибтидоси ҳақида тахминий маълумотларни умумлаштириш имконига эга бўлишимиз мумкин. Чунки ҳали дунёдаги бирор фан, илмий тадқиқот илк адабиёт, илк ижодкор, илк адабий жанр хусусида аниқ тўхтамга келган эмас. Бизнингча, бунинг имкони ҳам йўқ. Демак, биз бу масалада фақат мавжуд далилларга таяниб, шу асосдаги фикрларни умумлаштира оламиз, холос.

С.Н.Крамернинг “Тарих Шумердан бошланади” деб номланган оламшумул ишида ушбу қадим миллат маданиятига доир сопол тахтачалардаги битиклар э.а. 2500 йилларга мансублиги айтилади.¹ Аммо бу сополкитобларда акс эттирилган маърифий, маиший, сиёсий, фалсафий, иқтисодий, этик, суд-ҳуқуқ, тиббиёт, боғдорчилик, деҳқончилик, чорвачилик, хусусан, бадиий тафаккурга хос хос ахборот ва билимларнинг ёши мазкур сополкитоблар ёши билан тенг дегани эмас. Инсоният тарихидан маълумки, муайян ахборотлар, билимлар, воқеа-ҳодисалар жамият онгида тизимлашиб, уларнинг ифода шакллари топилгунча орадан бир неча асрлар, ҳатто минг

¹Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-М.:»Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991.-С. 18.

йиллар ўтиб кетиши мумкин. Шу нуқтаи назардан С.Н.Крамер қайд этган йигирма беш минг йил санаси сополкитобларда акс эттирилган ёзувлар ибтидосини билдирмаслиги аниқ. Фақат ундаги ёзувлар мазмуни, уларни бошқа манбалар билан солиштириш асносида бу маданий давр хронологиясининг тахминий чегараларини тасаввур этиш мумкин.

С.Н.Крамер шумер адабиётига оид учта машҳур манбани келтиради. Буларнинг биринчисини умумий тарзда “Мунозаралар” деб номлайди ва ундаги учта сюжетни қайд этади. Дастлабки сюжет чўпон ва деҳқон ўртасидаги мунозара, кейингиси бу мунозаранинг шумерлар маъбуди (яъни худоси) томонидан ажрим қилиниши ва деҳқон хизматининг устун қўйилиши, учинчи сюжет шу икки шахс (шумерлар эътиқодига кўра чўпонлар маъбуди Думузи, деҳқонлар маъбуди Энкимду) ўртасида бир қиз, яъни Инананинг талаш бўлиши, натижада қиз томонидан Энкимдунинг танланиши. Олим уларнинг ҳар бирини алоҳида поэмалар сифатида талқин этади. Ҳар учала поэмага алоҳида-алоҳида сарлавҳа қўяди. Аммо диққат қилинса, Крамер томонидан мустақил сюжетлар сифатида тақдим этилган уч “поэма”нинг Инжил ва Қуръонда келадиган, Одам алайҳиссаломнинг икки ўғли “Ҳобил ва Қобил” ҳақидаги бир қиссанинг парчалари экани маълум бўлади. Крамер томонидан “Тўфон” деб ном қўйилган иккинчи сополкитоб битиги ўз мазмун-моҳиятига кўра юқорида зикр этилган илоҳий китобларда баён этилган “Нух тўфони”нинг айнан бўлмаса ҳам, бир оз бузилган, мифлашган шаклидир. Учунчисини эса Крамер “Жаннат” деб атайди. Бу манба мазмунини аёлнинг эркак, яъни Одамнинг чап қовурғасидан яратилиши ҳақидаги Инжил нуқтаи назарига боғлиб талқин этади. Мана шу учта энг қадимги бадий талқин намунаси, Крамер таъбири билан айтганда уч “поэма”, классик босқичга оид дастлабки манбалар ҳисобланади. Тўғри, бу ўринда Инжил ва Қуръонда ҳикояланган воқеалар хронологик тартиби Крамер томонидан бир оз бузиб берилган. Зотан, манбалар хронологияси ва тарихий мантиққа кўра аввал жаннат ҳаёти, башарият вакиллари яратилиши, кейин Ҳобил ва Қобил қиссаси, охирида эса Нух алайҳиссалом

тўфони воқеаси келиши лозим эди. Лекин, шунга қарамасдан, ҳозирча жаҳон халқлари бадиий тафаккурининг илк намунаси сифатида қаралаётган манбалар жанр сифатида нисбатан тугал шаклда эканлиги, уларнинг бевосита илоҳий китобларда баён этилган ахборотлар билан мос келиши маълум бўлади. Бу хусусият классик босқичдаги анъанавийлик ва намунага маданий муносабатнинг устуворлигини яна бир бор таъкидлайди.

Классик босқичнинг кейинги поғоналарида намуна ҳам, намунага муносабат ҳам, намунани талқин этиш йўсинлари ва шакллари ҳам ўзгариб борди. Бу жараён муайян ҳудудлар, миллий адабиётлар, даврлар, ижтимоий ҳолатлар, муайян шахслар доирасида юз берди. Бу жараёнларнинг қадим Миср, қадим Ҳинд, қадим Хитой, қадим Турк, қадим Эрон адабиёти доирасида кечиш тартиби, шакл-шамойили турлича ва уларнинг ҳар бири махсус ёндашув усуллари талаб этади. Мана шу силсиланинг энг кенжа “вакили” ҳисобланадиган қадим Юнон адабиёти эса Европа адабиёти учун бугунга қадар маълум маънода “намуна” вазифасини ўтаб келади. Шарқ-ислом адабий анъаналарини истисно этганда, қадим Юнон адабий анъаналари Европадан ташқаридаги (араб, хитой, ҳинд, япон, турк, рус ва ҳ.к.) замонавий адабиёт намуналарида ҳам жанр, сюжет, композиция, образ, мотив, детал тарзида яшашда давом этапти. Айни пайтда улкан адабий-тарихий жараёндаги парадоксал синтетизм босқичи ҳам, асоса, қадим Юнон адабиёти анъаналари негизида майдонга келган.

Парадоксал синтетизм босқичи деганда биз қисман Европа Уйғониш реализми ва сентиментализмда, кўпроқ танқидий реализм ва модернизм адабиётида кузатиладиган ноанъанавий эстетик талқин намуналарини кўзда тутамиз. Реализм адабиёти Антик Юнон адабий анъаналарига зид равишда бадиий адабиётнинг муҳим вазифаси реал ҳаётни акс эттиришдир, деган эстетик концепцияни илгари сурди. Бунда тасвир этилган воқеалар, қаҳрамонлар, хусусан, бадиий замон-макон ҳам ўқувчи кўз ўнгига реал ҳаётнинг ўхшашини намоён этиши лозим эди. Анъанавий сюжетлар, ўтмишда куйланган қаҳрамонлар, ҳатто бадиий асар композицияси каби

нисбатан техник компонентлар ҳам реализм адабиётида тамомила ўзгача шаклу шамойил касб этди. Аммо фақат юксак умуминсоний идеаллар, муҳаббат, ҳаёт-мамот, фожиа ва кулгу сингари асосий масалаларда реализм қай бир қирралари билан Антик эстетика ришталарига бориб туташади. Бу эса реалистик эстетикада Антик адабиёт анъаналарини тўғридан-тўғри инкор этиш мақсади бўлмаганини кўрсатади. Сентиментализм адабиёти сюжет, бадий образ, услуб талқинида муайян парадоксалликни намоён этган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Европада пайдо бўлган модернизм эса реализм эстетикасининг инкори ўлароқ майдонга келганидек, Антик Юнон адабиёти анъаналарини том маънода инкор этади. Антик адабиёт намуналарига нисбатан аниқ парадоксал муносабатини намойиш қилади. Антик жанрларни таркибан бузади, қаҳрамонларига тамомила зид қаҳрамонларни, характерларига тескари характерларни, сюжет ва композиция ҳатто бадий услубларига тамомила терс бўлган поэтик қурилиш шаклларни тақдим этади. Антик адабиётдаги улуғвор идеалларни, эстетик концепциялар, умуминсоний фалсафаларни турли поэтик ўйинлар воситасида инкор қилади (бу ўринда Ж.Жойс, Ф.Кафка, С.Беккет, А.Камю, Ж.-П.Сартр сингари модернистлар қаламига мансуб асарларни эслаш кифоя).

Умуман, мухтасар экскурсининг ўзиёқ жаҳон адабий тафаккурида шу пайтгача кечган тарихий жараёнлар ўта серқатлам, мураккаб бўлганини кўрсатади. Биз қайд этган ҳар учала босқич ўзининг улкан кўлами билан алоҳида-алоҳида амалга ошириладиган қиёсий тадқиқотларни талаб этади. Жаҳон бадий тафаккури намуналарини синтетик босқичдан бошлаб бугунги кунгача солиштириб ўрганиш бадий адабиёт ҳодисасининг универсал миқёсини тушуниш ва миллий адабиётимиз моҳиятига чуқурроқ кириш имконини беради.

Савол ва топширқлар:

- 1. “Тарихий поэтика” деганда нимани тушунасиш?*
- 2. А.Н.Веселовский илмий фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.*

3. Тарихий поэтикада “синкретизм” тушунчаси ва унинг адабиёт намуналарини қиёсий ўрганишдаги ўрни.
4. Синкретизм масаласини ўрганишда С.Н.Крамер қарашларининг ўрни ва танқид этилган жиҳатлари.
5. Жаҳон бадиий тафаккурининг уч босқичи: “синкретизм”, “синтетизм”, “парадоксал синтетизм” тушунчаларини фарқлаб тушунтиринг.

Асосий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
3. Алимўхамедов А. Антик адабиёт тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969.
4. Болтабоев Ҳ, Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2013.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-Москва: Высшая школа, 1989.
6. Жўрақулов У. “Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси”. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2017.
7. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп.- Тошкент: Гафур Ғулом номидаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2015.
8. Конрад Н.И. Древнейшие литературы Азии и Африки. Введение / История всемирной литературы. Т. 1. – М.: Наука, 1983.- С.53.
9. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991.
10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

www.ziyounet.uz

www.edu.uz

[www.o'zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek-adabiyoti.com).

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/

http// diction. chat/ ru /

http// top/ mail. ru/ jimp. From 1551453

www. Lib.ru.

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Илоҳий китоблар ва мифологик тафаккур масаласи

РЕЖА:

1. Илоҳий китоблар башарият поэтик тафаккур намуналарининг бирламчи асоси сифатида .

2. Илоҳий китобларда келган қисса, ҳикоя, ривоятлар, шахслар таржимаи ҳолининг мифларда акс этишининг сабаблари.

3. Илоҳий китоблар ва эпос.

4. Илоҳий китоблар ва бошқа ажабий жанрлар.

Таянч тушунчалар: *Илоҳий китоблар, адабиётгача бўлган давр, “илк сюжет”, илоҳий “қисса”, илоҳий “ҳикоя”, ривоятлар, илоҳий китоб “қаҳрамонлари”, эпос сюжети, “ошиқ-маъшуқа-рақиб учлиги, “илк сюжет” асосидаги фольклор асарлари, фольклор жанрлари, ёзма жанрлар.*

Бизгача ёзилган илмий тадқиқотлар, дарсликлар, ўқув қўлланмаларда бадиий тафаккурнинг адабиётгача бўлган илк даври мифология деган фикр илгари суриб келинган. Ўрганилаётган мавзу шу каби фикр-қарашлар, ҳулосаларнинг бирёқламалигини асослаш, “илк манба” ҳақидаги анъанавий тасаввурларни бойитиш мақсадида киритилди. Сабаби адабиётнинг илк даври ҳақидаги мифологик талқин материалистик, марксистик нуқтаи назарни ифодалайдики, гарчи мустақил фикрлаш ҳуқуқини қўлга киритганимизга йигирма тўққиз йил тўлган бўлса-да, ҳамон тарих, адабиёт, география, биологияга доир дарслик, ўқув қўлланмаларда айна қарашлар сақланиб қолмоқда.

Материализм, моҳият эътиборига кўра, барча воқеа-ҳодисаларни материяга боғлаб тушуниш, тушунтиришдир. Позитив исботини топмаган ҳар қандай воқеа-ҳодиса мкателистик талқинда инкор этилади. Афсона, уйдирма ёки мифга нисбат берилади. Марксизм эса ўзининг юз йилдан ортиқ фаолияти давомида “атеизм” тушунчасини тарғиб этиб келади. “Атеизм”даги “а” йўқ ёки инкор, “теизм” эса Яратган, Тангри, Илоҳни тадқиқ этиш тушунчаларини ифодалаб келади. Ҳолбуки, дунё халқлари анъанавий фалсафа

таълумотида, Шарқ-ислом илмида Яратганни тадқиқ этиш, Унинг мҳиятини билиш мумкин эмаслиги (а`гностика) аксиомадир.

Материализм ёки материализмнинг ўта чуқурлаштирилган, системалаштирилган кўриниши марксизм ўзининг барча назарияларини айнан атеизм тушунчаси устига қурган. Узоқ вақтлардан бери (деярли бир ярим аср) яшаб келаётган бу таълимот бир қатор Европа мамлакатларида, бу таълимотга мойил жамиятлар, ташкилотлар, шахслар томонидан мутлоқлаштириб келинди. Мустақилликкача ўзбек халқи ва Ўзбекистон Республикаси мансуб бўлиб келган собиқ СССР (совет социалистик республикалар иттифоқи)нинг барча мафкуравий тушунча, назария ва фанлари марксизм асосида шакллантирилган. Шунга кўра, борлиқ ва мавжудотлар, одамнинг пайдо бўлиши, илк одам, илк жамият, миф, тилнинг пайдо бўлиши каби ва ҳоказо муҳим масалалар марксча ёки материалистик (моддиюнчилик) назария асосида тушунтирилган. Марксизм одамнинг пайдо бўлишини одамсимон маймунларга боғлайди. Яшаш эҳтиёжи, шартли рефлекслар, меҳнат жараёни натижасида одамсимон маймуннинг эволюцион босқичларни босиб ўтиб, ҳозирги одам қиёфасига кирганлиги ҳақидаги концепцияни илгари суради. Марксизмга хос бу каби талқин тарафдорлари ҳали ҳам мавжуд. Айни қарашларни бир оз соддалаштириб, оммага мослаб, омма психологиясига таъсир этадиган содда шаклда давом эттираётганларнинг характерли бир мисоли сифатида Ўзбекистон ҳудудида яқинда пайдо бўлган “Сапиенс” китобини кўрсатиш мумкин.

Марксизм миф ва адабиётнинг пайдо бўлишини ҳам “атеизм” назариясига кўра тушунтиради. Бунга кўра, фикрлаш даражаси ва нутқи ҳали у даражада шаклланмаган одамсимон маймунларнинг турли табиат ҳодисалари, туғилиш, уйқу, туш кўриш, алаҳсираш, ўлим каби ҳодисаларни тушуниш йўлидаги содда уринишлари натижасида миф пайдо бўлган. Улар айни воқеа-ҳодисаларнинг илмий ёки материалистик асосини англаш салоҳиятига эга бўлмаганлари боис турли маъбудлар, жин-ажиналар, эзгулик ва ёвузлик кучлари, “ер ости” дунёси ҳақида мифлар тўқиганлар. Воқеликни шу мифлар асосида англаш баробарида ўзларидан кейинги авлодларга ҳам англаб қолганлар. Турли кучлар қаршисидаги

кўрқув, ожизлик ҳисси уларни турли маъбудларга сиғинишга олиб келган. Шу тариқа, даврлар ўтиши билан, мифлар ривожланиб, такомиллашиб борган. Натижада мифнинг турли тафаккур босқичларига мансуб уч шакли – “архаик”, “классик”, “янги” – пайдо бўлган. Марксизм назариясига кўра, “архаик мифлар” стихияли, тизимга солинмаган, содда тилқинга эга мифлардир. Бу ижтимоий формация нуқтаи назаридан башариятнинг “ибтидоий жамоа” босқичига тўғри келади (марксизм инсоният тарихини бешта ижтимоий формацияга жамлаб тушунтиради: ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодализм, капитализм, коммунизм). Башарий жамиятлар тараққий топиб, давлатчилик, одамнинг одам томонидан бўйинсундирилиши, муайян куч ва табақаларнинг ҳукмрон мавқени эгаллаши оқибатида мифга бўлган муносабат ва эҳтиёж ҳам ўзгарган. Эндиликда миф ишлаб чиқарувчи, итоатдаги одамларни бошқариш, тартиб-интизом остида ушлаб туриш учун асосий восита мақомини эгаллаган. Ҳукмрон кучлар жамиятнинг эътиқод манбаларини ўз тасарруфларига олганлар. Бу эса мифни тизимлаштириш, маъбудлар функциясини бутунлаштириш, бир сўз билан айтганда дин ва эътиқод асосида бошқариш босқичига олиб келган. Марксизм уларни “классик миф”лар тарзида истилоҳлаштирар экан, Худо, илоҳий китоблар, дин каби инсоният ҳаёти учун глобал ва асосий ҳодисанинг пайдо бўлишини инсонга нисбат беришга уринади. Яъни марксизмга динни Оллоҳ низоми, буйруқлари ва кўрсатмаларитарзида эмас, инсон тафаккури маҳсули дея тушунтиради. Мифнинг инсон феномени билан узвий боғлиқлиги ва давомийлигини асослаш мақсадида тўла “атеистлашган” жамиятлар томонидан ижод этилган мифларни “янги миф”лар деб атайти. Бу билан эса, ўзи англамаган ҳолда, сўнгги замон одамларида ҳам мифологик талқинга майл борлигини эътироф этадики, бу ҳар қандай атеистлашган индивиднинг ҳам Худога эҳтиёжи борлигини кўрсатади.

Қолаверса, кейинги давр илм-фани инсон хромасомаларининг маймун хромасомасидан тубдан фарқ қилишини исботлади. Инсоният илк цивилизация намуналарини археологик ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида ибтидоий одамларнинг жониворсифат, ақл-идроксиз, фикрлаш ва тизимли фаолиятдан

мосуво бир махлуқ эмас, бугунги одам билан бир хил тафаккур эгалари экани ҳақида қатъий хулосага келди. “Физик портлаш”, “улкан портлаш” ҳодисасини кашф этган физика фани борлиқ коинотнинг ягона ядродан, олти кунда вужудга келганини аослаб берди. Шунингдек, Қуръони карим оятида келган денгиз таркибида шўр ва чучук сув ёнма-ён оқиши ва уларнинг ҳеч қачон қўшилиб кетмаслиги тўғрисидаги илоҳий нақл фан воситасида ўз исботини топди. Санайверсак бундай мисоллар сон-саноксиз. Муҳими, замонавий илм-фан исботлаган бундай далилларнинг барчаси дунё уламолари томонидан эътироф этилган илоҳий китоблар – Таврот, Забур, Инжилда, хусусан, Қуръони каримда бундан минг йиллар олдин қайд этилган.

Умуман, Оллоҳнинг борлиги ва бирлиги, барча мавжудлик У томонидан яратилганини, илк одамдан эътиборан башарият учун махсус кўрсатма, буйруқ ва кўрсатмалар акс этган илоҳий китоблар мавжудлиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқат. Ҳатто бу ҳақда турли далил ва исботларни келтиришнинг ўзи ҳам ортиқча. Инсоният азал-азалдан Яратган ва унинг низомига амал қилиб келади. Одамзот орасидан етишиб чиққан “атеист”ларнинг мавжудлиги, улар томонидан Тангри ва Тангри низомининг инкор этилишини ҳам табиий қабул қилиш керак. Бундай инсоний ноқисликлар моҳиятида нафс найранглари турадики, бу ҳақда илоҳий китобларнинг барчасида бирдек огоҳлантиришлар келган.

Хўш, унда биз, мустақиллик даври илм-фан кишилари, тадқиқотчилар, талабалар дин, миф ва адабиёт муносабатини қандай тушунишимиз керак? Марксизм анъаналарига эргашмоғимиз керакми ёки буюк аجدодларимиз йўлига қайтганимиз маъқулми?

Албатта, “От айланиб қозигини топади”. Бугунги кунда аждодларимизнинг асл йўлларига қайтиш ижтимоий, маърифий, маънавий ва инсоний бурчимиздир. “Атеист”лар йўли, нуқтаи назари бундан буёғига бир кун ҳам давом этиши мумкин эмас. Чунки бундай мудҳиш “анъаналар” бизни ўзлигимиздан айиради. Асл ҳақиқатларни унутишимизга, манкуртга

айланишимизга олиб келади. Буюк халқимизнинг собиқ совет даврида кечган маънавий, ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан аянчли аҳволи бунга ёрқин далил.

Айни хулосага таяниб, жаҳон адабиёти намуналарини қиёсий ўрганганимизда поэтик тафаккурнинг илк даври, бадий адабиётгача бўлган босқичининг ибтидоси илоҳий китоблар экани маълум бўлади.

Барча илоҳий китоблар, хусусан, Қуръони каримда келишича, илк одамни Оллоҳ тупроқдан яратган. Кейин унга жон ато этиб, илм-маърифат ўргатган. Жаннатда яратилиб, ер юзига туширилган илк одам (Одам ато) барча маънавий ва моддий илмлардан тўла хабардор бўлган. Тана ва руҳ эҳтиёжлари учун нималар қилиш кераклигини яхши билган. Яратган томонидан қалбига жойланган илмлар босқичма-босқич, воситачи фаришталар томонидан тўлдириб турилган. Илк одамлар барча ишларда мана шу кўрсатма ва буйруқларга оғишмай амал қилганлар. Оламнинг яратилиши, одамзот яратилгунгача бўлган ҳолат-ҳодисалар, коинот, табиат, ҳайвонот, жамодот хусусидаги асл илмларни шу манбадан олганлар. Инсон зоҳир кўзи билан кўра олмайдиган, қўли билан ушлашга, материалистик ўрганиш ва англашга қодир бўлмаган ғайб илмлари ҳам Одам алайҳиссалом ва унинг авлодларига босқичма-босқич етказиб турилган. Масалан, коинот яратилгунга қадар борлиқнинг ҳолати, моддий борлиқнинг яратилиш жараёнлари, одам яратилгунча ва ундан кейинги жараёнлар, фаришталар, иблис ва жинлар, улар билан қандай муносабатда бўлиш каби илмлардан ҳам одамзот тўла хабардор бўлган. Аммо орадан йиллар, асрлар ўтган. Маълум бир муддат инсонлар ўз ҳолича яшаши, нафси ва дунёвий хоҳиш-истаклари, эҳтиёжларига эргашшуви натижасида асл ҳақиқатлардан узоқлаша борган. Дастлаб Тангри ҳақидаги тушунчаларига футур етган. Яратганни унутган. Худога бўлган ботиний эҳтиёжлари хуруж қилган пайтларда (ўлим, касаллик, табиий офатлар ва ҳ.к.), асл ҳақиқатлардан узилган Одам авлодлари, яқин атрофдан, кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб турган нарса-ҳодисалар ичидан ўзига Худо излаган. Оқибатда эса қуёш, осмон, ой, олов, ўтган Пайғамбарлар, аجدодлар руҳидан иборат “шахсий худолари”ни яратиб олган. Бундай қарашларига асл ҳақиқат

сифатида элас-элас ёдида қолган илоҳий ахборотларни қориштириб юборган. Шу тариқа миф пайдо бўлган.

Агар жаҳон халқлари мифологияси айна концепция асосида, ҳолис ва диққат билан ўрганиладиган бўлса, машҳур юнон мифологиясида маъбудлаштирилган Зевс илоҳий китобларда келадиган Мекойил фаришта билан (а.с.), Гермес Жаброил фаришта билан (а.с.), Аид Азроил фаришта билан (а.с.) аналогияга эга эканига амин бўламиз. Бундай мифологик образлар ўхшашларини ҳинд мифологиясидаги Брахман, Индра, Шивалар мисолида кўришимиз мумкин. Айна солиштирувни миср, хитой, эрон ва туркий халқлар мифологияси мисолида ўтказганимизда ҳам худди шундай натижага эга бўламиз. Дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифларнинг барчаси сюжет ва характер жиҳатидан илоҳий китоблардаги ҳақиқатларга мос келади. Айрим маъбудлар ва мифологик қаҳрамонлар “таржимаи ҳоли” эса ўтган Пайғамбарлар ҳаёт йўлини эслатади (масалан, Будда, Кришна, Зардушт, Жамшид ва ҳ.к.). Буларнинг барчаси машҳур Юнон файласуфи Аристотелнинг “Мифлар ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғондир” деган ҳикматини ёдга солади. Ростдан ҳам, илоҳий ҳақиқатларни ёлғон билан ўраб ташланиши, асл ҳақиқатдан узоқлаштирилиши натижасида миф майдонга келган. Уларнинг ботини, мазмуни таркибида қолган ҳақиқатлар эса илоҳий ахборотлардир. Демак, марксистлар айтганидек, “Миф диннинг дастлабки шакли” эмас, аксинча, миф диннинг бузилган, ёлғонлар билан ўраб-чирмалган кўринишидир.

Шундан келиб чиқадиган бўлсак, бадий тафаккурнинг илк синкретик асоси миф эмас, илоҳий ахборотлар, диний китоблар экани маълум бўлади. Жаҳон халқлари мифологияси, фольклори, адабиёти ўртасидаги ақл бовар қилмас даражадаги ўхшашликлар, типологик нуқталар ҳам “илк манба”нинг ягона маншаъ – Оллоҳ таоло ҳузуридан келгани билан изоҳланади.

Фольклор жанрларида келадиган қаҳрамонлар, сюжет, мотив ва деталлар шу ҳақиқат исботига хизмат қилади. Айниқса, эпос қаҳрамонлари ва Пайғамбарлар ҳаёт йўлидаги ўхшашликларнинг барчаси худди шу концепция асосида тушунилганда боши берк кўчага кириб қолмайди.

Эпос бугунги кунгача мутахассислар томонидан қадимий ва кенг камровли жанр сифатида талқин этиб келинади. Ҳақиқатан, эпос улкан бадиий концепцияси, сюжет қамрови, кўплаб мотивлар тизимини ўзида жамлагани, қаҳрамонлари табиати ва ташқи қиёфаси, бажарадиган миссияси жихатидан ўзигача мавжуд бўлган диний ва мифологик сюжетлар, ижтимоий-тарихий, маиший, индивидуал ҳодиса ва ҳолатлар, фольклор жанрлари, поэзиянинг лирик, эпик, драматик турларига хос унсурларни ўз таркибида синтезлайди. Атрофидаги оғзаки ва ёзма жанрларга кўп жихатдан таъсир ўтказади. Шакл-мазмун ўзгартирувчи мақомида “иш олиб боргани” ҳолда ўзи бирор-бир ўзгаришга учрамайди. “М.Бахтин тўхтамига кўра, эпоснинг предмети, аввало, миллий эпик ўтмиш ёки “мутлақ ўтмиш”дир. Иккинчидан, эпос муайян шахс (ижодкор)нинг ҳаётий тажрибаси ва шу тажриба асосида туғилган бадиий тўқимадан эмас, азалдан мавжуд, шаклланиб бўлган миллий ривоятлар ва афсоналардан таркиб топади. Учинчидан, эпос замони, ундаги образлар бахши ва тингловчи (ўқувчи)лар замонидан қатъий дистанция билан ажратилган бўлади... эпос дунёси “ота-боболар ва бобокалонлар”, “биринчилар” ва “энг яхшилар” дунёсидир. Шунинг учун бу дунё, унда ҳаракатланадиган қаҳрамонлар, тасвир этилган воқелик мутлақ даҳлсиз ҳисобланади. Бу ўринда жанр ҳам, ундаги қаҳрамонлар ҳам юз фоиз канонлаштирилади”.¹ Кўчирмада келтирилган “мутлақ ўтмиш”, “шаклланиб бўлган афсона ва ривоятлар”, “жанр ва қаҳрамонларнинг канонлаштирилши”, “айтувчи (бахши) ва ўқувчи замонининг эпос замонидан қатъий дистанция билан ажратилиши” (М.Бахтин) эпосга хос хусусиятлардир.

Филология фанлари доктори Шомирза Турдимовнинг “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари” деб номланган монографиясида айни дoston туркумлари асосида эпос жанрини ташкил этувчи канонларнинг семантик-структурал таснифи амалга оширилган,

¹Жўракулов У. Михаил Бахтин кашфиётлари / Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар.-Т.: Akademnashr, 2015.-Б. 19.

фольклоршунослик истилоҳи билан айтганда “алплик тизими” ишлаб чиқилган. Монографияда “алплик тизими”га хос йигирма битта каноник белги аниқланган ва айни тизим эпос моҳиятини белгиловчи асос (ядро) экани ҳақидаги хулоса илгари сурилган.¹ Таснифнинг серқирра, нисбатан мукамаллиги ўзбек халқи ижтимоий тарихи, фалсафий-бадий тафаккури, хусусан, қаҳрамонлик эпосининг қадимийлиги ва бутунлигидан далолат беради.

Ш.Турдимов “Алпомиш” ва “Гўрўғли” эпослари генезиси, шаклланиш жараёнларига исломгача мавжуд бўлган “оташпарастилик, зардуштийлик, буддавийлик, монийлик ва энг қадимги даврлардан шу кунга қадар бу динлар билан бақамти яшаб келаётган шомонликнинг ҳам таъсири бўлганини” таъкидлайди.² Эпос матнлари таҳлили орқали кашф этган “алплик тизими”нинг таснифий ва назарий асосларини белгилашда бевосита “шомонлик тизими”га таянади.

Аммо, бизнингча, миф ва эпосда акс этган ақл ва мантиққа сиғмайдиган, материалистик талқинга бўйинсунмайдиган, афсонага ўхшаш ахборотларнинг барчасини уйдирма сифатида қабул қилиш эпос генезисини тўғри англашимизга соя солади. Билъакс, ислом дини туширилган милодий VI асрга қадар ҳам, ҳали илк Пайғамбар Одам алайҳиссалом даврларидаёқ ислом мавжуд эди. Шунинг учун Пайғамбарлар тарихи эса илк одам тарихи билан бошланади. Ислом тарихи манбаларида биринчи одам — биринчи Пайғамбар, илк китоб (саҳифа) соҳиби, илк бор Яратган ва унинг махлуқоти хусусида ислом таълимотини талқин қилиб берган муаллим экани таъкидланади.³ Бундан келиб чиқадики, Одам алайҳиссаломдан кейин (яъни илк тарихдан эътиборан) пайдо бўлган барча илоҳий, мифологик, фалсафий, адабий манбаларда биринчи Пайғамбар талқин этган нақл (Оллоҳ томонидан

¹Қаранг: Турдимов Ш. Эпос сюжетидаги таянч мотивлар тадқиқи ва алплик тизими / “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. –Т.: Фан, 2011, Б.11-39.

²Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари.-Т.: Фан, 2011, Б.13.

³Бу ўринда Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё”, Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”си сингари туркий манбаларни эслашнинг ўзи кифоя (- У.Ж.).

юборилган кўрсатмалар)дан улги бор. Демак, миф ҳам, эпос ҳам исломий эътиқод, нақлда келган ҳаққоний ахборотлардан холи деб бўлмайди. Фақат улар соф ҳолатда эмас, турли ёлғонлар, уйдирмалар (яъни мифлар) билан аралашиб кетган. Ёки турли рамз ва тимсолларга айланиб, оддий кўз билан кўриб, англаб бўлмайдиган даражага келиб қолган.

Жаҳон халқлари бадиий тафаккури тарихида археологик асосга эга энг қадимий манба ҳисобланадиган “Билгамиш ва Энкуду” ҳақидаги эпосдан тортиб, “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Илиада”, “Одиссея” ва бошқа қатор халқлар эпосларида, хусусан, “Алпомиш”, “Гўрўғли” сингари ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосларида ҳам илоҳий китобларда баён этилган нақл, ривоят ҳамда ҳикоятлар муайян даражада акс этган. Биргина Нух (а.с.) тўфони билан боғлиқ мотивни биз “Билгамиш” ва “Махабхарата” эпосларида бевосита, бошқа эпосларда эса рамз ва тимсоллар тарзида учратамиз. “Фарзанднинг қурбонликка олиб келиниши ва сўнгги сонияларда қутулиши” (Иброҳим ва Исмоил а.с.), “туғилмасиданоқ қаҳрамон жонига қасд қилиш режаси” (Мусо а.с.), “қаҳрамоннинг сувга оқизилиши” (Мусо а.с.), “сув йўлининг иккига ажралиб мазлумга йўл очиши” (Мусо а.с.), “қаҳрамоннинг нурдан ёки нафасдан яралиши” (Ийсо а.с.), “танани ёриб, қаҳрамон юрагининг жаннат суви воситасида покланиши” (Муҳаммад а.с.), “қаҳрамоннинг уч олам бўйлаб сайёҳатга чиқиши ва ўз маконига қайтиши” (Муҳаммад а.с.), “қаҳрамоннинг муайян имтиёз ёки қурол-яроққа эга бўлиши” (аксарият Пайғамбарларда) сингари мотивлар юқорида санаб ўтилган ва баъзи тилга олинмаган эпосларда, халқ қиссалари, эртаклари, ҳикояларида ўз аксини топганки, буларнинг барчаси ислом тарихига оиддир. Демак, “алплик тизими” генезисини ҳам мифлар ва шомонлик анъаналари эмас, биринчи навбатда, илоҳий (исломий) китобларда келган реал тарихий сюжетлар, Пайғамбарлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи ахборотлар, улар билан боғлиқ мотивлар ва деталлар ташкил этади. Такрор айтамикки, бошқа бадиий компонентларда кузатилганидек, эпос сюжетдаги аналогик ҳолатлар фақат адабий таъсир натижаси эмас. Бундай элементар ўхшашликларни адабиёт

тарихидаги бошқа жанрларда ҳам учратиш мумкинки, буларнинг барчаси бадиий адабиёт намуналари аро типологик хоссаларнинг вужудга келиши илоҳий китоблар билан боғлиқлигини кўрсатади.

Савол ва топширқлар:

- 1. Дин, миф ва адабиёт муносабатини кўрсатишида дунёқараиш ва методологиянинг ўрни.*
- 2. Марксизм ва “атеистик” дунёқараиш.*
- 3. Мифнинг пайдо бўлиши ҳақида материалистик ёки марксистик талқин: ижтимоий-сиёсий омиллар.*
- 4. Марксистик талқиннинг илмий ва мантиқий жиҳатдан хатолиги.*
- 5. Дин ва миф, илоҳий китоблар ва эпос муносабати масаласида қандай фикрдасиз?*

Асосий адабиётлар:

- 1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
- 2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
- 3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-Москва: Высшая школа, 1989.*
- 4. Жўрақулов У. “Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси”. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2017.*
- 5. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп.- Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.*
- 6. Зиётов З. Шумерлар ва турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.*
- 7. Конрад Н.И. Дрнеишие литературы Азии и Африки. Введение / История всемирной литературы. Т. 1. – М.: Наука, 1983.- С.53.*
- 8. Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-Москва: Наука, 1991.*
- 9. Кун Н.А. Қадимги Юнон афсона ва мифлари. – Тошкент: Янги нашр, 2014.*

10. *Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты).* – Москва: Изд. Московского университета, 1984.
- www.edu.uz
- [www.o'zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek-adabiyoti.com).
- Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.*
- [http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)
- [http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)
- [http// top/ mail. ru/ jimp](http://top.mail.ru/jimp). From 1551453
- [www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).
- www.litera.ru.
- www.Philologs.narod.ru.

Шарқ ва Ғарб эпоси типологияси.

РЕЖА:

1. Эпоснинг бадиий-тарихий хусусиятлари.
2. Эпос ва этик жанрлар масаласи.
3. Энг қадимги давр эпослари ҳақида.
4. Энг қадимги давр эпосларининг типологик хусусиятлари: Шарқ ва Ғарб эпослари.

Таянч тушунчалар: Эпос, қаҳрамон типологияси, сюжет типологияси, ўхшаш мотивлар, ўхшаш деталлар, қиёсий-тарихий метод, “Билгамиш”, “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Илиада”, “Одиссея”, “Алпомиш”, “Эниеда”.

Эпосни сюжет, мотив ва образлар типологияси нуқтаи назаридан системали кузатиш, булардаги воқелик ва образлар асос жиҳатидан инсониятнинг илк ўтмишига бориб тақалишини кўрсатади. Ўз эпосидаги сюжет, образ ва мотивлар тизимини нисбатан бутунроқ сақлаб қолган қайси миллат эпосини кузатмайлик, уларнинг бирор жиҳати билан илк одам (Одам алайҳиссалом) ва ундан кейин келган Пайғамбарлар ҳаётига ўхшаб кетиши аён бўлади.

Тарихдан биламизки, ҳар қандай расул, Пайғамбар ёки набий муайян қавмда кескин зиддиятлар, тартибсизликлар (хаос) рўй бераётган, одамлар мутлақ боши берк кўчага кириб қолган вазиятларда айнан шу жамият ичидан чиқадилар. Янги йўл, янги қоидалар, яъни илоҳий ваҳий олиб келадилар. Маънавий-руҳий таназзулга учраган миллатни ёруғликка, тўғри йўл ва ёрқин келажакка даъват этадилар. Уларнинг туғилиши ва амалга оширажак ишлари ҳақидаги башоратлардан узук-юлуқ хабардор қавм эса илк дақиқаларданоқ ўз халоскорларини қабул қилишдан бош тортади. Уларни таъқиб этади, бадарға қилади, ҳатто ўлдиришгача бориб этади. Аммо орадан муайян вақт ўтгач, Пайғамбарлар олиб келган низом жамиятнинг етакчи йўлига, уларнинг шахслари эса идеалга айлантирилади (яқин ўтмишда яшаган Пайғамбар Исо алайҳиссалом тарихларини эслайлик). Пайғамбарлар ҳаётига доир реал воқеалар, оғиздан-оғизга ўтиб келаётган саҳиҳ ривоятлар идеаллаштирилади. Натижада дахлсиз, мутлақ

идеаллаштирилган тарихий сюжет ва образларга эга бадиий талқин пайдо бўладики, улар халқ томонидан эпос, қисса, сага, достон, қўшиқ деб атала бошлайди. Замонлар ўтиши билан реал воқеалар ҳақидаги хотиралар хиралашиб, унинг устини афсона ва асотирлардан иборат қобик эгаллайди. Натижада уларни афсона таркибида сақланиб қолган баъзи унсурлар орқалигина таниб олиш, муайян тарихий ҳақиқатга солиштириш мумкин бўлади. Масалан, золим ҳукмдор, уни маҳв этувчи баҳодирнинг туғилиши ҳақидаги башорат, бунинг олдини олиш учун золим томонидан шу кунларда туғилган барча чақалоқларнинг қиличдан ўтказилиши, танланган чақалоқнинг сават ёки сандикқа солиб сувга оқизилиши, унинг тақдир тақозоси билан ўша золим хонадонидида катта бўлиши ва охирида ҳақиқатнинг қарор топиши, золимнинг мағлуб бўлиши мотивини олайлик. Пайғамбарлар тарихида бу мотив Мусо алайҳиссалом ҳаётларига оид реал воқеа ҳисобланади. Муҳими шундаки, айтири реал воқеадаги башорат, чақалоқнинг таъқиб этилиши, сувда оқизилиш, золим хонадонидида тарбия топиш сингари мотивлар қатор миллатлар эпосларида бир мунча мазмун-шакл ўзгаришлари билан сақланиб қолган ва давом эттирилган.

“Билгамиш достони юксак бадиияти ва эпик ғоя талқинидаги инсонпарварлик руҳи сабаб қадим замонлардаёқ турли тилларга таржима қилинган. Чехиялик шумеролог Ё.Климанинг аниқлашича, асар 6 қиссадан ташкил топган. Унинг 5 таси достон ҳозирга қадар сақланган вариантида акс этган. Ҳар бир қисса бир неча қўшиқлардан иборат Дастлабки қиссанинг тўққизинчи қўшиғидан эътиборан эпос қаҳрамони Билгамишга оид сюжет линияси пайдо бўлади. Сўнгра эса достоннинг “Билгамиш ва жонли ер”, “Билгамиш ва самовий ҳўкиз” каби бўлимлар келади. Шумер вариантынинг сўнги қисми “Билгамиш ва Ага” бўлиб, у эпоснинг аккадча вариантига киритилмаган. Достон воқеалари дунёни тўфон босиши, Шруппак шаҳри ҳокими Зе-Судра кема ясаб жонзотлардан бир қисмини қутқариши ҳақидаги ҳикояни ўз ичига олади. Бу ҳикоя Товрот, Қуръони каримда келадиган Нуҳ алайҳиссалом тўфони билан аналогик моҳият касб этади. Бу воқеанинг қадим Шумер пойтахти

Неппур шаҳри билан боғланиши шумерлар қурган цивилизация ва шумер миллатининг ўта қадимийлигидан далолат беради.

Шунингдек, дostonда Билгамиш хоқоннинг Кеш подшоҳи Агага қарши жанги, ғалаба қозониб ортга ҳайдагани, дўсти Энкидунинг ўлиmidан сўнг ҳаёт гулини излаб олис денгиз сафарига чиқиши, сафар сўнггида донишманд Утнапиштимни учратиб, ундан тўфон воқеасини эшитганини тасвирланади. Шумершуносларнинг фикрича, “Билгамиш” эпоси дастлаб турли мустақил дostonчалардан иборат бўлган. Сўнг туркумлашув қoидасига кўра уларнинг ҳаммаси “Билгамиш” сарлавҳаси oстида бирлаштирилган. “Билгамиш”нинг яхлит вариантыда асар бош қаҳрамони дўсти Энкиду билан бирга Ливандаги кедр ўрмонига бориб, Урук шаҳри қурулиши учун дарахтларни кесади. Уларнинг бу иши ўрмон маъбуди Хунбабога ёқмайди. Оқибат икки ўртада уруш чиқади. Билгамиш қуёш тангриси Уттунинг қўллови билан душманини енгади. Бу жанглар адим эпослар – “Махабхарата”, “Рамаяна”, “Илиада”, “Одиссея”, “Алпомиш”, “Гўрўғли” эпосларидаги жанглар тасвирини ёдга солади. Бир куни Билгамиш дўсти Энкидуга “ўлмас тоққа бориб ё номимни шон-шарафга буркайман, муродимга етолмасам, тангриларни шарафлайман”, - дейди. Энкиду ўз дўстига шундай маслаҳат беради:

Билламатим, борар бўлсанг ўлмас тоқ томон,

Бу ниятинг маълум қилгил аввал Ўттуга.

Тоғу тошни, эманларни Ўтту яратган.

Яратгандан тилагингни сўра шу замон.

“Билгамиш” дostonи дебочаларида дастлаб еру осмон маъбуди Энлилга, ундан сўнг Энлил назар қилган пойтахт шаҳар Неппурга мадҳия айтилади. Бу мадҳия таркибида Сукрот ва Афлотунлар асарларида қайд этилган адолатли давлат, идеал шаҳар таърифи келадики, бу жиҳат илк тамаддун вакиллари шумерлар бадий тафаккурининг ижтимоий-фалсафий моҳиятини кўрсатади. Айни пайтда, эпоснинг баъзи ўринларидада ҳозиргача инсоният бўлмайдиган сирли жанг қуруллари тасвири келади. Масалан, ўрмон маъбуди Хунбабо баҳодир Билгамиш ва Энкидуга нормаълум “кўзидан” оқиб чиқувчи ажал нури

билан ҳужум қилади. Бу “Махабхарата” достонидаги “илоҳий қурол” деталига ўхшаб кетади. Юнон эпосидаги маъбуд Зевснинг яшин қуролини ёдга солади.

“Билгамиш” эпосида халқона ахлоқ, адолат, сабр, ор-номус, тинчлик ва озодлик масалаларига кенг ўрин бералади:

Шаҳар аҳли адовату иғволарни билмайди.

Беҳудага ур-сур, жанжал қилмайди.

Тилида ҳам, дилида ҳам куфр йўқ.

Йўқ бу ерда қаҳри қаттиқ қозилар,

Сўзи бошқа бошқа, иши бошқа олим йўқ.

Бу шаҳарда чақимчи йўқ, ёлғон йўқ.

Эпоснинг кейинги бўлимларида Неппур шаҳридаги тоғ қоясига қурилган Экур ибодатхонаси, ундаги маросимлар ҳақида сўз кетади. Қурбонликларнинг холис қилиниши шарафланади. Чин кўнгилдан қилинган ибодатнинг гуноҳларни покловчи неъмат экани куйланади. Ҳайт байрамлари, шаҳарга ҳайитлаб тушган халқ тасвири берилади. Неппур чашмаларининг шифобахшлиги, далаларнинг серҳосиллиги тавсифланади. Рухонийлар, уларнинг кийиниши, покизалиги, ибодат қилиш жараёнлари баён этилади. Буларнинг барчаси Неппур шаҳри аҳолиси ва уларнинг турмуш тарзларидаги реаллик ва оддийликдан далолат беради.

Қадим ҳинд эпоси “Рамаяна” тил хусусиятларига кўра “Махабхарата” ёзилган даврдан кейинроқ ёзиб олинган бўлса ҳам, қаҳрамонлари ва воқеаларининг қадимийлиги жиҳатидан бир қадар архаикроқ экани маълум бўлади. Хусусан, асарда акс эттирилган Рам, Кришна ҳақидаги ҳикоялар пандавлар ва кавравлар муҳорабасидан анча аввал содир бўлгани мантиқан тўғридир. Негаки, барча халқлар мифлари ва эпосларида хронологик жиҳатдан дастлаб маъбудлар, ундан сўнг қаҳрамонлар ва подшолар келади.

“Рамаяна” эпосига кўра, Рамнинг отаси Дашаратҳи Айёдҳя подшоҳи бўлган даврда, унинг салтанати шимолдан Ҳинд дарёси соҳиллари, жанубдан Ганга ва Жамна дарёлари водийсигача қамраб олган. “Махабхарата” воқеаси кечган ижтимоий ҳолатлар ҳам тарихий далилларга анчайин мос келади. Яъни

милоддан аввалги VII асрда шимолий Ҳиндистонда катта, кичик 16 та давлат мавжуд бўлиб, бу ҳол Эллада тарихида бир неча асрлар кейин юз берган. Ўша вақтларда Ганг дарёси қуйи оқимидаги Бенгалияда жойлашган Магадҳа давлати кучайиб, Ҳиндистон жануби ва ғарбидаги-Ҳимолай тоғларидан, Ганг ҳавзасидан Панжобгача бўлган ерларни эгаллаб олган эди. Бу даврда адабиёт ва санъат ривожлангани боис мана шундай аёвси курашлар эпос, афсона, қўшиқ ўларок тарих учун сақланиб қолган. Ҳинддаги бу давлатлар ўртасидаги мутлоқ ҳукмронлик учун кураш жараёни “Махабхарата” сингари жангномаларга асос бўлган.

Милоддан аввалги IV асрда македониялик Искандар Форс давлати пойтахти Персеполни босиб олганидан сўнг Ҳиндистоннинг шарқий тарафидаги Пур подшоҳлиги билан уруш бошлади. Ҳиндистон қўшин бошлиқлари ўз жасоратига ва жангвор филларига ишонган эдилар. Аммо Искандарнинг олимлари, муҳандислари мисдан ғилдиракли отлар ясаб, ичига ўт ёқиб, қўшин олдига қўйганлар. Филларнинг хартуми куйиб, орқага қочган ва ҳиндларни босиб, янчиб кетган. Шунга қарамай, ҳиндлар ўзини ўнглаб, эллинларга ҳам кўп талафот етказган. Шу сабабли бўлса керак, Искандар Маурийларнинг Магадҳа давлатига ҳужум қилмай, орқага қайтди. 20 йилдан сўнг Магадҳага ҳужум қилган Селевк ҳиндлардан енгилди ва ўз ҳудудларидан шарқий эронни уларга топширишга мажбур бўлди.

Бундай тарихий воқеалар, диний ривоятлар ва мифологик сюжетлар асос бўлган “Рамаяна” достонининг муаллифи Валмики деб тахмин қилинади. Эпос марказида Аёдҳия подшоҳининг катта ўғли Рама, кичик ўғли Лакшмана, келини Сита ва дев-жинлар мамлакати Шри-Ланка (Сарандиб, Сейлон) подшоси ўн бошли дев Равана туради. Равана Айёдҳия салтанати вориси Рамнинг хотини Ситани ўғирлаб қочиб кетади. Уни асирликда сақлайди. Ўзига хотин бўлишини талаб этади. Сита эса турли баҳоналар билан тўйни орқага суришга уринади. Бу мотив “Одиссея” эпосидаги Пенелопа, “Алпомиш” эпосидаги Ойбарчин билан боғлиқ “зўрлаб уйланиш” мотиви билан аналогик моҳият касб этади.

Агар юнон ва ўзбек эпосларида қаҳрамонлар ёлғиш йўлга чиқиб, қатор қийинчиликлардан кейин ўз ёрларини қайтариб олсалар, Рам укаси Лакшман, жангчилари ҳамда шамол маъбуди Ваюн ўғли Хонуман ёрдамида Равана устидан ғалабага эришади. Бу асарда ҳам худди ўзбек ва юнон эпосларидагидек қаҳрамонларнинг яккама-якка олишувлари, қуролилари, уловлари, жанг усуллари ҳақида батафсил ҳикоя қилинади.

Шунингдек, “Рамаяна” эпосида кундош хотинларнинг ўз ўғилларини валиаҳд қилиш учун қилган иғво, жанжаллари снгари оилавий муаммолар, давлат ишларига оид мураккаб вазиятлар, донолик, ибодат ва риёзат масалалари муҳим аҳамият касб этади. Эпосда адолат ва зулм, сабр ва сабрсизлик, ор ва орсизлик, ботирлик ва қўрқоқлик, бағрикенглик ва ҳасад сингари психологик ҳолатлар тасвирига ҳам катта ўрин берилган. Ҳиндларнинг машҳур ёзувчиси, шоири ва давлат арбоби Робидранатх Тҳакур юнонларнинг “Илиада” ва “Одиссея” достонларини “Рамаяна” ва “Махабхарата” эпосларига қиёслар экан, икки маданият вакиллариининг умумий жиҳатларига алоҳида урғу беради.

“Рамаяна” ва “Махабхарата” эпослари ҳинд адабиётининг кейинги даври учун ҳам илҳом ва анъана намунаси вазифасини бажарган. Айниқса Р.Тагор, Прем Чанд, К.Нараян ва бошқа адиблар, шоирлар, драматурглар бу асарлар сюжетидан илҳомланиб, ижод дурдоналарини кашф этганлар Қадим ҳинд адабий-ахлоқий, эстетик тафаккурининг машҳур намуналаридан бири “Панчатантра”(“Беш китоб”, “Калила ва Димна”) асари милоднинг III-IV асрларида пайдо бўлган. Асар муқаддимасида шундай воқеа баён қилинади: Жанубий Ҳинд подшоси Амора-шактининг Бахушакти, Ура-шакти, Ананта-шакти деган уч ўғли бўлган экан. Аммо улар илм-маърифат билан қизиқмайдиган, ўйинқароқ бўлиб ўсишибди. Ўқитувчи берган таълимни эгаллашда ҳам ўта суст бўлиб, ўз она тиллари грамматикасини ўн икки йил ўқибдилар. Аммо ҳеч нарса тушунмабдилар. Бундай ношудликлар боши қотган подшоҳ аъёнларига маслаҳат солибди. Аъёнлар узоқ маслаҳатлашувлардан кейин бу болаларни замонасининг доноси – Вишну-шарманга шогирд қилиб бериш керак деган қарорга келишибди. Бу маслаҳат подшоҳга ҳам маъқул келиб,

ўғилларини Вишну-шарманга топширар экан, ундан “Болаларимни саводли ққилишинг учун қанча муддат сўрайсан?” дея савол берибди. Вишну-шарман ҳукмдордан бор-йўғи олти ой муҳлат сўрабди. Ҳақақатан ҳам донишманд сўзининг устидан чиқибди. Олти ой ичида шахзодаларни илмли, одоб-ахлоқда тенгсиз, ҳаёт синовларига тайёр ҳоғ келтирибди. Чунки у ношуд ўсмирларни “Панчатантра” ҳикоялари асосида тарбиялаб, таълим берган экан. Айни муқаддима бир томондан “Панчатантра” асарининг буюклигини таъкидласа, бошқа томондан боланинг ношуди бўлмайди, ношуд устозлар шогирдни ҳам ношуд бўлишга олиб келади деган ҳикматни тарғиб этади. Худди шундай эпизод француз уйғониш адабиётининг йирик вакили Франсуа Рабле ижодида ҳам учрайди. “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романи қаҳрамони Пантагрюэль ҳам грамматикани ўрганиш учун ўн тўрт йил сарфлайди. Аммо саводсизлигича қолаверади. Ушбу географик ва хронологик жиҳатдан улкан тафовутга эга икки асар аро ўхшашлик бир қарашда изоҳсиздек туюлади. Аммо Рабле асарининг француз халқ эпоси (“Баҳайбат ва қудратли Пантагрюэль ҳақида буюк солнома”) асосида ёзилганини эътиборга олсак, бундай эпизодлар халқ ижодиётида мавжуд экани аёнлашади. Эпос қаҳрамони биографиясига ҳос эпизодлар тизимига бориб туташади.

“Панчатантра” асарида, шунингдек, Искандарнинг Ҳиндистонга юришлари билан боғлиқ “Фил ва Тўрғай” сингари тарихий-бадий воқеаларга ишора қилувчи, муомала маданияти, касб-кор, маиший ҳаёт билан боғлиқ ҳикоялар ҳам борки, буларнинг ҳаммаси асарнинг замонлар оша такомиллашиб борганидан далолат беради.

“Илиада” ва “Одиссея” эпослари ҳам бир қарашда алоҳида-алоҳида асарларга ўхшайди. Бироқ эпос тизими асосида қарайдиган бўлсак, биринчи дoston барча муқаммал эпосларга ҳос “ёрнинг олиб қочилиши”, “қаҳрамонларни жангга чорлаш”, “ёрни қайтариб олиш учун жанг”, “ғалаба” мотивларидан иборатлиги маълум бўлади. “Илиада”даги ушбу мотивлар “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Алпомиш” эпосларининг биринчи қисмига оид. Яъни Сита, Драупади, Ойбарчин турли сабабларга кўра душман худудига ўтиб қолади.

Ғайриқутбга оид энг қудратли шахс уларга талабгор бўлади (мас., “Рамаяна”да Равана, “Махабхарата”да Кавравлар сардори, “Алпомиш”да Тўқсон алп). Шундан сўнг қаҳрамонлар жангу-жадал билан ўз ёрларини қатариб оладилар. Шарқ эпосларининг кейинги қисми қайтиш билан боғлиқ эпизодлардан иборат: қаҳрамоннинг йўлдаги қийинчиликлари, тутқунлик, хиёнат, ўлим хавфи, дўстлар хиёнати, ёрга тажовуз ва ҳ.к. Бу эпизодлар “Илиада”да йўқ. “Илиада” Илионнинг вайрон этилиши билан тугшайди. Шарқ достонларидаги “қайтиш” мотиви Юнонларнинг иккинчи достони “Одиссея” сюжетида ўз ифодасини топган.

Бундан иккита хулоса чиқариш мумкин: 1) “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Алпомиш” каби Шарқ эпослари бирбутун ва анчайин мукаммал ишланган; 2) юнон эпослари муаллифи Гомер, гарчи ўз достонларига икки ном берган бўса-да, улар бир эпоснинг икки қисмидир. Ёнма-ён қўйиб сўз юритилган эпосларда наинки умумсюжет ёки композиция, айти пайтда, қаҳрамон, макон-жой, эпизодлар, мотивлар, деталлар нуқтаи назаридан ҳам аналогик томонлар талайгина. Бу эса Жаҳон эпоси намуналарининг ягона манбадан озиқлангани, шу билан бирга, Шарқ ва ғарб адабий-маданий алоқаларининг азалийлигидан далолат беради.

Савол ва топшириқлар:

1. *Энг қадимги давр эпослари ҳақида сўзланг.*
2. *Қадимги давр эпосларининг тарихий-назарий хусусиятлари ҳақида нималарни биласиз?*
3. *Дин, миф ва эпослардаги муштарак жиҳатлар.*
4. *Шарқ эпосларида қаҳрамон образининг типологик хусусиятлари.*
5. *Шарқ ва Ғарб эпосларининг муштарак ва ўзига хос хусусиятлари нмаларда кўринади?*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар*

- стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришининг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
 3. *Алимуҳамедов А. Антик адабиёт тарихи. – Тошкент: 1969.*
 4. *Бахтин М. Эпос и роман / В кн. Вопросы литературы и эстетики.-М.: Художественная литература, 1975.*
 5. *Болтабоев Х., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1- китоб. Тошкент. Мумтоз сўз, 2013.*
 6. *Жўрақулов У. Михаил Бахтин кашфиётлари / Бахтин М. Романда замон ва хронотон шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар.-Т.: Akadempia, 2015.*
 7. *Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-М.:»Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991.*
 8. *Калила ва Димна. – Тошкент: Гафур Гуломнашриёти, 2012.*
 9. *Турдимов Ш. Эпос сюжетидаги таянч мотивлар тадқиқи ва аплика тизими / “Гўрўгли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари китобида.-Т.: Фан, 2011.*
 - 10.*Панчатантра. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2013.*
 - 11.*Рамаяна. – Тошкент: Янги аср авлоди, 1978.*
- www.edu.uz*
- www.o‘zbek adabiyoti.com.*
- Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.*
- http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/*
- http// diction. chat/ ru /*
- http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453*
- www. Lib.ru.*
- www.litera.ru.*
- www.Philologs.narod.ru.*

Энг қадимги драма қиёсий адабиётшунослик контекстида

РЕЖА:

1. *Қадимги театр ва драманинг тарихий-назарий хусусиятлари.*
2. *Драманинг генезиси.*
3. *Шарқ драмаларининг поэтик талқини*
4. *Қадимги юнон театрининг хусусиятлари.*

Таянч тушунчалар: *Адабий тур, драма, комедия, трагедия, антик театр, генезис, диалог, ҳаракат, драматик мотив, эстетиклик, дионисийлик.*

Адабий турлар тизимида айнан драма ўзининг очик диалогик шаклга эгалиги, моҳият эътиборига кўра ҳаракатга асосланиши билан ажралиб туради. Драма худди шу хусусияти билан ҳақиқий ҳаёт воқелигига ҳамоҳанглик касб этади, хусусан, азалу абад давом этиши муқаррар бўлган ҳаётини мулоқотнинг бадиий инъикоси сифатида намоён бўлади. Драматик турнинг соф сўз санъатига доир адабий турлар – эпос ва лирикага нисбатан синкретик табиатга эгалиги, рецепция нуқтаи назаридан имкониятининг кенглиги, яъни театр асари сифатида ижтимоий функция бажариши, бир сўз билан, оммабоплиги, бевосита ҳаракат ва мулоқотга қурилиши, ижтимоий ҳаёт билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Маълумки, адабиётшуносликда “драма” термини икки тушунчани ифодалайди. Буларнинг биринчиси, адабий тур маъносидаги драма бўлиб, у ўз таркибига трагедия, драма ва комедия каби мустақил жанрларни қамраб олади. Драма жанри эса шу тур ичидаги уч жанрдан бири ҳисобланадики, баъзи ҳолларда ушбу шаклан ўхшаш, моҳиятан катта фарққа эга икки тушунчани чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Шунинг назарда тутиб, муаммо талқинига киришишдан олдин бу тадқиқотнинг умуман драма адабий тури ҳақида эмас, трагедия ва комедия билан ёнма-ён яшаб келаётган драма жанри ҳақида эканини қайд этиш жоиз. Албатта, иш давомида драма жанри хусусиятларини очиш учун бир бутун адабий тур(драма)га ҳам, унинг таркибидаги трагедия, комедия жанрларига ҳам ўрни-ўрни билан мурожаат қилинади.

Аристотель ўзининг “Поэтика” асарида драматик жанрларга таъриф берар экан, “Трагедия ва комедия орасида ҳам шундай тафовут мавжуд: комедия ҳозирги вақтда яшаётганлардан кўра ёмонроқ, иккинчиси эса, яхшироқ кишиларни тасвир этишга интилади”¹,– деган фикрни илгари суради. Шу жиҳатдан драма трагедия ва комедия жанрларининг оралиғида пайдо бўлган, бадиий камрови нуқтаи назаридан ҳам том маънода “ўрта”лик принципига асосланади. Тарихан трагедия жанри оламшумул ҳодисотлар, самовий идеаллар ва шундай улкан воқеликка мос улуғвор қаҳрамонлар тақдири ҳақида, комедия эса ижтимоий ҳаётда учраб турадиган танқид ва кулгига сабаб бўладиган воқеликни, характер жиҳатидан жамият кишиларига нисбатан бир қадар тубан кимсаларни талқин этса, драма реал воқеликка монанд сюжети, бизга анчайин ўхшаб кетадиган қаҳрамонлари, характерлар тизими билан реал ҳаётнинг ўзига яқин туради.

Ҳар қандай жанр адабий-тарихий жараённинг меваси ҳисобланади. Ижтимоий турмуш, унда мавжуд бўлган маданий, фалсафий, адабий-эстетик, психологик омиллар жанрнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Шу боис, муайян жанр назарияси тадқиқ этилар экан, бевосита унинг табиати, специфик хусусиятлари, канонлари ҳақида сўз юритишдан олдин айтиб бериш зарур. Драмани назарияси ҳақида сўз юритишдан олдин айтиб бериш зарур. Драмани назарияси ҳақида сўз юритишдан олдин айтиб бериш зарур. Драмани назарияси ҳақида сўз юритишдан олдин айтиб бериш зарур.

- а) жанрнинг ўрганилиши масаласи;
- б) жанр генезиси, маданий-тарихий омиллари;
- в) адабий жараён ва манбалари тарихи;
- г) назарий поэтик хусусиятлари.

Албатта, бу жиҳатларни ўрганмай драма назарияси ҳақида ҳам мукаммал тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас.

Драма манбалари сингари унинг илмий-назарий талқинлари ҳам жаҳон адабиётшунослигида бутун бошли адабий-тарихий жараённи ташкил этади. Сукрот ва Платондан бошланган илк талқинлар Аристотель томонидан назарий йўналишда ўрганилди. Агар Платон Эсхил, Софокл, Еврипид асарларини

¹ Аристотель. Поэтика. -Т.:Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 10-бет.

ўзининг “Идея” ҳақидаги фалсафий концепциясига мос келмагани учун танқид этган бўлса, Аристотель драма назариясига оид қарашларида шу уч ижодкорга таянди. Аристотелнинг бизгача етиб келган “Поэтика” асарида кўпроқ трагедия ҳақида гап кетса-да, унда кейинги икки жанр – драма ва комедия ҳақида ҳам баъзи ишораларни топиш мумкин.

Абу Наср Форобий ўзининг “Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида” деган рисоласида Аристотелнинг поэтикага доир фикрларини шарҳлар экан: “Аммо драмага келсак, у ҳам худди юқорида келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақллар зикр этилади”, деган фикрни билдиради¹. Иқтибосда келадиган “масал” ва нақл“ сўзлари Форобий қарашларининг моҳиятини белгилайди. Аммо мутафаккир ишлатган бу терминлар бугунга келиб бир оз маъно ўзгаришига учраган. Бугун масал, асосан, аллегорик талқиндаги, қиссадан ҳисса принципига асосланувчи адабий жанр сифатида тушунилади. Нақл деганда эса реал асоси ўта заиф, деярли афсонага айланган ахборот кўзда тутилади. Тарихийлик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, шарқ-ислом дунёқараши муҳотида шаклланган Форобийнинг бу икки термин остида тарихай шахслар ҳақидаги реал воқеаларни назарда тутганига амин бўламиз. Чунки ислом тарихи ва эстетикасига доир манбаларда “масал” ва “нақл” терминлари реал асосга эга ўтмиш воқелиги ҳақидаги ахборотни англатади. Демак, Форобий айтилган терминлар воситасида драма реал шахслар, реал воқеалар ҳақида ҳикоя қилишини таъкидламоқда.

Испан Уйғониш адабиётининг сўнги вакилларида Лопе де Вега эстетик қарашларида драматик турнинг синкретик табиати, соф комедия, соф трагедия бўлмаганидек, соф ҳолатдаги драма ҳам бўлмаслиги ҳақида салмоқли фикрлар илгари сурилган². Классицизм адабиёти назариётчиси Буало эса ўзининг “Поэтик санъат” асарида драма жанрлари канонларини белгилади. Драма композицияси, сюжети, образлари, конфликти ва услуби қатъий қоидага

¹Форобий Абу Наср. Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида /Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари китобида.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 112-бет.

²Қаранг: Артаманов С.Д.и др. История зарубежной литературы XVII–XVIII века.-М., 1989.

бўйсунити ҳақидаги қарашларини илгари сурди. Аристотелга таяниб, “уч бирлик (макон, замон ва ҳаракат бирлиги)” қондасини ишлаб чиқди¹. Рус шоири А.С.Пушкин у ҳақда “Буало поэзияни ўлдирди” тарзидаги муносабат билдирган эди. Буало назарий қарашларига нисбатан Пушкин фикрига монанд муносабатлар ҳам етарлича. Чунки Буалонинг адабиёт назарияси, хусусан, драма жанрига оид қарашлари сўз санъатининг муҳим бир шarti – эркинлик тушунчасига бир оз соя солади.

Жаҳон адабиётшунослигида драма эстетикаси ва назарияси хусусидаги салмоқли фикрлар Гегелга тегишли. Унинг машҳур “Эстетикадан маърузалар” асарида драма жанри ҳақида трагедия ва комедия жанрлари муқоясаси асосида фикр юритилади. Гегель трагедияни субстанциал типга, комедияни эса субъектив типга доир жанр шакллари сифатида кўрсатса, драма шу икки типни уйғунлаштирувчи жанр, дея тушунтиради. Унингча, драма комиклик ва трагиклик меъёрида сақланидиган ўрта жанр. Трагикомик талқин драманинг етакчи пафоси ҳисобланади. “Масалан,бу сирага Антик давр сатирлар комедиясини киритиш мумкин, унда энг муҳим ҳаракатлар фожей моҳият намоён қилмаган тақдирда ҳам, ҳар ҳолда жиддийлик касб этади, воқеан, сатирлар хори комик руҳга йўғрилган бўлади”,-деб ёзади бу ҳақда Гегель². Гегелнинг фикрига кўра, ўрта жанрда каноник ҳудуд айтарли мустаҳкам бўлмайди. Айнан шу ўрталиқ табиати сабаб у драма ва проза чегаралари орасида омонат туради. Конфликтнинг трагедиядаги каби ўткир эмаслиги, образлар ўртасидаги келишув уларнинг субъектив табиатиданкелиб чиқиши муаллифнинг характерлар тавсифига берилиб кетиш хавфини юзага келтиради. Ёки аксинча ташқи омиллар – воқеалар, қаҳрамонларнинг зоҳирий ҳаракатларига кўпроқ урғу бериладиган бўлса, у ҳолда драма тушунча-қадриятларнинг тарғиботчисига айланиб қолади³.

¹Қаранг:Буало Н. Поэтическое искусство.-М., 1957.

² Гегель. Лекции по эстетике.Перевод И.С.Попова/ Сочинения. ТомXIV.-М.:Издательство социально-экономическая литературы, 1958, стр. 369.

³Шу асар, стр. 271.

Рус олими В.Г.Белинский карашларида Гегелнинг таъсири очик-ойдин кўриниб туради. У ўзининг “Адабиётнинг жинс ва турларга бўлиниши” асарида эпос ва лирикадан кейин драма адабий турини шундай тавсифлайди: “Ниҳоят бу икки тур(трагедия ва комедия назарда тутилмоқда – У.Ж.) ажралмас бутунликка айланади. Ботин ўз ўрнини зохирга бўшатиб беради, бу ҳаракатда намоён бўлади; идеал субъективлилик объективликка айланади. Эпик поэзиядаги сингари объектив ва субъектив кучлар бу ерда аниқ ва реал ҳаракатга тушади. Аммо эндиликда бу соф объектив ҳаракат бўлмайди.”¹ Драма жанри ҳақида “Драма қаҳрамони ҳаётнинг ўзи бўлиши керак”, деган фикрни билдиради. Гётеннинг “Клавинго” пьесасини драманинг юксак намунаси дея баҳолайди. Классицизм драмаларининг фақат номигина драма эканини таъкидлар экан, уларга ижтимоий, ҳаётий жараёнлар эмас, ҳаракатсизлик, турғунлик хос, деган хулосага келади. “Ўзининг эпик табиатидан қатъи назар у олий даражадаги драматизмга эга бўлиши лозим. Драматизм фақат мулоқотдагина акс этмайди, балки бир кишининг бошқага қаратилган жонли, ҳаракатдаги сўзларида намоён бўлади”, дейди у². Бу билан драмадаги диалог характерларнинг муросасиз баҳсидан келиб чиқишига ишора қилади.

Назариётчи Л.И.Тимофеев Белинскийнинг драма жанри асосида мелодрама (ҳиссий характердаги, мусиқа билан синтезлашган адабий шакл) ётади, деган фикрига мос нуқтаи назарни илгари суради. Фақат мелодрама драматик жанрнинг кўринишларидан бири эканини эслатиб ўтади. Бевосита мазкур жанр тўғрисида: “Драма – ўткир, аммо қаҳрамон тақдири турли шаклларда намоён бўладиган, муайян даражаларда ечимга эга бўлган конфликтларни акс эттириш”, деб ёзади³. Л.Н.Поспелов эса: “Демак, драма жанр нуқтаи назаридан роман сингари етакчи персонажлар характерини намоён этиб, кескин, баъзан қонли ва ниҳоятда ўткир, баъзан эса унча кескин бўлмаган, ижобий ечимга олиб келадиган конфликтга асосланади. Драмани жанр сифатида тадқиқ этганда

¹ Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды /В кн.:Собрание сочинений в девяти томах. Том третий.-М.:Художественная литература, 1978, стр.296.

²Кўрсатилган асар, стр.346.

³ Тимофеев Л.Н. Теория литературы.-М.:УЧПЕДГИЗ, 1948, стр. 363.

ундаги драматик пафосдан (у гоҳо ўта кучсиз бўлиши ҳам мумкин) келиб чиқиб эмас, балки қўйилган муаммо ва конфликтнинг типологик хусусиятлари нуктаи назаридан сўз юритиш лозим”¹, деган қарашни илгари суради. В.Волькенштейн ижтимоий муҳит ва унинг учун типик бўлган образлар, характерлар ва шунга мос конфликтни жанрнинг асосий белгиси сифатида талқин қилади².

Ўтган асрнинг 90-йилларидан кейин рус адабиётшунослигида жанрлар назариясига бошқачароқ ёндашув кўзга ташланади. Масалан, В.Е.Хализевнинг “Адабиёт назарияси” китобида драматик жанрларнинг барчаси, бир-биридан ажратилмаган ҳолда, монологик ва диалогик нутқ намунаси экани ҳамда сахнага мўлжаллангани боис ўта оммабоп бўлишига урғу берилади³. Н.Д.Тамарченко таҳрири остида чоп этилган икки томлик “Адабиёт назарияси”да ҳам драматик тур биринчи навбатда театр ва сўз санъатининг синтезлашган шакли эканига эътибор қаратилади. Иккинчидан, драматик жанрлар “ҳаракат”нинг табиатига, “ўқувчи-томошабин” томонидан макон-замонда қабул этилишига кўра ўрганилади. Учинчидан, мазкур адабий турнинг синкретик хусусиятлари ҳақида сўз юритилади⁴.

Драматик турнинг ҳар учала жанри ҳам генезис нуктаи назаридан адабий-тарихий жараённинг энг қадимги босқичларига бориб тақалади. Мана шу илк босқичлардаги драма жанрлари шакли ва мазмунида миф синкретизми етакчилик қилади. Шу боис драманинг пайдо бўлиши ва шаклланиши ҳақидаги илк талқинлар назарий-поэтик эмас, балки мифологик характерга эга. Яна шуни эътиборда тутиш лозимки, драманинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологик талқинга шунчаки афсона ёхуд сафсата деб қараш тўғри эмас. Бундай мифларда жанр шаклланган ҳудуд кишиларининг эътиқоди, дунёқараши, диний маросимлари ва энг муҳими, драма жанрларининг мақсад-моҳияти, пафоси, специфик хусусиятларини ўзида жамлаган рамз-кодлар яширинган бўлади.

¹ Пospelов Г.Н. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1978, стр.266.

² Волькенштейн В.Драматургия.-М.-Л.:Искусство, 1937, стр. 142.

³ Хализев В.Е. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1999, стр.303-308.

⁴Қаранг: Теория литературы. В двух томах. Том 1. Н.Д.Тамарченко, В.И.Тюпа, С.Н.Бройтман. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика.-М.:Академия, 2004.

Драманинг пайдо бўлиши ҳақидаги илк мифологик талқин дейилганда деярли барча мутахассислар Дионис ҳақидаги мифни тушунадилар¹. Дионис – қадим Юнон мифологиясида ўсимликлар, узумчилик, виночилик маъбудиди, деб талқин қилинган². Айни мифологик образ Шарқ ва Ғарбнинг бошқа кўплаб миллатлари мифологик манбаларида ҳам бир қадар ўзгачароқ номларда, юнонларнинг Дионисидан бир оз фарқли мифологик объект сифатида учрайди. Аммо Европа халқлари эстетик тафаккури тарихида айнан Дионис драманинг пайдо бўлиши билан боғлиқ мифологик объект сифатида намоён бўладики, муаммони атрофлича ёритишда бунинг аҳамияти катта. Шунга кўра жанр генезисини белгилашда бевосита драма тушунчасига асос бўлган юнон мифологиясига таянамиз.

Мифологик талқинга кўра Дионис, Олимпнинг бош маъбудиди Зевс ва Фива подшоҳи Кадмнинг қизи Семеладан дунёга келади³. Унинг турли-туман саргузаштлари ҳуқидаги мифлар қаторида яна бир миф ҳам бор. Ушбумиф бевосита драманинг пайдо бўлиши ҳақидаги қадим ахборотни ўзида сақлаб келади.

Ушбу мифда ҳикоя қилинишича, дайдиб юришни, майпарастлик, айш-ишрат ва ўйин-кулгини яхши кўрадиган Дионис ўзининг эчки туёқли ҳамроҳлари – сатирлар билан Ерни сайр этиб юрганида фонийлар (одамлар)нинг ўта оғир турмуш кечириши, умрини ғам-кулфатда ўтказаётганидан воқиф бўлиб қолади. Одамларга раҳми келади, уларни қайғу ва изтиробдан халос қилмоқчи бўлади. Маъбудлар салтанати Олимпдан фақат маъбудларгина истеъмол қилиши мумкин бўлган таомни – амброзия(амвросия – юнонча олимп маъбудлари таоми)⁴

¹Қаранг: Аристотель. Поэтика.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; Гегель. Лекции по эстетике.Перевод И.С.Попова/ Сочинения. ТомXIV.-М.:Издательство социально-экономическая литературы, 1958; Лессинг Г.Э. Лаокоон или о границах живописи и поэзии.-М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957; История всемирной литературы. Том первый.-М.:Наука, 1983; Тронский И.М. История античной литературы.-М.:Высшая школа, 1983; Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955; Алимұхамедов А. Антик адабиёт тарихи.-Т.: Ўқитувчи, 1969; Мифологический словарь. Составители Ботвинник М.И., Коган М.Б. и др.-М.:Просвещение, 1965 ва бошқ.

²Мифологический словарь.-М.:Просвещение, 1965; Атеистик энциклопедик луғат.-Т.: Энциклопедия Бош редакцияси, 1988.

³ Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955, стр. 73.

⁴Мифологический словарь.-М.:Просвещение, 1965.

уруғини ўғирлайди ва ерга олиб келиб яширади (кўмади). Оқибатда Олимп ҳукмдори бўлган отаси Зевснинг қаҳрига учраб, маъбудлар салтанатидан бадарға қилинади. Фонийлар эса ўша уруғдан униб чиққан ўсимлик(ток) мевасидан бир ичимлик тайёрлайдиларки, ушбу ичимлик уларни ғам-қайғулардан халос этгандек бўлади. Шу тариқа йилида икки мартадан тўрт мартагача фонийлар ўзларини қайғу-изтиробдан озод қилган Дионис шарафига байрам ўтказишни одат қиладилар. Бу эса дионис байрами номланиб, бора-бора фонийларнинг анъанавий маросимларига айланади. Мана шундай байрамларга ўзининг эчки туёқли шериклари – сатирлар ҳамроҳлигида Дионис ҳам иштирок этади. Одамлар Диониснинг ҳаёти, бошидан кечирган саргузаштлари, чеккан қайғу-изтироблари, душманлари билан олиб борган жангу жадаллари, босиб ўтган хавф-хатарга тўла йўллари ҳақида куйлашар экан, уларга тақлидан турли ҳайвон(кўпроқ эчки) териларини ёпиниб олишган. Шу тариқа Дионис байрамлари кўшиқлар ижро этиладиган майдон турли-туман имо-ишорали (мим) ҳаракатлар, ниқоблар ва муайян ритмлар тизимидан иборат томошалар сахнасига айланган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мазкур томошалар фақат кўнгил очиш, вақтихушлик қилиш мақсадида уюштирилмаган. Бу ўша даврда турмуш кечирган юнон деҳқонлар оммасининг ўз маъбудлари Дионисга бўлган эътиқоди, ибодати, диний, барака ва тўкинлик тилаш маросимларини ифода этган. Ушбу фикрни дифирамблар (Дионис шарафига айтилган хор кўшиқлари) негизида пайдо бўлган трагедия, фалл (баҳорги дионис байрамларида деҳқонлар ўз маъбудларидан ҳосилга барака тилаб, рамзий йўсинда турли ҳайвонларнинг жинсий аъзоларини саватларда кўтариб куйлаб юрган беҳаё кўшиқлари) негизида пайдо бўлган комедиялар бора-бора ўта қайғули ёхуд ўта хушчақчақ бўлиб кетгани боис бу жанрлар ўзига хос оммабоплигини йўқотгани, бошқачароқ айтганда, омма бундай томошаларда ўзи севган Дионисни кўрмагани боис бир қадар содда, оммага яқин сатирлар драмасини ўйлаб топгани ҳам исботлайди. Қолаверса, ушбу далил драма жанрининг илк даврлариданок ҳаётнинг ўзига яқин, содда, хусусан, оммабоп бўлганини кўрсатади. “Бора-бора

чинакам ер ҳаёти инсон турмуши билан боғлиқ бўлган масалаларга ҳам қўл урилади, – деб ёзади бу ҳақда антик адабиёт билимдони Абдурахмон Алимухамедов. –Бинобарин, дифирамбнинг узвий қисми бўлган сатирлар хориға энди ортиқ эҳтиёж ҳам қолмайди, улар реал одамлардан тузилган хорлар билан алмаштирилади. Бироқ сатирларнинг шўх ўйинларини, қизик-қизик ашулаларини чиқариб ташлаш орқасида, трагедия ортиқ равишда жиддийлашиб кетадики, бу ҳолат аҳоли ўртасида, хусусан, деҳқонлар орасида анчагина норозиликлар туғдиради. Улар, бу тариқа асарларнинг Дионисга ҳеч ҳам алоқаси йўқ, деб ҳатто инобатга олмайдилар ҳам. Натижади шу табақанинг талабларига жавоб ўлароқ драманинг янги тури – трагедия билан комедия ўртасида турадиган “сатирлар драмаси” пайдо бўлади. Бу тоифа асарларнинг хор иштирокчилари албатта Диониснинг ҳамроҳлари – сатирлардан иборат бўлган”¹.

Демак, юқорида билдирилган фикрлар, келтириб ўтилган маълумотлар драма адабий турининг ҳар уч жанри диний маросимлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлгани ва шакллангани кўрсатади. Аммо бу масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони Дионис ҳақидаги мифнинг драма адабий турининг трагедия, комедия, драма сингари уч асосий жанри спецификаси, каноник хусусиятлари ва пафосини, улар ўртасидаги нозик фарқланишларни ифодалаши билан боғлиқ.

Буни драматик турнинг муҳим поэтик компоненти бўлган конфликт мисолида кузатиб кўрайлик. Маълумки, драманинг ҳар учала жанри моҳиятида конфликт(зиддият) туради. Аммо улардаги конфликт даражалари ҳар хил. Шундай экан, бу ўринда ҳар бир драматик жанрга хос конфликт даражасини аниқлаб олиш муҳим. Бунингсиз жанрлар ўртасидаги фарқни кўриш мумкин эмас. Драматик жанрларга доир қатор асарларни ўрганиш шуни кўрсатадики, трагедияда трагик ғоя, трагик қаҳрамонга (унинг эзгулик, гўзаллик, яхшилик каби ғоя ва фазилатлирига) қарши кучлар (ёвузлик, хунуклик, ёмонлик)нинг қаршилик қуввати ҳисобсиз даражади катта бўлади. Бу трагедиянинг илк пардалариданоқ ўқувчига сезилади. Комедияда бунинг тескараси – хунуклик ва

¹Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи.-Т.: Ўқитувчи, 1969, 107-бет.

ёмонликка (комедия қаҳрамони ва унинг ғояси у даражада ёвуз бўлмайди) қарши қўйилувчи кучлар миқдори ортиқроқ. Фақат комедия қаҳрамони ва унинг ғояси фирибгалик, алдов билан уйғунлашиб кетгани сабаб томошабин ёки ўқувчи унга қарши қўйилган куч қудратини, асосан, асар охирида тўла ҳис қилади. Драмада эса мана шундай кучлар миқдори тенг даражада намоён бўлади. Томошабин бу ўринда драма сахнасида ҳаракат мувозанатини туяди. Конфликтдан келиб чиқувчи оқибат ҳам шунга яраша, яъни трагедияда ҳамдардлик, изтироб уйғотадиган даражада оғир туйғулар, комедияда кулги ва жирканиш ҳолатларини туғдирувчи, енгиллик берувчи таассурот, драмада эса тенг курашлар пировардида майдонга келган ақл бовар қиладиган ечим жанрлар табиатини белгилайди.

Дионис ҳақидаги мифда биз драматик турнинг тараққий этганшакллари ўрганиш орқали белгилаган конфликт даражалари синтез ҳолида акс этаганини кўрамиз. Миф воқелигида Олимп қонуниятларига зид равишда амброзия уруғини ўғирлаган Дионис Зевс ва Олимпдек улкан салтанатга қарши боради ва таъқибга учрайди. Оқибат ўзидан ортиқ даражада юксак бўлган кучлар билан курашга маҳкум бўлиб қолади. Моҳиятан трагик объектга айланади. Ерга (одамлар орасига) тушганда эса фош этилган (Зевс унинг ўғрилигидан хабар топади), “пўстаги қоқилиб”¹, обрўси тўкилиб ўз маконидан бадарға қилинган Дионис Олимп фуқарolari назарида комик қаҳрамон ўрнини эгаллайди. Шу сабаб у фонийлар билан тенглашади (мифга кўра Дионис ер юзида сарсон-саргардан умр кечириб, охир-оқибат фонийлар сингари ўлади), одамлар ва унинг ўртасида келишув ҳосил бўлади. Инсонлар жамиятидаги маъбудлар ғоялари(маъбудларга эътиқод қилиш) тенгкурашида эса ғалабага эришади (одамлар ҳамма маъбудлардан кўра уни кўпроқ шарафлайдилар).

Кўринадики, Дионис ҳақидаги миф нафақат қадим юнонлар жамиятининг маданий шаклланиш босқичларини, балки драманинг қатор специфик хусусиятларини ҳам ўзида ифодалайди. Аммо Дионис маросимлари билан боғлиқ бундай анъаналар Европада Ўрта асрларга келиб ўз ўрнини

¹Султон И. Адабиёт назарияси-Т.:Ўқитувчи, 1980, 282-бет.

масихийлик ва инжил таълимотига бўшатиб берди. Уйғониш давридан бошлаб эса тафаккур, илму маърифатни ифодаловчи, муаллиф ғоясини талқин этувчи бир воситага айланди.

Айни ҳолат ўзбек халқи ижтимоий-маданий ҳаётитарихида ҳам маълум даражада акс этган. Мамажон Раҳмонов “Ўзбек театри тарихи” китобида Ўрта Осиёда илк театр санъатининг пайдо бўлишини бу ҳудудда яшаган халқларнинг ибтидоий турмуши билан боғлаб тушунтиради. Унинг марксча-моддий таълимот асосидаги (китоб ёзилган даврда бошқа таълимот ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди) талқинига кўра, ибтидоий одамларнинг овчилик, чорвачилик, деҳқончилик сингарикундалик турмуш эҳтиёжлари натижасида театрга хос илк элементлар майдонга кела бошлаган. Хусусан, олим овнинг бароридан келиши, деҳқончиликда мўл ҳосил олиш илинжида турли ҳайвон териларини ёпиниб ов рақслари ижро этилганини мисол тариқасида келтиради. Бунга далил сифатида Ўзбекистондаги ҳар хил вилоятлардан топилган ашёвий далилларни кўрсатади. Ахамонийлар ҳукмронлиги даврида “Авесто” билан боғлиқ мифлар, бунинг негизида пайдо бўлган маросимлар ҳам олим томонидан илк ўзбек театр санъатига асос ўлароқ талқин этилади. Айниқса, Александр Македонский Ўрта Осиёни забт этгандан сўнг Эллин театри анъаналарининг маҳаллий аҳоли маданий турмуш тарзига синтезлашув жараёнлари, деҳқончилик ва узумчиликка доир “о маскарас”, “мим”лар ва “фал”ларнинг Грек-Бақтрия давлати доирасида ўзига хос ўрин тутгани, “масхара” театри, айтишнинг қадим юнон театр санъати билан этимологик боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар ўзининг тарихий далилларга таяниши билан эътиборга молик. Кушон давлати даврида буддавийлик маросимлари асосида шаклланган театр томошалари, Хоразмда рақс ва мусиқа санъатининг тараққий этиши(эрамизнинг III асри), масхара театрига доир топилмалар ва юқорида зикр қилинган бошқа далилларга таяниб, олим шундай хулосани илгари суради: “Ўрта Осиё халқларининг эллин давридаги ютуқлари шундан иборат эдики, улар ўз маданиятларини ўстириб, илгарилатдилар, уни юнон маданияти билан, Кушон даврида эса ҳинд маданияти билан бойитиб, уларни ўз ҳаётларининг бир бўлагига айлантирдилар...

Шубҳасиз, Ўрта Осиёнинг ўзига хос эллин театри тўғрисида сўз борар экан, унинг тараққиёт ўлчови фақат Юнонистон театр маданияти бойликларини ўзлаштиришигина бўлиб қолмайди. Эллин даври маданияти тушунчаси кенгрокдир. Бу давр маданияти тушунчасига қўшни Шарқ мамлакатлари – Эрон, Ҳиндистон, Сурия, Румо ва бошқа мамлакатларнинг театр маданияти билан тўқнашиш, яқинлашишни ҳам мустасно қилмаслик керак... Ўрта Осиё эллин театрида шаклланиб муштараклашган театр анъаналарининг ворислари ким бўлди экан, деган ҳақли савол туғилади. *Бу театр маданиятининг меросхўрлари – ўзбеклар, тожиклар ва бошқа ерли халқларнинг ворисларидир*” (таъкидлар бизники – У.Ж.)¹.

VI асрдан бошлаб, Ўрта Осиё туркий қавмлари орасида эпик ижод, қаҳрамонлик дostonлари ва уларнинг ижро этиш усуллари тараққий этган. Сайл ва томошаларда юнон анъаналари асосида шаклланган “Масхара” ва “Мим” театрлари фаолияти давом этган. М.Раҳмоновнинг ёзишича, Ўрта Осиё театр санъатига доир манбалар, маълумотларнинг аксарияти ислом таълимоти таъсирида тарих саҳифаларидан ўчиб кетган. Бу борадаги асосий маълумотлар Хитой, Корейс, Япон театри тарихига доир манбалар орқали етиб келган далилларни чоғиштириш орқали маълум илмий фаразлар қилиш имконини беради. Шунга кўра Ўрта Осиёнинг ижтимоий-маданий шароитида янги шаклу шамоил касб этган юнон театри анъаналари I – VI асрлар мобайнида Хитойга, Хитой орқали эса Корея ва Японияга ўтган. Ушбу ҳудудларда театрчилик ва бошқа санъат турларининг шаклланиши ва ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. М.Раҳмонов Ўрта Осиё театрининг таназзул даври деб араб халифаликлари ҳукмронлиги ҳамда шундан кейин майдонга келган ислом муҳитини кўрсатади. Ўз даври мафкурасидан келиб чиқиб, маданий ҳаётда юз берган бундай ҳодисаларни реакцион ҳаракат сифатида баҳолайдики, бугун айна фикрга қўшилиш қийин. Ҳақиқатан ҳам, Ўрта Осиёда ислом таълимоти жорий бўлгач, шариат илми тақиқлаган инонч-эътиқодлар, урф-одатлар, маҳаллий аҳоли маданий турмушига Юнон, Ҳинд жамияти орқали кириб келган диний,

¹Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Қадимий замонлардан XVIII асрга қадар.-Т.:Фан, 1975,134-бет.

фалсафий карашлар, кўплаб санъат турлари(хусусан, ҳайкалтарошлик, рассомлик, театр каби) шариат доирасида тақиқланди. Аммо бу жараёни фақат зулм ва зўравонлик, мутаассиблик билан изоҳлаш бирёқламалик бўлади. Зотан, манбаларнинг хабар беришига кўра, ислом жорий бўлган ҳудудлар ичида бу диннинг ҳақлигини, ислом асосида ётувчи барча таълимотлар инсонинг жисмоний, маънавий, маданий эҳтиёжларини максимал даражада қониқтиришини, ундаги юксак гуманизмни англаган ва изчил амал қилган жамият Ўрта Осиё(хусусан, ўзбеклар) маданий жамияти бўлган. Ислам моҳиятини чуқур ҳис этган Ўрта Осиё халқи жоҳилият даврига хос эътиқодлари, кўплаб урф-одатларидан мажбурлаш орқали эмас, ихтиёрий тарзда воз кечганлар, ҳақ эътиқод, янгича турмуш тарзи билан яшай бошлаганлар. VIII – X асрлардан XV асрларга қадар Ўрта Осиёдан етишиб чиққан ва дунё тамаддунига улкан ҳисса қўшган фикҳ, тиббиёт, фалакиёт, риёзиёт, тил, адабиёт олимлари, сон-саноксиз сўз усталари мана шу жараёнинг меваси ҳисобланади.

Маълумотларга кўра, ислом ақидалари тўла ҳукмронлик қилган Амир Темур ва темурийлар, шайбонийлар ва уч хонлик даврида театр санъати масхара, маддоҳлик, воизлик шаклидагина мавжуд бўлган. Булар ҳам асосан халқ театри кўринишида турли маросим ва байрамларда шариат доирасида ижро этилган. М.Раҳмоновнинг ёзишича: “Бухоро, Хоразм ва Қўқон хонликларидаги халқ театрларида XVII – XVIII – XIX асрларда ўйналиб келган “Мударрис”, “Ер тақсимоти”, “Чўпон бола”, “Хон ҳажви”, “Заркокил”, “Мозор”, “Авлиё”, “Сиркатароқ азизлар”, “Ҳожи кампир”, “Фарзанд дуоси”, “Дорбозлик”, “Қаландарлар”, “Келин туширди”, “Мардикор ва нонвой”, “Хонга салом”, “Шайхулисломнинг суд мунозараси”, “Чусти муқаллиди”, “Беданабозлар”, “Эски мактаб турмушидан”, “Имом домланинг уйланиши”, “Мақтанчоқ киши”, “Эр ва хотин”, “Бой билан мардикор”, “Уйланиш”, “Судхўр”, “Раис”, “Мироб” каби 500 дан ортиқ халқ оғзаки комедиялари қадимий актёрлик санъати ҳақидаги маълумотлар” бор¹.

¹Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Қадимий замонлардан XVIII асрга қадар.-Т.:Фан, 1975,259-бет.

Драманинг барча турлари диний маросимлардан туғилганлиги важдан, қадимги юнонлар буларнинг ҳаммасига чуқур зътиқод билан қараганлар. Бинобарин, театр томошалари давлат қармоғидаги муҳим сиёсий ва тарбиявий тадбир ва чоралардан бири ҳисобланган. Иккинчидан, драманинг юзага келиши бевосита Дионис маросимлари билан боғлиқ бўлганлиги туфайли бу томошалар шу маъбуднинг шарафига йил сайин уч маротаба ўтказиладиган ва бир неча кунлаб давом этадиган байрам пайтларида намоёиш қилинган. Юнонлар мазкур томошаларга, шунчаки бир эрмак деб эмас, балки муҳим диний байрам деб қараганлар ва бу байрамларни мумкин қадар тантанали ўтказишга тайёрланиб, деярли ҳаммалари театр томошаларига келишга ошиққанлар. Дастлабки даврларда театр ўйинлари бепул кўрсатилган. Кейинчалик, чиқимларнинг кўпайиб кетганлиги сабабли, томошалар пуллик қилинган, камбағалларга маълум миқдорда ҳукумат ақча тўлайдиган бўлган. Қадимги Юнонистонда барча ўйинлар сингари, театр томошалари ҳам мусобақа йўсинда ўтказиларди. Бу мусобақаларга қатнашишни истаган ҳар бир трагедиянавис шоир, ҳукумат ихтиёрига мазмун жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ учта трагедия ва битта сатирлар драмаси топширарди. Буларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб яхлит бир тўртлик — тетралогияни ташкил қилган. Комедиянавис шоирлар эса фақат битта-битта асар билан қатнашганлар. Театр намоёишларига тайёргарлик кўриш ва шоирлар мусобақасига раҳбарлик қилиш ишларини Афина давлатининг энг биринчи арбоби— бош архонт бошқарар эди. Бу одамнинг ёлғиз ўзи ёки шу соҳанинг мутахассислари ёрдамида учта трагедиянавис шоирнинг учтадан (трилогия) тўққизта трагедиясини ва учта комедиянавис шоирнинг биттадан учта асарини танлаб олиб, кейин фақат шу асарлар юзасидан иш бошлашга киришилган. Ҳар бир шоирнинг асарини сахнага қўйиш тадбирлари билан боғлиқ бўлган харажатларни мавжуд таомилга кўра, муҳим ижтимоий вазифа сифатида архонт шаҳарнинг бадавлат кишиларига топширган. Хор раҳбарлари — хореғлар ўзларига бириктирилган асарларга атаб 12—15 кишидан иборат хор қатнашчиларини ёллашлари, уларга кийим-кечак тиктиришлари, хор

муаллими чақиришлари, репетиция учун бино топишлари ва шуларнинг барча чиқимларини тўлашлари лозим эди. Бинобарин, асарнинг томошабинга ёқиши — кўпроқ хорегнинг ҳимматига боғлиқ бўлган. Мусобақага қўйилганларнинг ҳаммаси томошадан ўтгач, Афинанинг ўнта даҳасидан танланган ўн кишилик комиссия мусобақа юзасидан яқун чиқариб, театр иштирокчиларига мукофотлар белгиларди. Бу мукофотлар алоҳида-алоҳида фақат учта шоир, учта хорег ва учта биринчи актёрлар ўртасида тақсимланиб, ғолиблик гулчамбари ёлғиз биринчи мукофотни олган кишилар бошига кийдирилган, учинчи мукофот эса мағлубият аломати ҳисобланар эди.

Юнон адабиётининг барча жанрлари сингари, трагедиянинг мавзулари ҳам асосан мифологик афсоналардан олингандир. Дастлабки даврларда бу мавзулар фақатгина Дионис ҳақидаги ривоятлар билан боғланган бўлиб, шоирлар кейинчалик бошқа афсоналар туркумига ҳам мурожаат қила бошлайдилар. Бироқ, шу билан бирга, трагедия муаллифлари мавзу танлаганларида ҳам, фақат замона талабларига ҳамоҳанг мифларнигина олиб, иложи бўлса уларни бир даража ўзгартириб, мослаштириб, шулар мисолида ўзлари яшаб турган даврнинг муҳим масалаларини ҳал қилишга интиланлар, мифологик қаҳрамонларнинг кураш ва тўқинишлари, уларнинг хатти-ҳаракатлари ўша замон томошабинлари учун ахлоқ ва одобнинг намунаси, ижтимоий ҳуққнинг андазаси сифатида талқин этилган; ана шу афсонавий қаҳрамонларнинг қилмишлари тимсолида трагедиянавис шоирлар ўз замондошларини юксак маънавийлик, ватанга садоқат, инсоний бурч ғояларида тарбиялашни кўзлаганлар.

Юнон театри ҳозирги замон театрига мутлақо ўхшамайди. Аввало унинг ҳажми бениҳоят катта, томошалар кундуз кун ва очик ҳавода кўрсатилган. Археологларнинг текширишлари натижасида аниқланишига қараганда, Афина театрига 17 минг одам сиғар экан. Кейинчалик 40-50 минг кишилик театрлар ҳам бино қилинади. «Театр» сўзининг асл маъноси «кўриш», «кузатиш» демакдир. Дастлабки даврларда томошабин ўтирадиган ерни шу ном билан атаганлар. Бу иборани бутун театр биносига нисбатан

ишлатиш милoddан анча кейин, тахминан В асрларда истеъмолга киритилган. Юнонистонда театрнинг оммавий ҳодиса бўлганлигини назарда тутиб, уни кўпинча тоғ бағрига, қияликларга қурганлар. Томошабинлар ўтирадиган қияликнинг этагидаги ярим доира шаклида ўралмиш каттакон ялангликни орхестр – ўйин майдони деб атаганлар. Мармар ётқизилган орхестр майдони ўртасида Дионис меҳроби ўрнатилган бўлиб, хор ашулалари, актёрларнинг ўйини шу жойда ижро этилар эди. Орхестрнинг орқа томонида сцена – чодир номи билан юритилмиш кичкина бошпана ҳам бўлган. Жуда қадимги даврларда фақат театр ускуналарини сақлаш ҳамда актёрларнинг кийинишлари учун омонатгина солинган бу хоналар, кейин-кейин бориб, хор ўйинларига ортиқ эҳтиёж қолмаган замонларда, чинакам сцена – сахнага айлантирилади.

Юнон театри ҳатто ўзининг гуллаб-яшнаган даврларида ҳам, ҳозирги замон кўзи билан қараганимизда, ниҳоятда оддий, ниҳоятда примитив бир ҳолда бўлган. Ахир, ҳозирги цирк томошалари сингари, актёрлар ўртада ўйнаганлари важдан, қандай қилиб биронта декорация ишлатишнинг иложи бўлсин? Фақат кейин-кейин, асар воқеасининг қаерда кечаётганлигини кўрсатиш учун, тахталарга қаср, қалъа ёки бошқа бирон бинонинг суратини солиб, шуларни сцена олдига тираб қўйишган. Аслида диний маросимлардан пайдо бўлган антик дунё театри, кўп жиҳатдан ўзининг эски удум ва анъаналарини сақлаб қолади. Чунончи, бир неча асрлар давомида юнон ва рим актёрлари юзларига ниқоб тутиб ўйнаганлар. Қадимги театрлар бениҳоят катта бўлганлигидан, актёрнинг юз жилвалари томошабинга деярли мутлақо кўринмас эди. Ана шу камчиликни, қолаверса ниқоблар тўлдирган; Асар воқеаси давомида актёрнинг қиёфасида рўй берадиган турли-туман руҳий ҳолатларини ифода этиш учун ишлатилган ниқобларнинг турлари антик дунё театри тасарруфида бениҳоят кўп бўлгандир. Ниқобнинг яна бир қулай хусусияти шундаки, бир актёр турли ролларда ўйнаши, ҳатто аёллар қиёфасида ҳам чиқиши мумкин бўлган. Диний эътиқодлар қолдиғини актёрларнинг кийим-бошларида ҳам кўришимиз мумкин: узоқ ўтмишнинг

улуғворлиги ва салобати рамзи ўларок, актёрлар орхестрга афсонавий қоҳинларнинг баҳайбат узун либосларини кийиб чиқишар эди. Трагедияларда муттасил эски ривоятлардан олинган қаҳрамонларнинг ҳаёти тасвирланганлиги вазидан, уларнинг вазоҳатини мумкин қадар ёрқин, барваста, серсавлат кўрсатиш мақсадида актёрлар оёқларига ниҳоятда қалин ёғоч таглик қоқилган махсус пойафзал, бошларига қўнғир сочли алоҳида узун ниқоб кийиб чиққанлар.

Хуллас, қадимги юнон театри таркибида шуларга ўхшаш шартли хусусиятлар жуда кўп бўлган. Актёрларнинг бесўнақай пойафзаллари, устларидаги ҳашаматли рўдапо кийимлари уларнинг эркин ҳаракат қилишларига ҳалақит берар, юзларидаги ниқоблари қандайдир турғун бир руҳий ҳолатни ифодалаб, чинакам инсоний кечинмаларни томошабин кўзидан яшириб қолар, сўзларнинг баланд овоз билан декламация тарзида айтилиши – таассуротнинг ҳаётийлигига путур етказар ва хорнинг бутун томоша давомида қимирламасдан бир ерда туриши аллақандай сохта вазиятлар туғдирар эди. Шу камчиликларига қарамасдан, юнон халқининг маънавий тараққиёти тарихида театрнинг тутган ўрни ғоят буюқдир.

Савол ва топшириқлар:

- 1.Драманинг кенг ва тор маъноларини шарҳланг.*
- 2.Драманинг типологик хусусиятлари ҳақида нималарни биласиз?*
- 3.Миф ва драма ҳақида сўзланг.*
- 4.Шарқ драмасининг ўзига хос хусусиятлари.*
- 5.Шарқ ва Ғарб драмаларининг муштарак жиҳатлари ҳақида гапиринг.*

Асосий адабиётлар:

- 1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*

2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришининг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
 3. *Аристотель. Поэтика.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат наириёти, 1980, 10-бет.*
 4. *Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды /В кн.:Собрание сочинений в девяти томах. Том третий. – М.:Художественная литература, 1978.*
 5. *Буало Н. Поэтическое искусство. – М., 1957.*
 6. *Волькенштейн В.Драматургия.-М.-Л.:Искусство, 1937.*
 7. *Гегель. Лекции по эстетике.Перевод И.С.Попова/ Сочинения. ТомXIV.-М.:Издательство социально-экономическая литературы, 1958.*
 8. *Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Ғ.Ғулом, 2015.*
 9. *Тимофеев Л.Н. Теория литературы.-М.:УЧПЕДГИЗ, 1948.*
 - 10.*Поспелов Г.Н. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1978.*
 - 11.*Хализев В.Е. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1999.*
 - 12.*Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.:Ўқитувчи, 1980.*
 - 13.*Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Қадимий замонлардан XVIII асрга қадар.-Т.:Фан, 1975.*
 - 14.*Форобий Абу Наср. Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳиқида /Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари китобида. – Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.*
- www.edu.uz*
- www.o‘zbek adabiyoti.com.*
- Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.*
- http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /*
- www. Lib.ru.*
- www.litera.ru.*
- www.Philologs.narod.ru.*

Қадимги давр жаҳон лирикасининг типологик хусусиятлари.

РЕЖА:

1.Қадимги давр шеърятининг назарий талқини.

2.Қадимги юнон лирикаси ҳақида.

3.Қадимг рим шоирлари.

4.Қадимги Шарқ шеърятининг қадим юнон лирикаси билан муносабати.

Таянч тушунчалар: *Лирик тур, гекзаметр, тетраметр, дактил, спондий, трохей, аруз, руkn, ҳижо, бармоқ, банд, бўгин, элегия, ямб, монолог лирика, хор лирикаси, қапсида, газал, рубоий, туюқ.*

Лирика адабий тур сифатида қадимдан шаклланган бўлиб, ўзининг бир қатор хусусиятларига эгадир.¹

Қадимги давр лирикаси дунёнинг қайси бурчида бўлмасин, халқ ҳаёти миллатларнинг удум-одатлари ва яшаш тарзи билан боғлиқлигини кўрамиз. Аввало, қадимги дунё лирикасида узоқ ўтмиш одамларининг эстетик диди ва кундалик ҳаётидаги ақлий жисмоний ҳамда маънавий-маърифий фаолиятлари ритмик оҳанг фонида ўз ифодасини топади. Айни жиҳатлар қадимги дунё лирикасининг типологик хусусиятларини белгилашда муҳим роль ўйнайди. Лириканинг белгиловчи хусусияти сифатида унинг туйғу-кечинмаларни тасвирлаши олинади. Яъни эпос ва драмадан фарқ ўлароқ, лирика воқеликни тасвирламайди, унинг учун воқелик лирик қаҳрамон руҳий кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган омил сифатидагина аҳамиятлидир. Шу боис ҳам лирик асарда воқелик лирик қаҳрамон қалб призмаси орқали ифодаланади, яна ҳам аниқроғи, лирикада кечинмани тасвирлаш учун етарли миқдордаги воқелик «парчалари», деталаргина олинади.²

Лириканинг асосий образи – лирик қаҳрамон (баъзан у лирик субъект деб ҳам юритилади). Кўпинча лирик қаҳрамон деганда муаллиф тушуниладики, бу ҳар

¹ Ушбу мавзунинг ёритишда А.Алимуҳамедовнинг “Антик адабиёт тарихи” китоби, Энциклопедия маълумотлари, У.Жўрақуловнинг “Фитрат ва эски турк адабиёти” мақаласидаги маълумотларни умумлаштириш йўлидан борилди (К.Х.).

² Курунов ва бошқалар. Б.152.

доим ҳам тўғри бўлавермайди. Зеро, шоир ўзининг кечинмаларини тасвирлаши ҳам, ўзганинг руҳиятига кирган ҳолда ўша «ўзга шахс» кечинмаларини тасвирлаши ҳам мумкин.

Қадимги давр лирикасида мусиқий оҳанг, ритмик ўлчов бадиий синкретик ифода, шеърӣй вазнларнинг халқлараро алмашинуви кабилар типологик маъно касб этади. Масалан, қадимги юнон адабиётида «лирика» сўзи торли чолғу асбоби лиранинг номидан келиб чиққан бўлиб, маъноси «мусиқа жўрлигида ижро этилувчи шеър» демакдир. Ушбу атама лириканинг ривожланган даврларидан кейин, тахминан эрамиздан аввалги III-II асрларда эллинизм замонаси олимлари томонидан истеъмомлга киритилган. Бунгача, юнонларнинг ўзлари лирикка алоқадор бўлган асарларни «мелос», «мелика», яъни «қўшиқ», деб атаганлар. Маълум бўладики, асрлар давомида қадимги юнонлар лирик шеърятни бошқа турли воситалар, масалан, қўшиқ, мусиқа асбоби ва ҳатто рақс билан боғлаган ҳолда тасаввур этиб келганлар. Шу сабабли ҳар бир лирик шоир бир вақтнинг ўзида ҳам муаллиф, ҳам бастакор ва ҳам рақс устаси бўлган. Даврлар ўтиши билан лириканинг ямб ҳамда элегия деб аталувчи баъзи оддий турлари, аста-секин мусикадан узоқлашиб, фақатгина ўқиш учун хосланган адабий жанрга айланиб қолади. «Мелос» ибораси эса ёлғиз кўнгил ҳисларини ифода этувчи шеърларга нисбатан ишлатилиб, бу тоифа асарларнинг мусиқа билан боғлиқлиги яна узоқ вақтлар давом этади.¹

Лириканинг типологик хусусиятларидан яна бири вазндир. Юнонларда лириканинг элегия, ямб ҳамда мелос турларини белгилашда гекзаметр ўлчовининг турли шакллари асос бўлган. Соф лирика сифатида эътироф этилган ва ўзининг мусиқий куй хусусиятини сақлаб қолган мелос жанри, мазмунига ва қандай воқеаларга ифодалашига кўра икки туркумга бўлинади: монодик лирика – якка хонанда томонидан ижро этилувчи; хор лирикаси – кўпчилик томонидан ижро этилувчи.

¹ Алимӯхаммедов А. Четёл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.70.

Қадимги замон эллин тилида ёзилган шеърӣ асарларнинг ҳаммаси узун ва қисқа ҳижоларнинг алмашуви асосига қурилгандир. Буни аниқроқ ифодалаш учун, одатдагидек қисқа бўғинларни эгри чизик (V), узун бўғинларни тўғри чизик (—) шакллари билан белгиласак, шу белгиларнинг маълум тартибда такрорланиши — юнон шеърининг вазнини ҳосил қилади. Йўл-йўлакай эслатиб ўтиш керакки, талаффузнинг талабига қараб, баъзан икки қисқа ҳижони бир узун ҳижо билан алмаштириш ҳам мумкин бўлган. Масалан, гекзаметр вазни олти тuroқдан иборат бўлиб, бу тuroқларнинг ҳар қайсиси дактиль деб аталган бир узун, икки қисқа(— VV), бўғиндан таркиб топгандир. Шеърнинг оҳангдор бўлиши учун, охириги тuroқ спондий деб аталувчи икки узун ҳижо(— —) билан алмаштириб талаффуз этилади ва натижада куйдаги шеърӣ мисра ҳосил бўлади:

— V V / — V V / — V V / — V V / — V V / — —

Шеърдаги ҳижоларнинг узун-қисқалигини, яъни дактиль ҳамда спондий тuroқларини маълум тартибда алмаштириш йўллари билан қадимги достоннавислар гекзаметрнинг турли-туман оҳангларда жаранглашига эришганлар.¹ Поэзиянинг оҳангдорлигини таъмин этувчи бирдан-бир восита вазндир. Масалан, шеърда узун ҳижоларнинг кўп фойдаланиш воқеанинг улуғворлигини ва ҳаракатнинг салмоқдорлигини ифодаласа, қисқа ҳижоларнинг кўплиги эса ҳаракатга тезлик, енгиллик, ўйноқилик каби оҳангларни олиб киради. Шу йўсин гекзаметрни ўн олти вариантда қўллаш мумкин. Бундан ташқари, шеърнинг учинчи ёки тўртинчи тuroқлари ўртасида келадиган цезура, яъни паузаларнинг ҳам гекзаметр мақоми учун ғоят катта аҳамияти бор.

Манбаларнинг шаҳодатига қараганда, юнон лирикаси бениҳоят бой ва ранго-ранг бўлган. Афсуски, бу бой мероснинг намуналари бизга жуда оз миқдорда етиб келган. Учта-тўртта шоирлардан қолган озми-кўпми яхлит шеърларни ҳисобга олмасак, кўпчилик лириканависларнинг асарлари, кейинги вақтларда ўтган муаллифларнинг рисола ва мажмуаларида сақланиб қолган

¹ Алимӯҳаммедов А. Четэл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.71.

бир-икки мисрадан, хатто, алоҳида иборалардан нарига ўтмайди. Омон қолган ана шу шеърӣй парчалар асосида, қадимги замон юнон адабиётининг муҳим босқичи мил.авв. VII-VI асрлар лирик шеърӣяти ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, баъзи фикрларни айтиш мумкин.

Қадимги Шарқ лирикасида эса, аруз вазни етакчи саналган. Аруз (*араб.— арз қилмоқ*, чодирни ушлаб туриш учун ўртага қўйиладиган ёғоч) — қисқа, чўзик ва ўта чўзик ҳижолярнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишига асосланган метрик шеър тизими, *шеърӣй ўлчови, вазн. Аруз Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти шеър тизими бўлиб*, дастлаб араб адабиётида майдонга келган, IX асрдаёқ форсий адабиётда ҳам қўлланила бошлаган. Туркий халқлар адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам аруз қадимдан қўлланиб келинади, деган фикр мавжуд: «Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ ҳижрий 462 да Қашқарда ёзилган машҳур «Қутадғу билиг» китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладур» (Фитрат). *Кейинчалик Рашидиддин Ватвот, Тусий, Шамс Қайс Розий, Мавлоно Юсуф Арузий Нишобурийлар томонидан ривожлантирилган.* XI асрдан то XIX аср охири – XX аср бошларига қадар аруз ўзбек мумтоз адабиётидаги асосий шеърӣй тизим бўлиб келди. Албатта, форсий ва туркий адабиётлар арузни механик тарзда ўзлаштирган эмас, аксинча, у форс ва туркий тил хусусиятларига имкон қадар мослаштирилган. Табиийки, бу ҳол арузни бойитган, араб аруз, форс аруз, туркий аруз. каби тушунчаларнинг юзага келишига асос бўлган. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида кўрсатилишича “аруз” водий, рукн номига тўғри келади, кўчма маънода «устун» дегани. Аруз минг йиллар давомида Шарқ адабиётидаги етакчи шеър тизими бўлиб келди, муттасил бойиш ва ривожланишда бўлди, мукаммал тизимга айланди, унинг қонуниятлари билан шуғулланивчи соҳа – илми аруз шаклланди. Туркий халқларда арузнинг илк намуналари ислом кириб келгунгача бўлган даврлардаги қад. мақол ва топишмоқларда, «Девону луғотит турк»да учрайди. Бироқ А.Фитрат ўзининг адабиётшуносликка оид тадқиқотларида қадимги миллий

шеърый тизими сифатида бармоқ вазнини айтади. Бармоқ вазнига оид намуналар Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида сақланиб қолган.

“Девону луғотит турк”даги қўшиқ ва лирик шеърлар кўпчилик олимларнинг, К.Броккелман, Ф.Кўпрулизода, А.Фитрат, Т.Жалолов, С.Муталлибов, А.Қаюмов, Қ.Каримов ва бошқаларнинг эътирофича, уларнинг кўпчилиги бармоқ вазнидадир. Т.Ганжий ҳам уларнинг кўпчилигини бармоқ вазнида деб ҳисоблайди, айримларгина аруздадир дейди. Тадқиқотчи И.В.Стевлева уларнинг ҳаммасини ҳам ёзма адабиёт бисотига киритиб, аруз вазнига мансуб дейди.

Бинобарин, айрим шеърларнинг ёзма адабиётга мансублиги ва арузда битилганини (аруз туркий поэзияга сингишиб кетаётган эди) эътиборга олиш билан бирга, назаримизда, кўпчилик шеърлар оғзаки поэзияга мансуб бўлиб, туркий халқлар шеърятининг туғма вазни – бармоқда эканини таъкидлаш лозим. Қўшиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан , баъзан икки мисрадан иборат бўлиб, тўртликларнинг қофияси “а-а-а-б”, “в-в-в-б”... шаклидадир. Қадимги қўшиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига хос бу хусусиятлар ҳозирги халқ қўшиқларида, жумладан, ўзбек халқ қўшиқларида сақланиб келмоқда. Ўзбек халқ қўшиқларининг кўпи 7-8 ҳижоли бўлиб, улар ҳам “а-а-а-б”, “в-в-в-б”... тарзида қофияланади. Бунинг ўзи ҳам ўзбек халқ қўшиқларининг жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўла бошлаганини кўрсатади.

Бу борада қадимги юнон илк лирик жанрлар ҳақидаги маълумотлар милoddан аввалги даврлар билан боғланади. Хусусан, улардан ямб ва элигия каби қадимги юнон шеърый жанрларини келтириш мумкин.

Элегиянинг ватани Кичик Осиёдаги Фрегия вилояти бўлган. Жанрнинг номи ҳам, чамаси, шу ернинг халқи тилидаги «*elegn*» — («қамиш») сўзидан олинган бўлиб, бу тоифа асарларнинг ушбу ўсимликдан ясалган мусиқа асбоби – флейта(най) жўрлигида ижро этилишига далолат қилса керак. Ҳозирги замон адабиётшунослик илмида ҳазин туйғуларни ифода этувчи шеърый асарлар шу ном билан юритилади. Элегияни бу маънода тушуниш қадимги юнонлар учун тамомила бегона. Элегик асарларда улар, аксинча, руҳий тетиклик кайфиятларини, ботирлик ғояларини, жанговар ҳисларни

талқин этганлар. Бироқ элегиянинг хусусиятларини белгилайдиган асосий ўлчов унинг мазмуни эмас, балки вазнидир. Бинобарин, шу қоидага кўра, «элегик байт» деб аталувчи махсус вазнда ёзилган ҳар қандай шеърый асарни, мазмунидан қатъи назар, шу жанрга киритганлар.¹ «Элегик байт»нинг биринчи мисраси гекзаметрдан, иккинчи мисраси — пентаметр номи билан юритиладиган беш туроқли вазндан таркиб топгандир. Пентаметр гекзаметрга ўхшайди. Фарқи 3 ва 6-туроқлардаги қисқа хижола тушириб қолдирилган. Шу сабабли мисрани икки тенг қисмга ажратадиган учинчи туроқнинг узун хижосидан сўнг пауза қилмоқ лозим. Байтнинг чизма шакли қуйидагича:

—VV— VV— VV— VV— VV—V—V *гекзаметр*

— VV— VV—//— VV— VV— *пентаметр* (элегик байт)

Элегик лириканинг вазни ҳам, мазмуни ҳам ҳозирча эпик достонларга жуда яқин туради. Юнонларнинг ўзлари ҳам бу тоифа шеърларни жангномалардан унча ажратган эмаслар.

«**Ямб**» атамасининг келиб чиқиш тарихи ҳам анча қоронғи. Қадимги ривоятлар бу сўзни маъбуда Деметра афсонаси билан боғлайдилар. “Ўз қизи Персефонанинг йўқолганлигидан қаттиқ изтироб чеккан Деметра, маъбудларга ғазаб юзасидан Эливсин подшоҳи Келей хонадонига энага ёлланганида, фақат шу хонадоннинг Ямба деган шўх ва ўйноқи чўри қизи ғалати аскиялар, қизиқ-қизиқ гаплар айтиб, маъбуданинг кўнглини очишга, уни бир оз кулдиришга муяссар бўлган экан. Афсона, ҳар ҳолда ямб шеърларнинг мазмунига кўра тўқилган бўлса керак”.² Чунки бу жанрнинг ўзи халқ адабиётида ҳазил-мутуйибаларни, танқидий фикрларни ифода этувчи шеърый вазндан олинган. Ямб вазни кейинчалик фольклордан ёзма адабиётга кўчиб ўтгач, шахсий туйғуларни, сатира руҳидаги кайфиятларни, мухолифлар мунозарасини баён қилувчи кучли адабий воситага айланади. Ямб жанрининг вазн хусусиятлари ҳақида тўхталадиган бўлса, асосан, ямб (VV—) ҳамда, трохей (— V) деб

¹ Алимұхаммедов А. Чет эл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.72.

² Юқоридаги манба. – Б.73.

аталувчи туруқлардан ташкил топади. Бу ҳақида антик давр билимдони А.Алимуҳаммедов иккала туруқ ниҳоятда қисқа бўлганлиги учун, улар жуфт-жуфт қилиб ишлатилгани ва натижада «ямб учлиги» номи остида шуҳрат топган олти туруқли вазн майдонга келганини таъкидлайди:

V—V— / —V—V / V—V / —

Милоддан авалги VII асрнинг 1-ярмида яшаган юнон шоири Каллин элегиянинг асосчиси сифатида эътироф этилади. Ушбу шоирнинг қачон яшаб ижод этганлиги ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Шеърларида баён этилган воқеаларга асосан шоирнинг эрамиздан олдинги VII аср бошларида Кичик Осиёдаги Эфес шаҳрида яшаганлигини аниқлаймиз. Каллин шеърларида ватан мавзуси мадҳ этилган. Унинг бизгача 23 йўл шеър етиб келган.

Кейинчалик ушбу мавзуда қалам тебратган яна бир юнон шоири *Тиртей* ҳисобланади. Шоир ўз шеърларида Спарта аҳолисини ватанни ҳимоя қилишга, жисмонан бақувват, руҳан тетик бўлишга чорлаган. Шоирнинг таъбирича, жангчининг олий фазилати ботирлик ва жасоратдир, чинакам шон-шараф излаган киши ватан йўлида жонини фидо қилмоғи керак. Кимда-ким ўз юртини душмандан ҳимоя қилиб, ботирларча жон берса, унинг номи ватандошлари хотирида абадий қолади. Бу икки шоирларнинг элегияларида ватан дарди ифодаланади: бу шоирлардан биринчиси Каллин – Эфес халқи, иккинчиси Тиртей Спарта шаҳри аҳолисининг умумий ғояларини ифода этади.

Инсоннинг шахсий туйғулари биринчи марта Юнонистоннинг йирик шоири Тиртейнинг замондоши Архилох (VII асрнинг ўрталари) ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Архилох поэзияси фақатгина шоирнинг ўз бошидан кечирган шахсий ҳаёти: мусибатларга тўла оғир тирикчилиги, қалбини тирнаган аламлари, муҳаббат йўлида тортган доғи ҳасратлари ҳақидаги лирикадан иборатдир. Бошқа юнон шоирлари каби, Архилох ҳаёти тўғрисида ҳам маълумот кам.

Юнон ва Рим ёзувчиларининг шаҳодатига қараганда, Архилох ўз замонасининг улуғ адиби бўлган. Мазмундорлик ҳамда вазнларнинг ранго-ранглиги жиҳатидан асрдош шоирнинг биронтаси Архилох билан тенглаша олган эмас. Бизга қадар етиб келган шеърый парчаларда шоир ўзининг оғир

харбий ҳаёти ҳақида гапириб, ёлланиб ишлайдиган оддий жангчи бўлганлиги туфайли фақат найзанинг ўткир тиғи билангина нон топиб еганини айтади. Архилох учун тирикчиликнинг асосий манбаи уруш бўлган; бинобарин, муҳораба маъбуди Ареснинг муҳиби эканини ва шу билан бирга, поэзияга кўнгил қўйганлиги важдан музаларга ҳам қўл берганлигини изҳор қилади. Битмас-туганмас урушлар Архилохни ғалабалардан мағлубиятларга, севинчлардан қайғуларга улоқтирган. Шоир таъна ва маломатлардан хайиқмасдан Фракиядаги жанглардан бирида ўз қалқонини номардларча чакалакзорга ташлаб қочганини ошкор айта беради, қилмишидан пушаймон ҳам бўлмайди, шу йўсин ўлимдан омон қолганини, кейинчалик яна ҳам яхшироқ қалқон топиб олажагини ўйлаб, кўнглига тасалли беради. Шоир бутун умрини хавф-хатарларда, таҳликада ўтказганлигидан муҳтожликдан сира боши чиқмаганлигидан зорланади, ҳатто қўлини хайр-садақага чўзганлигини ҳам яширмайди.

Архилох элегиялар билан бир қаторда кўпдан-кўп ямблар ҳам ёзган. Тўғриси, шоир ўзининг заҳарханда ямб шеърлари билан замондошлари ўртасида кенгроқ шуҳрат қозонгандир. Қадимги юнонларнинг айтишига қараганда, *ямбнавислик* жанрига асос солган шоир ҳам Архилох бўлган. Ликамб исмли шахсни масхаралаб ёзган шеърида шоир шундай дейди:

Ота Ликамб! Недир бу ишинг?

Равшан фикринг хира қилган ким?

Бир замонлар соғ эдинг, бардам,

Букун элга кулгу бўлдинг сен.

Эркин Воҳидов таржимаси.

Архилох поэзияси ўзининг ранго-ранглиги, мухтасарлиги ва ажойиб оҳангдорлиги билан қадимги Юнонистонда жуда кенг ёйилган, рапсодлар шоирнинг шеърларини Ҳомер дostonлари билан бир қаторда ижро этганлар. Архилох ўзидан кейин ўтган деярли ҳамма шоирларга кучли таъсир кўрсатган.

Қадимги Юнонистоннинг йирик элегиянависларидан яна бири **Солон ҳақида** Плутарх, Аристотель баъзи маълумотларни қолдириб кетганлар. Мазкур манбаларда айтилишича, Солон тахминан м.а.ав. 635 йил аслзода зодагон оиласида туғилади.

Солоннинг замонаси Юнон ижтимоий ҳаётининг энг кескин даври бўлган, бу даврда зодагонлар билан халқ оммаси ўртасида ниҳоятда кучли инқилобий курашлар борар эди. Солон шоир сифатида бўлиб турган воқеаларда фаол иштирок этади. Афина давлатидаги ички ихтилофларни тугатиш борасида кўпгина ишлар қилади. Шоирнинг ўз ватанига кўрсатган йирик хизмати Саламин урушидан бошланади. “Плутархнинг ҳикоя қилишича, афиналикларнинг ўзаро низоларидан фойдаланиб, мигараликлар Афинага қарашли Саламин оролини босиб оладилар. Афиналиклар оролни қайтариб олиш учун жуда кўп уринсалар ҳам, мақсадларига эришолмайдилар. Шундан кейин мигараликларга қарши уруш очишни даъват қилган кишини ўлимга ҳукм қилиш тўғрисида махсус қонун чиқарилади. Кунлардан бирида Солон Саламиндан келган телба девона сифатида шаҳар майдонидаги минбардан туриб Афина аҳолисига ўзининг юз йўлдан иборат “Саламин” элегиясини ўқиб беради. Шу элегиядан бизга қадар етиб келган саккиз мисра шеърда шоир Саламинни душман қўлига топширган афиналиклар орасида иснодга ботиб юргандан кўра, унчалик аҳамияти бўлмаган Фолегандра ёки Сикина ороллариининг табааси бўлиш афзал эканлигини айтиб, оғир шармандаликдан қутулиш учун афиналикларни Саламин устига бостириб боришга ва уни озод қилишга даъват этади. Плутархнинг айтишича, элегиянинг таъсири шунчалар кучли бўлганки, афиналиклар дарҳол урушга отланиб, оролни душмандан тозалаганлар”.¹ Афинанинг равнақ топиши йўлида кўрсатган бир қанча хизматлари туфайли 595 йилда Солонни Афина давлатининг энг олий мансаби – архонтликка сайлайдилар.

Шоирнинг шеърларида даврнинг садоси шу қадар кучли янграйдики, бу шеърлар VII-VI асрлар Афина тарихини ўрганишда то шу кунга қадар

¹ Алимухаммедов А. Чет эл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.78.

муҳим манба вазифасини адо этиб келмоқда. Солон шоир сифатида ўзидан кейинги Юнон ва Рим поэзиясига кучли таъсир кўрсатади.

Юнон поэзиясида ямб ҳамда элегия билан бирга VII—VI асрларда *монодик*, яъни яккахон лирика ҳам ниҳоятда тез ривожланган бўлиб, шеърятнинг бу тури халқ адабиёти ва мусикасининг бевосита таъсири остида пайдо бўлган. Бу жанрнинг ватани бўлмиш Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғидаги каттагина Лесбос оролида туғилиб ўсган икки улуғ шоир *Алкей* ҳамда *Сапфо* ўзлари ихтиро этган турли-туман вазнлар билан монодик лирикани мислсиз юксак санъаткорлик чўққисига кўтардилар. Унинг мазмунини ўша пайтга қадар юнон шеъритада кўрилмаган чуқур инсоний ҳис ва туйғулар билан суғордилар. “Алкейдан кейин жаҳон поэзиясида абадий ўрнашиб қолган бир вазн ҳамон улуғ шоирнинг номи билан аталади. Унинг шакли қуйидагича:

V—V—V—VV—V—

V—V—V—VV—V—

V—V—V—V—V

—VV—VV—V—V

Сапфо поэзиясида лириканинг вазн турлари яна ҳам такомиллашади. Шоиранинг дилрабо кўшиқларида кўпроқ ишлатилган ва кейинчалик унга нисбат бериб қўлланилган вазн тўқимаси тубандаги туроклардан таркиб топган:

—V—V—VV—V—V

—V—V—VV—V—V

—V—V—VV—V—V

—VV—V^l

Алкейнинг она юрти Лесбос оролининг пойтахти Митилена шаҳридир. Шоир, тахминан эрамиздан олдинги VII—VI асрлар ўртасида ижод қилган. «Кураш кўшиқлари» туркумига кирадиган кичик бир шеърый парчада шоир катта бир уйни тасвир қилади. Қўзғолончилар қонли жангга тайёрланиб, шу

¹ Алимухаммедов А. Чет эл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.81.

уйда курул-яроғ тўплаганлар; Алкей исёнга ҳозирланаётган дўстларига хитоб қилиб, уларни мақсад йўлида орқага қайтмасликка, бардам ва бирдам бўлишга чақиради. Яна бир кичкина шеърӣ парчада халқ қўлига ўтган давлат идорасини даҳшатли тўлқинда қолган кема билан таққослайди.

Алкей ижоди фақат сиёсий мавзулар билан чекланиб қолган эмас. Шоир аёл кишининг жамолини, ҳаёт нашьаларини, муҳаббат завқини ва шароб лаззатларини мактаб ҳам анчагина шеърлар ёзган. Баъзи маълумотларга қараганда Алкей муҳаббат мавзуларида ҳам жуда кўп жўшқин мисралар яратган. Бироқ булар ҳам беному нишон йўқолиб кетган. Бизга қадар етиб келган кичкина бир шеърда дўстлар базмидан ширакайф қайтаётган шоир, висол истаб ёрининг эшигини қоққанлиги тўғрисида гапирди, яна бир тўртликда қимтиниб, тортиниб Сапфога муҳаббат изҳор қилади:

Бинафша соч, эй Сапфо,
Хуштабассум, мусаффо.
Сенга бир сўз айтгим бор,
Аммо йўл қўймайди ор.

Эркин Воҳидов таржимаси.

Алкейнинг ҳам ватандоши, ҳам замондоши бўлмиш шоира Сапфо ҳам аслзода хонадонида дунёга келган. Лесбос оролидаги сиёсий ғалаёнлар туфайли бошқа зодагонлар билан бирликда Сапфо ҳам ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлади. У бир неча йил Сицилия оролида яшаганидан кейин, Митилена ҳукмрони Питтак зодагонларнинг гуноҳидан ўтгач, Сапфо ҳам Алкей сингари ўз ватанига қайтади ва бу ерда мактаб очиб, ёш қизларни ҳар хил билимларга: мусиқа, ашула, рақс ҳамда шеър тўқишга ўргатади. Сапфонинг ўзи бу мактабни «музалар ошиёни» деб атаган. «Музалар ошиёни»да ёлғиз Лесбос оролининг қиз-жувонларигина эмас, шунингдек, Юнонистоннинг узоқ-узоқ ерларидан, ҳаттоки бошқа мамлакатлардан келган толибалар ҳам таълим оладилар.

Антик дунёда ўтган улуғ зотлар Сапфонинг номини чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олганлар. Алкей ўзининг улуғ замондошини «мусаффо»

деб атайди, Платон юнон мифологиясидаги тўққизта музанинг ёнига ўнинчи қилиб Сапфони қўшади, Митилена халқи шоиранинг номини муқаддас тутиб, унга хайкаллар тикади, чақа ва тангаларда суратини солиб чиқаради; антик дунёнинг етти донишмандидан бири ҳисобланмиш Солоннинг кексаликдаги ягона орзуси Сапфонинг яна бир шеърини ёд олиб, кейин ўлиш бўлган. Қадимги тарихчилардан бирининг айтишича, бутун антик дунё Сапфога аллақандай ажойибот деб қараган. Қадимги манбалар Сапфонинг ўнта китоб ёзганини хабар қиладилар. Бироқ шуларнинг барчаси, рухонийларнинг амрига кўра, Алкей асарлари билан бирга XI асрда ёндириб юборилган.

Антик дунё кишилари улуғ шоирани фақат дардманд маъшуқа сифатида таниганлар. Сапфонинг иккита шеъри бир даража тўла ҳолда етиб келган. Афродитага аталган мазкур шеърлардан бирида, шоира севги маъбудасига илтижо қилиб, ишқ дардида ўртанган қалбига тасалли беришини, мусибатли дамларда кўмакдош бўлишини сўрайди:

Афродита, тахт узра мағрур

Кўнгилларга солғучи яғмо!

Ошуфта бу аҳволимни кўр,

Дариғ тутма шафқатингни, о!

О, ёнимга кел! Сен бир замон

Тинглар эдинг қалбим оҳини.

Келар эдинг сен тарк айлабон

Буюк отанг— Зевс даргоҳини.

Иккинчи шеърда Сапфо маҳбуба ҳуснининг сеҳрли жозибасини таърифлайди:

Тангри улким, сенинг жамолинг,

Ҳусн ичра буюк камолинг

Кўз олдида эрур ҳар замон.

Баҳра олур такаллумингдан,

Лаззат топура табассумингдан,

Муҳаббатинг мулкига султон.

Эркин Воҳидов таржумаси.

“Сапфо ижодида ишқий шеърлардан ташқари, эпиталамалар ҳам жуда муҳим ўрин тутди. Эпиталамалар ўзимизнинг никоҳ тўйларимизда айтиладиган «ёр-ёр»лар қабилидаги қўшиқлардан иборат бўлиб, бу қўшиқларда келинчакнинг ўз уйида, дугоналари ўртасида ўтказган қизлик йиллари билан видолашуви, дугоналарининг куёвдан ўпқаланишлари, келин-куёвнинг ҳусн ва фазилатлари ҳикоя қилинади; тўй айёмида янги ҳаёт оstonасида турган ёшларга яхши тилаклар изҳор этилади. Ана шундай туркумга кирадиган кичкина бир шеърий парчада Сапфо келинчакни дарахтнинг уч-учидаги қирмизи олмага ўшатади. Йиғим-терим вақтида боғбоннинг бўйи етмасдан қолиб кетган ва ўшандан бери одамларнинг ҳавасини келтириб кўз-кўз бўлиб турган шу олмани, ниҳоят, бахтиёр куёв келади-да, узиб олади. Қиз-жувонлар, йигитлар якка-якка ёки ёппасига эпиталамаларни айтиб, келинчакни куёвнинг уйига кузатиб борганлар. Эпиталамалар, шубҳасиз, Сапфодан илгариги юнон поэзиясида ҳам мавжуд бўлган, шоира шу қўшиқларни қайта ишлаб, халқ наволарига яна ҳам кўркам бадий ҳусн беради”.¹

Юнонларда яккахон ашулачилар томонидан ижро этиладиган лирик асарлардан ташқари, кўпчиликнинг тилак-орзулари ва кайфиятини ифодаловчи ҳамда йирик маърака ва маросимларда бир қанча одамнинг иштирокида хор шаклида ялписига ижро этилувчи шеърий асарлар — тантанали лирика ҳам бўлган. Тантанали лириканинг келиб чиқиш тарихи, асосан, диний маросимлар билан боғлиқдир. Қадим замонларда юнон ибодатхоналарида айрим маъбудларни мадҳ этиб, ибодатга келган кишилар ялпи ашула айтар эдилар. Бундай мадҳиялар кўпинча маъбудлардан Апполон ҳамда Дионисга аталган. Тантанали лирикага, айниқса унинг маъбудларга

¹ Алимӯҳаммедов А. Чет эл адабиёти(Антик адабиёт тарихи). – Т., 2017. – Б.87.

аталмиш диний тармоғига асос солган шоирлар сифатида бир қанча шахсларнинг номлари тилга олинади. Булар — Ареон, Алкман, Стесихор, Ивик ва бошқалардир. Бизга қадар етиб келган тантанали лириканинг кўпчилиги май ва шодлик маъбуди Дионисга бағишланган бўлиб, қадимги юнонлар бу тоифа асарларни «дифирамб» деб атаганлар. Кейинчалик, тахминан VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тантанали лирикада маъбудлар билан бир қаторда тирик одамларни мадҳ этиш ҳам расм бўла бошлайди. Айрим шахсларга бағишланган мадҳиялар Юнонистон шаҳарларида ўтказиладиган ҳар хил мусобақа ўйинларида кўпчилик томонидан ижро этилар эди. Бу ўйинлар жамики юнон аҳолиси учун жуда каттакон миллий байрам бўлган; бутун юнон тупроғи бўйлаб халқ ана шу байрамларга жиддий тайёрланар эди.

Шундай қилиб, лирик поэзиянинг «эпиникий», яъни ғалаба қасидаси, деб аталмиш янги тури майдонга келади. Тантанали лириканинг муסיқавий шакли оддий лириканикига қараганда анча мураккаблашади; шеърнинг вазн ва мақом доиралари бениҳоят кенгайтирилади; хор қатнашчилари шеърни ашула қилибгина айтмасдан уни ҳатто рақс билан қўшиб ижро этганлар. Бинобарин, хорга атаб шеър ёзган муаллифлар бирваракайига ҳам шоир, ҳам бастакор, ҳам рақс устаси бўлганлар.

Қадимги Юнон ва Римда лирик турнинг тараққий этиши маълум бир шоирлар билан боғланса, Шарқда халқ оғзаки ижоди намуналари сифатида сақланиб қолган. Хусусан, қўшиқ ва лирик шеърларда меҳнат жараёни, тинч маиший ҳаёт манзаралари, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ҳамда кишиларнинг хилма-хил ҳис-туйғулари, истак-армонлари тасвирланади. Ҳаёт воқеликлари ва кишиларнинг ҳис-туйғуларини конкрет тасвирлаш бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим хусусиятларидир. Қўшиқларда гап қабиланинг чорва молларини қўриқлаётган пойлоқчи-овчи ҳақида борадими, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ёки овчининг бўрига қарши хужуми ҳақида борадими, барибир, улар бизнинг кўз ўнгимизда конкрет ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Ҳатто киш билан ёзнинг “мавсум мунозараси” кишиларнинг ўзаро тўқнашувига, бир-

бирига қарама қарши бўлган тарафларнинг жанги тарзида тасвирланади, унга ҳаётий тус берилади. Йил фасллари, айниқса, баҳор фасли ўзига хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Бу тасвир гўё рассом ишлаган турли манзараларни: ям-яшил далаларни, тоғларда эриган қор ва муз сувларнинг шалола бўлиб оқишини, қуюқ булут, ёмғир, жала ва селни, ранг-баранг гулларни, ўйноқи қўй-қўзиларни акс эттиради.

“Девону луғотит турк”даги меҳнат қўшиқлари овчилик, чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик ҳаётини, меҳнат жараёнини, жамоа аъзоларнинг биргаликдаги меҳнат фаолиятини ҳамда ижтимоий муаммоларини акс эттиради. Меҳнат қўшиқлари меҳнат машаққатларини енгиллаштиришга, ҳордиқ чиқаришга ёрдам беради. Ов ҳақидаги тўртликлар кишиларнинг овчилик санъатига бўлган муҳаббатини тасвирлайди. Овчилар от, ов ити ва қушидан фойдаланиш билан бирга, овчиликнинг энг ибтидоий усули бўлган тош отиб ҳайвонлар овлаш шаклидан ҳам фойдаланганлар.

Чағри бериб қушлату,
Тойғон изиб тишлату,
Тилки, тўнғиз тошлату
Ардам бирла ўкларим.

Мазмуни:

(Йигитларга) чағри (ов қуши) бериб қуш овлайлик,
Ов итини (қушларнинг) изидан солиб тишлатайлик.
Тулки, тўнғиз (лар)ни тош билан урайлик,
Ютуқларимиз билан мақтанайлик.

Иккинчи бир тўртликда отда юриб, овчи итлар ёрдами билан кийик тутиш ва ов маҳсулотини кўпайтиришга интилиши ифодаланган. Овчилар чорва молларини йиртқич ҳайвонлардан асрашда ҳам жамоатда катта рол ўйнаганлар.

“Девону луғотит турк”даги оғзаки адабиёт намуналарининг кўпи мавсум қўшиқлари ва пейзаж лирикаси жанрларига киради. Булар қадим замонлардаги кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаси ва бу ҳодисаларга муносабатини ифодалайди.

Табиат ҳодисаларини яхши ва ёмон руҳлар билан боғлаш – дуалистик қараш қадимги кишиларнинг йил фасллари ҳақидаги тушунчаларида ҳам равшан кўринади. Йилнинг бир фасли уларни шодлантирса, иккинчи бир фасли ғоят ғам-ғуссага солади. Қиш фасли учун етарли озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаролмай қаттиқ қийинчиликларга дуч келган кишилар ёзга ижобий, қишга салбий муносабатда бўлиб, ёз фаслини қувонч билан қарши олсалар, қишни даҳшат ва мусибат келтирувчи фасл деб ҳисоблаганлар. Натижада қўшиқларда ёз билан қиш бир-бирига қарама-қарши қўйилади, улар бир-бири билан жанг қилади:

Ёй қиш била қаришти,

Ардам ёсин қуришти,

Чарик тутиб кўрушти,

Ўқтағали ўтрушур.

Мазмуни:

Ёз билан қиш қаршима-қарши бўлишди,

(Уларнинг ҳар бири) мақтаниш ёйини қуришди.

Қўшин тузиб, (бир-бирини) таъқиб қилишди,

(Ёй) отиш учун (бир-бирига) яқинлашишди.

Қиш билан ёз мунозаралашиб, улардан ҳар бири ўз фазилати билан мақтаниб, иккинчи томонни камситади. Масалан, қиш ёзга айтади:

Қиш ёғиру сувланур,

Ер ат манин явруюр,

Иклар ема саврюр,

Ат йин тақи тагришур...

Мазмуни:

Қиш ёзга қарши бақириб-чақириб сўз бошлади:

Одамлар ва қора молларнинг эти менда пишади, мустаҳкамланади.

Менда касал камаяди,

Одамларнинг гўштлири қотади, ўзлари қувватли бўлади...

Ёз эса қишга бундай дейди:

Балчиқ балиқ югурулур,
Жоғой ёвуз йигрилур,
Арингаклари ўғрулур ,
Ўзгуч била авришур.

Мазмуни:

Лой-балчиқ ҳамма ёқни қоплайди,
Камбағал, юпун кишилар қийналиб, машаққат чекадилар.
Бармоқлари совқатиб,
Оғиз ели билан (пуфлаб) иситадилар.

Бу курашда киш “енгилади”, ёз “ғалаба” қозонади. Табиат гўё қайтадан жонланади, қирлар гиламга ўхшаш майса-кўкатлар билан қопланади, тоғдаги қор-музлар эрийди, сувлар оқа бошлайди, турли-туман гуллар очилиб, ер юзига чирой бағишлайди, қушлар, қурт-қумурсқалар инларидан чиқиб, тўда-тўда бўлиб янги ҳаёт бошлайди. Табиатдаги бу жонланиш кишиларни ниҳоятда завқлантиради, ёзнинг ғалабаси кишиларнинг ғалабасига айланади, кишилар ёзни ўз кўшиқларида шодлик билан куйлаб, олқишлайдилар, табиат манзараларини тасвирлаб шеърлар тўқийдилар.

«Девону луғотит турк» саҳифаларидан жой олган энг қадимги халқ оғзаки ижоди намуналари ва бу давр тили кейинги шеъриятимизга асос бўлгани шубҳасиз. Бунинг ёрқин мисоли ҳазрат Навоий шеъриятидир.

Чигатой адабий тили (яъни Навоийлар даври тили) ҳатто ҳозирги ўзбек тилининг тағ-замини Кошғарий таснифига асос бўлган ҳоқоний туркчаси экани, адабиёт ва тил тарихини ўрганиш учун: «Чигатойчанинг онаси бўлгон ҳалиги адабий шевагача (ҳоқоний туркчасигача – изоҳ Фитратники) боришга мажбур» эканлигимизни таъкидлайди. Ҳоқоний туркчасининг туб илдизларини Ўрхун-Энасой битикларида учрашини илова қилади. Шу хусусда ўрис мустаҳриқлари Радлов ва Самайловичлар билан асосли баҳсга киришади.¹

Фитрат «Девони луғотит турк» таркибидаги кўшиқ ва мақолларни ўзига мос сарлавҳалар остида тўплади. Халқ кўшиқларини мавзу ва ҳижолярининг узун-

¹ Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари.-Т.:Ўздавнашр, 1927(?)

қисқалигига қараб икки қисмга ажратди. У бу жараён ҳақида шундай ёзади: «Буларни (қўшиқларни демоқчи – У. Ж.) вазн, қофия ҳам мавзуларига кўра бир-бирларига боғладим. Сўзлари, таркиблари устида анча ишладим. Буларни изох қилиш учун, «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойик», «Муқаддиматул адаб» ҳам чиғатой адабиётига оид кўб китоблардан фойдаландим»¹. Бундан кўринадики, Фитрат матншунослик, манбашунослик йўлида, узоқ ва машаққатли меҳнати натижасида ушбу «намуна»ни яратган.

Муаллиф «Девон» таркибидаги баъзи сўзларнинг ишлатилишига асосланиб, жуда муҳим, айти пайтда тарихий далил бўларлик хулосалар ясайди. Масалан, арабча «ибриқун» сўзининг эски туркий тилдаги «эвриқ» кўриниши ёки туркча заъфарон маъносидаги арабча куркум сўзларига таяниб: «Мана булар мазкур асарнинг турк, арабларни биринчи учраш замонлариға оид бўлғонин кўрсатадир», - (шу китоб 6-7-бет) деб ёзади. Унинг фикрича, ушбу сўзлар ишлатилган асрлар милодий VI-VII асрларга мансубдир. Шу ўринда «Девон»даги яна бир далилга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Унда келтирилиб, Фитрат томонидан сарлавҳа остиға йиғилган «Уйғурлар уруши» номли бир воқеабанд шеър борки, шеърда дастлабки мусулмон турклари билан мажусий турklar ўртасидаги кураш тасвирланади:

Бажком уруб отлақо,
Уйғур дағи тотлақо,
Ўғри ёвуз итлақо,
Қушлар каби учтимиз.
Мазмуни:
Отларга парчам(а)ла² тоқиб,
Уйғур ҳам тотлар устиға.
Ўғри ҳам ёвуз итлар устиға,
Қушлар каби учиб бордик.

(Табдил Фитратники).

¹Фитрат А.Кўрсатилган китоб-7-бет.

² байроқ учидидаги попуқ маъносида(-У.Ж.).

(Шунга яқин бир тўртликни «Девону луғоит турк»нинг янги нашрида ҳам учратиш мумкин. Т-1960, 72-бет) Ушбу тўртликдаги тот сўзига Фитрат томонидан қуйидагича изоҳ берилган: «тот»-форс-тожик, сарт «Девони луғот»да мусулмон бўлмагон туркларга ҳам «тот» дейилгани айтиладир. Мунда шуниси тўғри келадир» (шу китоб 58-бет). Бундан иккита хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан – тарихан сарт сўзи, ўзбекларга нисбатан эмас, балки форс-тожикларга нисбатан ишлатилган экан. Иккинчидан-тарихда мусулмон бўлмаган туркларни ҳам тот деб аташ расм бўлган. Қашқадарё вилоятининг Касби туманида кеккайган, ҳаволаниб ўзгаларга қўпол муомала қилувчи кишиларга қарата «тотилама» сўзи ишлатилади. Бизнингча, бу буйруқ феъли юқоридаги тот отидан ясалган, яъни «тотилама» - «мусулмончиликдан чиқма», деган маънони англатса керак. Ҳолбуки, мўмин-мусулмонга ҳалимлик буюрилган.

Энди икки оғиз «Алп эр Тўнга марсияси» ҳақида. «Энг эски турк адабиёти намуналари» «Алп эр Тўнга марсияси» ва шахсан, Алп эр Тўнгага «Девони луғотит турк» саҳифаларида берилган таъриф матнини келтириш билан бошланади. Унда айтилишича, Тўнга сўзи икки хил маънода ишлатилган: 1) тўнга ботир (йўлбарс) Заҳириддин Муҳаммад Бобур таҳаллуси ҳам тўнга сўзининг ушбу кўринишидан олинган; 2) тўнга кўпчилик маъносида (иккинчи маъно хусусида аниқ хулосага эга эмасмиз.) Сўнгра Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»асаридан Алп эр Тўнгага бағишланган шеърий таъриф келтирилади. Муаллиф бу далиллар билан ҳам қаноатланмай, «Турк тарихига оид форсий манбалар»га (шу китоб, 12-бет) мурожаат қилиб («Равзат-ус-сафо», 5-жилд), Афросиёб авлодларидан бирининг Боласоғунда шоҳлик қилгани ҳақидаги далилни келтиради. Бу Фитратнинг профессионал тадқиқотчи сифатида, ишончли далилларга таяниб, чуқур илмий хулосалар ясаганидан гувоҳлик беради. Фитрат томонидан тартиб берилган «Алп эр Тўнга» марсияси ўнта тўртликни ўз ичига олган. Ҳар бир тўртликда келадиган нотаниш сўзлар тартиб рақамлари билан берилиб, изоҳланган. Унинг остидан тўртлик маъноси берилган.

Фитрат «Алп эр Тўнга» марсияси хусусида турк олимлари—Фуод Кўприлизода билан илмий баҳсга киришади. Кўприлизоданинг «марсияни ўн икки байтдан иборат» деган ҳукмига эътирозан, унинг ўн банддан иборат экани, турк олими «марсия»га киритган икки банд на мазмун, на қофия, на вазн жиҳатидан мақсадга молик эканини далиллар билан кўрсатиб беради. Бундан ташқари, Кўприлизода «Девон» таркибидан тўрт марсия чиқарганини аслида эса бунда икки марсия борлигин айтади. У «марсия атаган икки асарга «бошқа унвонлар бериш кераклиги»ни таъкидлайди. Шу ўринда баъзи манбаларда «Алп эр Тўнга марсияси»нинг бугунги туркий тилга ўгириш жараёнида жиддий нуқсонларга йўл қўйилаётганини айтиб ўтиш жоиз». Бу Фитрат китобидан хабарсизлик туфайли келиб чиққан бўлса эҳтимол.

“Девону луғотит турк”даги адабий ёдгорликлар туркий халқлар ва қабилаларнинг турли поэтик жанрларда асарлар ижод қилганини кўрсатади. “Ов” ва “Қиш билан ёз мунозараси”, афтидан, каттароқ ҳажмидаги эпик асарларнинг парчаси бўлган. Лирик турда эса меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари, ишқий-интим шеърлар ва бошқа жанрлардаги асарлар яратилган ҳамда дидактик поэзиянинг дастлабки намуналари — ахлоқий-таълимий шеърлар, мақол ва ҳикматли сўзлар вужудга келган. Бу қадимги адабиётнинг жанр бойлигини ва ҳозирги айрим поэтик формаларнинг илдизи жуда қадим замонларда вужудга келганини кўрсатади.

Умуман олганда, қадимги дунё лирикаси ва унинг поэтик хусусиятлари узоқ ўтмиш одамларининг ижтимоий ҳаёти ҳамда уларнинг маънавий дунёси билан чамбарчас боғлиқ.

Савол ва топшириқлар:

1. *Қадимги дунё лирикасига оид қандай назарий қарашларни биласиз? .*
2. *Қадимги дунё лирикасининг мавзу кўламини ҳақида гапиринг.*
3. *Қадимги дунё лирикасида ритмик ўлчовларнинг ўрни.*
4. *Қадимги дунё лирикасининг вакилларида кимларни биласиз?*
5. *Қадимги Шарқ лирикаси ва халқ оғзаки ижоди.*

Асосий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
3. Алимӯхамедов А. Антик адабиёт тарихи. – Тошкент: 1969.
4. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз, 2013.
5. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.
6. Гораций. Сочинения.- М.,1970
7. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т: Маънавият, 1999.
8. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи (1-китоб). – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
9. Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари.-Т.:Ўздавнашр, 1927.
- 10.Форобий Абу Наср. Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳиқида /Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари китобида.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 112-бет.
- 11.Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018.

www.edu.uz

www.ozbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http:// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Платон, Аристотель, Фаробий ва Ибн Синоларнинг адабий-эстетик қарашлари

РЕЖА:

- 1. Энг қадимги давр мутафаккирлари назарий қарашларининг типологик хусусиятлари.*
- 2. Қадимги юнон мутафаккирларининг назарий қайдлари.*
- 3. Шарқ алломаларининг тарихий ва назарий поэтикага доир қарашлари.*

Таянч тушунчалар: Адабий турлар, мимесис назарияси, қадим юнон драматургияси, жанр, характер, фабула, услуб, мимесис, катарсис, перепития.

Антик давр мутафаккирлари Платон ва Аристотельнинг эстетик қарашлари уларнинг асрлар оша етиб келган илмий-назарий, тарихий-фалсафий ва поэтикага доир асарларда сақланиб қолган. Мутафаккирларнинг этика, эстетика, адабиёт ва санъат ҳақидаги қарашлари дунё илмида кенг ўрганилганлиги билан характерлидир.

Платон жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк алломадир. Афлотун таниқли, бой оилада Афинадан олис бўлмаган Эшна оролида 428/427 йили дунёга келган. Ота авлоди Аттиканинг сўнгги подшоси Кодрга тақалса, она авлоди машҳур қонуншунос Солонга тааллуқлидир. Шунингдек, Афлотунни бобоси шарафига “Аристол” деб ҳам атайдилар.

Бўлғуси мутафаккир ўз оиласидаги соғлом муҳит шарофати ўлароқ тўлиқ аристократик таълим олади. Платон таҳаллусининг маъноси «кенг елкали» дегани бўлиб, бадий адабиёт, мусиқа ва ҳайкалтарошлик санъати билан ҳам шуғулланган. Шу билан бирга Платон ўз даврининг лирик шоири ва драматурги сифатида муваффақият қозонади (ҳатто Платон комедияси Афина театри томонидан қабул қилиниб намоёиш этилган).

Платон маънавий-маърифий ахлоқ, тарбия борасидаги қарашлари билан ўз давридаёқ ном қозонган.

Алломанинг асарлари тадқиқотчилари томонидан тўрт қисмга ажратилган. Биринчи қисмга “суқротчилар диалоги” деб ном берилган. Бу асарлар, асосан, Платон Суқротнинг ўқувчиси бўлган даврда ёзилган бўлиб, унда устозининг қарашлари ҳаққоний акс эттирилган. Бунга файласуфнинг қуйидаги асарлари киради. “Лахес” (жасурлик ҳақида), “Хармид” (донолик ҳақида), “Критон” (қадрият ҳақида), “Протогор” (фазилатлар ҳақида), “Ефтифрон” (художўйлик ҳақида), “Лисид” (севги ва дўстлик ҳақида). Унинг “Суқрот Апологияси” ҳам шу қисмга тааллуқлидир. Мазкур асарлардан Платонга хос тушунчалар мазкур таҳлил қилиш услуби эндигина шакллана бошлаган даврини кўриш мумкин. Иккинчи қисмга Суқротчилар доирасидан Платончилар доирасига ўтиш даврида ёзилган асарлари киради. Булар: “Горгий”, “Кратий”, “Катта Гиппий” (унда биринчи маротаба Платоннинг “Эй дос” назарияси ифодаланган). Мазкур асарларда Платон фалсафий таълимотининг асосий ғоя ва тушунчалари ишлаб чиқилган. Учинчи қисмга оид асарлар файласуфнинг баркамоллик даврида ёзилган “Федр”, “Федон”, “Давлат”. Шунингдек, бу қисмга шакллардан устун турувчи тушунчалар баён этилган етук диалоглар ҳам киради. Мазкур асарларда Платон фалсафий таълимоти яхлит шаклга солинади ва муфассал далиллаб берилади. Тўртинчи қисмга Платоннинг қуйидаги диалоглари киради. “Театет”, “Софист”, “Политик”, “Фалес”, “Парменид”, “Қонунлар” каби диалоглари киради. Мазкур асарлар Платон ижодининг якуни ҳисобланади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Платон диалогларининг услуби эркин, улар ҳам фалсафий, ҳам бадиий жиҳатдан чуқур баён этилган.

Платон ўзининг “Давлат” номли асарида идеал давлат фуқароси қандай бўлиши керак, деган қарашларини баён этган. Унинг фикрича, инсон камолоти учун 2 нарса муҳим саналади: бири тана учун гимнастик тарбия, иккинчиси қалб учун эстетик тарбия. Қачонки, бу иккисига бирдек амал қилса, идеал шахс камолотига пойдевор қўйилишини таъкидлайди. Мутафаккир эстетик тарбия деганда, сўз санъатига алоҳида урғу беради. Жумладан, тарбиялаш масаласини муҳокама этаркан, файласуф эстетик тарбия аввалроқ бошланишини маълум қилади. Платон сўз санъатидан қай йўсинда фойдаланиш борасида йўриқлар

беради, унинг фикрича, “эстетик тарбия гимнастик тарбиядан аввал бошланади”, чунки “мурғак болаларга, аввало, мифлар сўзлаб берилади”. Платон болаларга дуч келган мифларни эмас, сайлаб олинган мифларни ҳикоя қилиш лозим, деб билади. Чунки, “муваффақиятсиз тўқима” асосига қурилган, худолар ёки қаҳрамонларга номақбул сифатлар берилган мифлар ёлғон, уларни ўқитиш эса ножоиздир.

Платон санъат нарсанинг моҳиятига етиш, ҳақиқатни билиш имконидан маҳрум, чунки у нарсанинг ўзига эмас, у ҳақидаги тасаввур, яъни нарсанинг соясига тақлид қилади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, файласуф энг ёмони тақлидий поэзия, чунки у ҳаётдаги юксак нарсалар билан бир қаторда тубан нарсаларни ҳам акс эттириши мумкинки, бунинг натижасида “хатто ҳақиқий инсонларнинг маънавиятига ҳам путур етказди”, дея уқтиради. Хўш, қандай қилиб? Платон ўқиш (тинглаш, томоша қилиш) давомида киши қаҳрамонларга ҳамдарад бўлиши, уларга “поэтик тақлид қилиши”ни, худди шу жараёнда унинг дилида ҳам айнаи дамада қаҳрамонларда кечаётган эҳтирос ва майллар уйғонишини айтади. Ҳолбуки, бошқа шароитда бу эҳтирос ва майллар ақл томонидан сўндириб келинади, тақлидий поэзия эса уларни уйғотади, “суғоради”. Шулардан келиб чиқиб Платон шогирди Главконга “Гомерни улуғлаб, бу шоир Элладани тарбиялаган” дегувчиларга ён беришни тайинлайди, айнаи пайтда, “бизнинг давлатимизга поэзия фақат худоларга мадҳия ва эзгу кишиларга мақтов бўлгани учунгина киритилади” деб уқтиради.¹

Платон санъат турларини тушунтиришда ўзига хос йўлдан боради. Унинг сўз ва санъат ҳақидаги қарашлари, мулоҳазалари замирида самовий маърифат ётади. Илк марта бадий адабиётни турларга ажратган Платон таснифлаш асоси сифатида тақлид қилиш усулини олади. Унга кўра, “шоир ва ровийлар нима ҳақида гапирмасин, бу ё ўтмиш, ё ҳозир ва ё келажак ҳақидаги ҳикоя” бўлади. Ҳикоя қилиш эса “ё оддий ривоя, ё тақлид қилиш воситасида ва ё иккисининг бирлиги асосида амалга ошиши мумкин. Шу ўринда Платон “тақлид қилиш” деганда нимани назарда тутишини аниқлаштириб олиш фойдадан ҳоли эмас.

¹ Куронов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқиди тафаккури очерклари. – Т., 2008. – Б.8.

Платон шоир ёки ровий ўзганинг тилидан айтган нутқни – персонажлар нутқини тақлид қилиш, деб билади. Чунки бу ҳолда шоир ёки ровий “ўз нутқини ўша персонаж нутқига имкон қадар ўхшатишга ҳаракат қилади, яъни тақлид қилади. Шулардан келиб чиққан ҳолда Платон айтадики, “поэзия ва мифнависликнинг бир тури тўлалигича тақлиддан таркиб топади – бу, сен айтгандек, трагедия ва комедия; бошқа тури тўлалигича шоирнинг айтганларидан иборат – буни кўпроқ дифирамбларда топасан; эпик поэзия ва бошқа кўплаб хилларда бу иккала усул” қоришиқ ҳолда келади.

Кўриб турганимиздек, бу ўринда учта адабий тур – драма, поэзия ва эпосга хос хусусиятлар фарқланади. Платоннинг қарашлари, гарчи у санъат ва адабиётга оид махсус асар яратмаган бўлса-да, эстетик тафаккур ривожига сезиларли ҳисса бўлиб қўшилди. Платон адабиётга маънавий-ахлоқий меъёрлар нуқтаи назаридан ёндашди, шу мавқедан ўзигача яратилган бой адабий манбани танқидий ўрганди. Адабиётнинг моҳияти ва вазифалари, бадиий шакл ва мазмун, бадиий асарни қабул қилиш жараёни, унинг инсон онги ва руҳига таъсири каби қатор муҳим муаммолар юзасидан қимматли фикрларни баён қилди. Унинг фалсафий, эстетик қарашлари кейинги даврлар адабиётшунослигида муҳим манба бўлиб хизмат қилди: айримлар унинг фикрларини ривожлантирди, бошқалари эса мунозарага киришиб, адабий танқидий тафаккурни бойитди.

Платондан кейин поэтик ижод ҳақида ўз назарий қарашларини баён этган Аристотель мил.ав. 384-322 йилларда яшаб ижод этган. Унинг адабиёт, санъат ҳақидаги қарашлари қадимги дунё адабиётшунослигининг қиёфасини кўрсатиши билан аҳамиятлидир. Алломанинг поэтика асари бизгача етиб келган адабиёт ҳақидаги илк назарий манба ҳисобланади. Бундан ташқари, Аристотельнинг этика, эстетика ва бошқа фанлар юзасидан билдирган назарий қарашлари бугунги кунга қадар ўз қимматини йўқотмай келмоқда. Жумладан, мутафаккир ўзининг “Этика” асарида санъатнинг моҳияти масаласига тўхталади. Файласуф санъатнинг ижодий табиати, унинг ҳар вақт “яратиш” тушунчаси билан боғлиқлигини таъкидлайди. Санъатни “музалар уйғотган илҳом натижаси” деб билган устози Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель уни “онг томонидан

бошқариладиган ижодий қобилият маҳсули”, деб таърифлайди. Шу тариқа унинг эстетик таълимотида инсон марказга қўйилади, унга кўра, санъатнинг ибтидоси унинг яратувчиси санъаткорнинг ўзидадир. Файласуфнинг фикрига кўра, санъатда ижодий қобилиятнинг муҳим элементи – бадий фантазия, бадий тўқима муҳим ўрин тутди, шунга кўра, “онгли равишда адашадиган” (яъни, фантазия, тўқимага йўл қўйган) санъаткор кадрлироқ саналади.¹

Аллома таълимотида “санъаткор”, “санъат”, “санъат асари” орасидаги боғлиқлигини таъкидлаб, санъат асарининг мукамаллиги ижодкорнинг маҳорати билан белгиланишини айтади. У ўзининг давлат ҳақидаги таълимоти жамланган “Сиёсат” асарида устози Платон сингари адабиёт ва санъатнинг тарбиявий аҳамияти катталигини эътироф этади ва ушбу асарда мазкур масалага махсус тўхталади.

Аристотелнинг адабиёт ҳақидаги назарий қарашлари унинг “Поэтика” асарида жам бўлган. Асарда поэтик ижод қонуниятига доир назарий қарашлари акс этганлиги, қадимги Юнон адабиётининг намуналари таҳлилга тортилганлиги, адабиётга оид назарий муаммалорнинг ечими тизимли акс этиши билан бугунга қадар долзарб ҳисобланади. Афсуски, асар матни тўла эмас: поэзиянинг табиати ҳақидаги умумий мулоҳазалар билдирилган ва, асосан, трагедия жанри тадқиқ қилинган дастлабки қисмигина бизгача етиб келган; эпос, лирика ва комедияга бағишланган кейинги қисмлари сақланган эмас.

Аристотель ҳам, Платон сингари, санъатнинг моҳиятини белгиловчи хусусият сифатида мимесис (тақлид, ўхшатиш)ни кўрсатади. Бироқ, устозидан фарқли ўлароқ, Аристотель мимесисга санъатнинг асоси сифатида қарайди. Агар Платон тақлидий санъатлар, жумладан, сўз санъати ҳақиқатни билиш имкониятидан маҳрум, деб ҳисобласа, Аристотель тақлидни билишнинг усулларида бири сифатида тушунади: “Кўринадики, поэзияни иккита омил вужудга келтирган, бу икки омил ҳам табиий. Ахир инсонларда тақлид қилиш – болаликдан туғма хусусият, улар бошқа мавжудотлардан шуниси билан фарқланади, зеро, инсон тақлид қилишга бошқалардан кўра кўпроқ қобил ва шу

¹ Куронов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқиди тафаккури очерклари. – Т., 2008. – Б.10.

йўл билан у дастлабки билимларни ҳосил қилади”¹. Аристотель фикрини давом эттирар экан, жуда қадим замонларда ҳам тақлид қилиш иқтидорига эга кишилар бўлганини, улар буни аста-секинлик билан ривожлантириб, “импровизациядан ҳақиқий поэзияни” вужудга келтирганларини айтиб ўтади. Бундан кўринадики, ўз вақтида Аристотель сўз санъати халқ оғзаки ижодидан, фольклорнинг синкретик(қоришиқ) шаклларида ажралиб чиққанига ишора қилган экан.

Аристотель санъатларни 3 йўсинда фақлайди, яъни “нима билан”, “нимага” ва “қандай” тақлид қилишига кўра:

Биринчи жиҳат – “нима билан” тақлид қилиш асосида мусиқа, ракс, ҳайкалтарошлик, адабиёт каби санъат турлари фарқланади.

Иккинчи жиҳат – “нимага” тақлид қилиш асосида этик ва эстетик белгилар ажратилади.

Учинчи жиҳат – “қандай” тақлид қилиш асосида Аристотель адабий турларни бир-биридан фарқлайди. Унга кўра, тақлид “... воқеани, Гомерга ўхшаб, ўзидан ташқаридаги нарсасдек ҳикоя қилиш орқали; ёки шундайки, тақлид қилувчи қиёфасини ўзгартирмаган, ўз-ўзича қолган ҳолда; ёки барча тасвирланаётган шахсларни ҳаракат қилаётган, фаолиятдаги кишилар сифатида тақдим этган ҳолда”² амалга ошиши мумкин. Бир қарашда Платон ва Аристотельнинг турларга ажратиш усуллари бир хилдек кўриниши мумкин. Бироқ, эътибор қилинса, Платон нутқ шаклига таянади. Аристотель эса тақлидчи ва тақлид қилинаётган объект муносабатига эътибор қаратади. Кейинги даврларда Аристотель қарашлари Гегель, Белинский каби адабиётшуносларнинг назарий қарашларида кенгроқ ўрганилганлиги, ҳозирда ҳам адабиётни турларга ажратишда, асосан, юқоридаги икки принципга омал қилинаётгани назара тутилса, бу икки файласуфнинг адабий-эстетик тафаккур тараққиётида муҳим ўрин тутиши ойдинлашади.

Аристотель ўзининг “Поэтика”сида шундай ёзади: “Бутун – бу, ибтидоси, ўртаси ва интиҳоси бўлган бир нарсасдир. Ибтидо шуки, у муқаррар равишда

¹ Куронов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танкиди тафаккури очерклари. – Т., 2008. – Б.11

² Аристотель. Поэтика. – Т., 2004. – Б.10.

бирор ниманинг ортидан келмайди, балки бирор нима табиий тарзда унинг ортидан келади ёки пайдо бўлади. Интиҳо аксинча, ўз табиати билан ҳамиша ёхуд кўп ҳолларда бирор ниманинг ортидан келади, унинг ортида эса бошқа бирор нима бўлмайди. Ўрталик шуки, у бирор ниманинг ортидан келади ва бирор нима ҳам унинг ортидан келади. Шунинг учун ҳам яхши қурилган фабулалар истаган жойда бошланиб, истаган жойда тугалланмаслиги, юқорида кўрсатилган тушунчаларнинг моҳияти билан мутаносиб турмоғи даркор”¹. Мутафаккирнинг ушбу жумласида бутун ва қисм муносабати, унинг чегара нуқталари хусусидаги қарашлар баён қилинган. Бадий композициянинг қисмлари аро уйғунлик уч халқада, яъни ибтидо, интиҳо ва марказда ўз ифодасини топиши ҳақида гап боради. Кўринадик, Аристотельнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги қарашлари ҳали ҳануз ўзининг долзарблигини йўқотмаган. Бироқ айтиш керакки, жаҳон адабиётшунослиги тарихида Аристотельнинг назарий қарашларини шубҳа остига олган олимлар ҳам йўқ эмас. Масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида “66 лар гуруҳи” дея ном олган норвег мунаққидарининг етакчиларидан Эслен Ховардсхолм “Модернизм” деб номланган мақоласини Аристотельнинг мимесис назариясига нисбатан истехзоли жумлалар билан бошлайди. У Эрлинг Кристининг: “Поэзия воқеликка тақлид қилиш эмас ёки у воқеликнинг тавсири ҳам эмас, поэзия ўз-ўзича воқеликдир, воқелик бўлганда ҳам амалдаги воқеликдан юқорироқ даражадаги воқеликдир”, деган фикрини давом эттириб: “... санъатнинг вазифаси объектив мавжуд бўлган воқеликни таърифлаш ёхуд тавсифлаш, акс эттириш эмас, балки ўзининг бадий олаmidан келиб чиқиб, ана шу воқелик билан муносабатга киришмоқ ва шу тарзда соф субъектив санъат яратмоқдир”, деган концепцияни ўртага ташлайди. Ховардсхолмнинг юртдоши Даг Сулстад мимесис талабларига жавоб берадиган асарларни моҳиятига кўра, “ҳаққоний асарлар”, деб атайди. Модерн адабиётини эса: “... ҳаёт мудом ўзгариб турувчи субъектив олам билан узвий нисбатда

¹Аристотель. Поэтика. Пер. М.М.Позднева. Книга сочинителя. – СПб: Амфора, 2008. – Б.49.

олингандагина намоён бўладиган, “маънодор” ёхуд “аҳамиятли проза” тарзида талқин этади. Сулстаднинг келган хулосасига кўра:

“Санъат эҳтимологик талабидан, ҳаққонийсимонлик, ўхшашлик талабидан воз кечгандан сўнг ва шу билан бирга мужмал, муаллифсиз тавсирдан юз ўгиргач, ўз уфқларини кенгайтира бошлайди”. (Таъкидлар бизники – У. Ж.) Мунаққид «маънодор» адабиётнинг илдизларини миф, туш кўриш ва фольклор каби умуминсоний ҳодисаларда кўради¹.

Кўринадикки, ҳар икки олим ҳам Аристотелнинг мимесис назариясини нафақат турғун тамойил, деб балки чин санъатнинг ривожини учун тўсиқ, деб билганлар. Воқелик деганда Аристотель айтган реал воқеликни эмас, Платон қайд этиб кетган, Д. Юм томонидан концепция даражасига кўтарилган олий воқелик (иррационал идрок асоси)ни тушунганлар. Уларнинг қарашларини формулага солсак, **ОЛИЙ БОРЛИҚ ИРРАЦИОНАЛ ИДРОК САНЪАТ ҲОДИСАСИ** кўринишидаги натижа ҳосил бўлади. Бундан мимесис чегараларига сиғмайдиган модерн санъатининг янги тафаккур шакли экани ҳақидаги хулоса келиб чиқади.

Алқисса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан жаҳон эстетик тафаккури майдонига чиқа бошлаган символизм, экзистенциализм, абсурдизм, формализм, футуризм, сюрреализм, дадаизм, кубизм, таҳизм, абстракционизм каби – бир ном билан модернизм деб аталувчи фалсафий-адабий оқимлар томонидан бунёд этилган адабиёт, моҳиятан Аристотелнинг мимесис назарияси қолипига тушмайди. Ҳатто фалсафаси, эстетик асоси талабига кўра уларни янги адабий тур, деб аташ ҳам қийинга ўхшайди. Аммо мазкур адабий ҳодисалар том маънода эстетик моҳият касб этгани сабаб, Аристотель белгилаб берган поэтик системадан чекинишдан ўзга чора қолмайди. Акс ҳолда, модерн усулининг эстетик ҳодиса эмаслигини асослаб бериш зарурати туғилади.

Яна мимесис назариясига муносабат масаласида шуни айтиш мумкинки, совет даври адабиётшунослигида ҳам Аристотелнинг адабий турлар таснифи

¹ Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент, Фан, 2006. – Б. 68-76.

хусусида бир неча салмоқли мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, рус олими В.Днепров «Роман поэзиянинг янги тури» деган фикрни илгари суради. Л.Тимофеев эса, мавжуд уч адабий турга лирик-эпик, тарихий бадий сингари икки ёрдамчи турни илова қилади. Проф. Н. Эльсберг «Сатира назариясининг баъзи масалалари» номли мақоласида Гегелнинг: «Сатирада на эпиклик, на лириклик хусусияти бор. Шу сабаб, назария сатирани қайси адабий турга киритишини ҳам билмайди», деган фикрларига таяниб, тўртинчи адабий тур ҳақидаги мулоҳазаларини баён этади. Аммо мазкур фикрлар Аристотелнинг анъанавий поэтикасига кичик бир янгилик қўшишга ҳам ожизлик қиладики, боиси бу омилларнинг материалистик дунёқараш ёхуд реализм эстетикасидан юқори кўтарила олмаганлигида бўлса керак.

Энг муҳими, 90 йилларнинг бошларида ўзбек адабиётшунослиги тарихида илк бор, мустақил равишда янги адабий тур масаласи қўйилди. Профессор Баҳодир Саримсоқов анъанавий уч турдан ташқари «паремия» деб номланувчи тўртинчи адабий тур мавжудлиги ҳақидаги қарашни ўртага ташлади.

Олим «паремик тур» истилоҳини қўллашда поэтика илмининг истилоҳшунослик анъаналарига асосланади. Бинобарин: «Юнонча «паремия» атамаси ҳикматли гап, ибора ва сўз маъноларини англатади ҳамда бу тушунча бир неча мустақил жанрларни ифодалайди», деб ёзади (Таъкид бизники – У. Ж.).

Б. Саримсоқовнинг фикрича, паремия адабий тури воқеликни кузатиш орқали тажриба тўплаш, унга фикрий муносабатни бадий ифодалаш усулига кўра мустақил адабий тур бўла олади ҳамда мақол, матал, топишмоқ каби мустақил жанрларни ўзида мужассам этади. Қолаверса, юмиқ иборалар, афоризмлар, максимлар, образли ифодалар, қанотли сўз, қанотли ифодалар, аниқ ифодалар, мантиқли ва ғайри мантиқий иборалар жанрлар поэтикаси нуқтаи назаридан текширилганда кутилган натижани бериши мумкин. Шунингдек, мазкур янги адабий тур ҳам «МИМЕСИС ОРҚАЛИ ЯРАТИЛМАЙДИ». Мана сизга мимесис қолипларига тушмайдиган яна бир

эстетик ҳодиса, аниқроғи тўртинчи адабий тур. Б. Саримсоқов фикрларининг муҳимлиги Шарқ поэтик тафаккури ва паремик тур масаласига алоҳида урғу берилганида намоён бўлади. Бундай караш янги давр ўзбек адабиётшунослигининг салмоқли ютуғи сифатида баҳолашга лойиқ. Афсуски, миллий эстетикамизда кўринган бундай янгилик эътибордан четда қолиб келяпти. Моҳиятан, Шарқ поэтик тафаккури фақат ўзига хос мундарижа ва мазмун тизими билан Ғарб эстетикасидан фарқ қилади. Унга Ғарб поэтика илмини тўғридан-тўғри татбиқ этиш анъанаси ўзини ҳукмронлик вазифасини ўтаб бўлди. Ҳар ҳолда, бугунги ўзбек адабиётшунослари буни тўғри англашлари лозим кўринади.

Ғарб эстетик воқелигидан фарқли Шарқ адабиётида ҳаётни акс эттириш эмас, уни маърифий-бадий талқин этиш усули етакчилик қилади. X асрдан XIX асрнинг сўнгигача бўлган ўзбек мумтоз адабиёти реал воқеликни акс эттиришга эмас, балки инсон ва борлиқ, ўтмиш ва келажак, ҳаёт ва ўлим, дунё ва охираат хусусидаги англашти йўли билан анланган ҳақиқатни (Қуръон ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларини) талқин этиб келади. Бу адабиётда акс этган реал ҳаёт манзаралари эса ғоявий-бадий воситадан бошқа нарса эмас. Буюк аждодларимиз Аҳмад Юғнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр, Сулаймон Боқирғоний, Қул Убайдий, Мискин, Ҳазиний, Фурқатлар ижоди фикримизга далил.

Хулоса шуки, эстетик ҳодисаларни назарий асослашда уларнинг умуминсоний, умумфалсафий ўзига хослигидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бошқача ёндашув бирёқлама хулосаларга олиб келиши тайин. Инчинун, бадий сўз дунёси бирёқлама талқинларни кўрмайди, аниқ, тарихийлик тамойилларига таянган, соф илмий изланишларни талаб этади. Шу маънода, Аристотелнинг мимесис назарияси ҳам материалистик эстетикага доир бадий ҳодисаларнигина

камраб олиши мумкин. Ҳолбуки, инсоният бадий тафаккури фақат материалистик дунёқараш маҳсули эмас¹.

Ўзининг илмий-назарий ва эстетик қарашлари билан фан, маданият оламида ном чиқарган Абу Наср Форобий (тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон Форобий) хижрий 260 (мил. 873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойда Шош – ҳозирги Тошкентдан 250 км шимолий-ғарбида жойлашган Фороб (Ўтрор) деган жойда туғилган. У Форобда, Шош, Бухоро ва Самарқандда таълим олди. Бағдодда илмий изланишларини давом эттириб, умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшади. Мисрга қилган сафаридан кейин Сурия шимолидаги Ҳалабга қайтган Форобий, бироз муддатдан кейин Дамашқда 950 йили 80 ёшида вафот этган.

Кўринадики, аллома бир қанча ўз даврининг маданий-маърифий марказларига сафар қилиши, Шарқда “муаллими соний” деб танилиши қиёсий адабиётшунослик ривож тарихига тарихига сезиларли хисса қўшганидан далолат беради. Аввало, алломанинг диний илмларни пухта эгаллаши, бир қанча тилларни мукаммал билиши, энг қадимги Шарқ ва антик давр маданиятини чуқур ўрганиши ва Аристотель асарларига шарҳ ёзганлиги бундай мулоҳаза юритишга тўла асос беради. Айниқса, Фаробий Платон ва Аристотельнинг илмий-маърифий қарашларини Шарқ дунёсига ёйишда улкан хизмат қилган.

Тарихдан маълумки, Бағдод ўша вақтда мантиқ илмининг марказига айланган эди. Биринчи тазкиранавислардан бири бўлган Соэд Андалузий ўзининг “Табоқот ул-умам” асарида Форобийнинг Платон ва Аристотель асарларини моҳирона шарҳ қилганлигини қайд этади. У Платонни машҳур ҳаким, “илоҳий Платон” дея улуғлаган. Аристотельнинг 10га яқин асарларига шарҳ ёзган Фаробий Шарқ уйғониш қомусий олимларидан биридир. Унинг серқирра фаолияти тўла тадқиқ этилмаган. Фаробий илм-фан, борлиқ қонуниятларини пухта ўзлаштирган мутафаккир саналади. Шу сабаб у мурожаат қилмаган соҳани топиш маҳолдир.

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент, Фан, 2006.

Борлиқнинг миқдори ва ҳажмини ўрганувчи табиий фанлар ҳамда ижтимоий-сиёсий ва аниқ фанлар, шунингдек, филологик “илми бадеъ” ҳақида 160га яқин асаридан чорак қисмигина бизгача етиб келган. Кўринадики, олимнинг бундай кўламдор маънавий хазинаси қиёсий-типологик таҳлил меваси, дейиш мумкин. Унинг эстетик қарашлари филология илмига доир асарларида акс этган. Булар “Ихсо-ул-улум” (“Илмларнинг хосиятлари”), “Китобу-л-хитоба” (“Риторика”), “Муסיқада оҳангдошлик”, “Шеър санъати”, “Шоирлар санъати қонунлари ҳақида”, “Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг фикрлари”, “Афлотун фалсафаси”, “Арасту фалсафаси” каби асарлари.

Фаробийнинг тадқиқотлари антик даврдан Шарқ уйғониш даврига қўйилган маънавий кўприкдир. Унинг бадиий ижод, шоирлар, адабиёт ва санъат ҳақидаги эстетик қарашларининг бир қирраси Платон ва Аристотель таълимотга бориб туташса, иккинчи томонида Шарқ ислом маърифати туради.

Фаробийнинг “Ихсо ал-улум ва-т-таъриф” (“Илмлар санъати ва таърифлари”) номли рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи келтирилган. Хусусан, асарда шеърият ҳақидаги қисқа мулоҳазаларини китобнинг тилшунослик ва мантиқ қисмларида келтиради. Аллома бу рисолада шеърий тафаккур қоидаларини тилшунослик нуқтаи назаридан тушунтиради. Фаробий фикрича, шоир она тилининг лексик-семантик бойлигини яхши билиши зарур.

Олимнинг қарашлариг кўра, инсон фикр-мулоҳазалари (қиёслар) беш турлидир:

1. Далил, бурҳонли (муғолата – ғалат, хато қилувчи, янглиштирувчи).
2. Жадалий (диалектик).
3. Суфастой (Софистик).
4. Хитобий (риторик).
5. Шеърий (поэтик) фикр-мулоҳазалар фарқланади.

Шундан сўнг Фаробий инсон фикр-мулоҳазалари беш тури ҳақида тушунча беради: “Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескараси ёки тўғри ва

ёлгон меъёрида баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳар сўз, бурҳоний-исботли деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда жадалли - диалектик бўлади. Борди-ю рост ва ёлгон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у ҳолда хитобий – риторик бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастой – софистик бўлади, бутунлай ёлгон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, шеърий деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишича, шеърий мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у сулужисмус-силлогизмга ёки унга қарам бўлган навларнинг бирига бориб тақалади, яъни "қарам бўлган навлар" дейишимдан кўзланган мақсадим истиқро-индукция, мисол-аналогия, фаросат-интуиция ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс – силлогизмнинг куч-қуввати бўлади..."¹

Аллома шеър ёзиш қонун-қоидалари ҳақида тўхталар экан, поэтик ижодга хос типологик хусусиятларга таяниб қуйидагича ёзади: "Шеърий сўзларга келсак, – дейди мутафаккир, – улар суҳбат вақтида тилга олинган нарсани ва ё ҳолатни, афзаллик ёки камликни янада аниқроқ, равшанроқ тасвирлаш, кучайтириш учун қўлланилади. Бу ҳам (шеърий тафаккур ҳам) гўзаллик ва чиркинлик, юксаклик ва тубанликни ёки шу каби (ҳаёт ҳодисаларини) тасвирлашдир".

Фаробийнинг "Шеър санъати" асарида Арасту "Поэтика"сидаги "мимесис" назариясига таяниб, қуйидагиларни айтади:

"Байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маънолар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган – тақлидий бўлмоғи керак. Шеърий сўзларни ҳис этган вақтимизда, руҳимизда ҳосил бўлган ҳаёл (тасаввур)нинг ўхшаши тасвирланган бўлса, гўё ўша (шеърдаги) ўхшаш нарсанинг ўзини кўргандай ҳис қиламиз"². Муҳаммад Фаробий бу ерда Арасту "Поэтика"сини шарҳламаётган бўлса-да, "Илмларнинг хосиятлари" асарида шеъриятнинг асосий қонунияти, тамойили – "мимесис" (ҳаётга ўхшатиш – тақлид санъати) эканлигини тасдиқлайди.

¹ Фаробий. Шоирларнинг шеър ёзиш санъат қонунлари ҳақида. – Т. 1979, – Б.41.

² Фаробий. Шоирларнинг шеър ёзиш санъат қонунлари ҳақида. – Т. 1979, – Б.13.

Аллома бу фикрини янада кенгрок тушунтириб, шундай дейди: “Агар биз шеърда хушланмайдиган (ёқимсиз) нарсанинг тасвирини ўқиб, кўз олдимизга келтирсак, бу хунук нарса фақат сурат (хаёлий) эканлигини билсак ҳам, руҳимизда унга нисбатан нафрат, жирканч ҳислар уйғонади ва ундан узоқлашгимиз келади, – дейди аллома, сабаби – одамлар кўпинча ўз мулоҳаза-ўйлари ва илмий билимларига қараб эмас, балки ўз тасаввурлари бўйича иш қиладилар, гарчи қилаётган иши ўй-мулоҳаза ва илмий билимларига зид келса ҳам. Одатда суҳбатли томошаларда нарсаларни ёки иш-ҳаракатга ўхшаш ҳолатларни тасаввур қилганида шу ҳолатларга тушади”¹. Бундан ташқари, олим «Шоирларинг шеър ёзиш санъат қонунлари ҳақида» асарида шоирларга таъриф бериб, уларни “тақлидчи” деб атайди ва тақлидчиларни софист(файласуф)лардан фарқлаш кераклигини уқтиради. Буни қуйидаги ҳаётий мисолларда айтиб ўтади: “Софистнинг мақсади билан тақлидчининг мақсади бир-биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлиқ жисмга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Бордию, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билқувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфеъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у ҳолда ё истикро (индуктив) бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза тамсилий (аналогия) бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади.

¹ Ўша китобдан. – Б.13.

Бундан аён бўлишича, шеърӣй мулоҳаза тамсил аналогияга киради”.¹ Бу фикрлар Форобий даврида муҳим кашфиёт эди.

Шеърӣй, поэтик мулоҳазалар, Арасту фикрича, тасвирланмиш ҳаётнинг хилма-хиллиги билан, яъни, ҳаётнинг қайси жиҳатларини, қандай характерларни тасвирлаши билан ҳам фарқланади. Яъни шоир шеърӣй мулоҳазаларида поэтик тафаккурнинг қайси турига мурожаат қилиши унинг ижодий нияти, поэтик ғояси билан боғлиқдир. Шу сабабли, комедия ҳозирги вақтда (Арасту вақтида) яшаганлардан ёмонларини, трагедия эса, яхшироқ кишиларни ифода етишга интилади. Форобий ушбу фикрларга қўшимча қилиб, “Улар (шеър тадқиқотчилари) шеърларни (маъноларига қараб) турли навларга, чунончи ҳажвия (сатира), мадҳия, муфохара (ёки фаҳрия), луғз-топишмоқли шеърлар, кулгили (комик), ғазалиёт, васфӣй шеър ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар”, деб ёзади “Шоирларинг шеър ёзиш санъат қонунлари ҳақида” асарида.

Абу Али ибн Сино ўз давридаёқ дунё тан олган қомусӣй мутафаккирдир. Ёшлигидаёқ Қуръони Карим маърифати билан ошно бўлган ибн Сино ўзининг сертармоқ фаолияти билан дунёё илм-фанида ўчмас из қолдирган. Ибн Сино (Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино) ҳижрий 370 (милодий 980) йилда Бухоронинг Афшона, ҳозирги Исфана қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ ўткир зеҳни ва илмга қизиқиши билан ҳаммани лол қолдирарди. Ибн Сино Ан-Нотилӣй қўлида тарбия олади. У астрономия, фалсафа, математика, физика, кимё, тиббиёт, мантиқ, адабиёт, минералогия ва бошқа фанлар билан шуғулланган. 10 ёшида Қуръонни ёд олган, 16 ёшдаёқ атоқли табиб бўлган. У Бухоро амири Нуҳ ибн Мансурни даволаб, саройнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган.

Ибн Сино дунё тан олган буюк табиб бўлиши билан бир қаторда етук файласуф ҳамдир. Унинг фалсафӣй-эстетик ғоя ва қарашлари жаҳон маданияти эришган ютуқлар қаторига кирди. Мутафаккир ўзининг фалсафа, адабиёт ва санъат ҳақидаги қарашлари билан поэтик ижодга доир салмоқли асарлар

¹ Форобий. Шоирларинг шеър ёзиш санъат қонунлари ҳақида. – Т. 1979, – Б.64.

қолдирган. Ибн Сино нжодидаги ўзига хос хусусиятлардан бири асарларида ўз даврининг жуда кўп илғор ғояларини акс эттирган.

Шунингдек, аллома маърифатпарвар шоир ҳам эди. У ўзининг тиббиёт ҳақидаги асарларини шеърий шаклда баён қилган. Ибн Сино бу дostonларини арузнинг ражаз вазнида ёзган бўлиб, уларни баъзан уржuzалар деб ҳам номлашган. Ундан ташқари фалсафий шеърлар ҳам ёзган, бу борада унинг йигирма байт, яъни қирқ йўллик нафс-жон ҳақидаги машҳур шеъри ҳам бор. Ибн Синонинг бу шеъри кичик ҳажмли бўлишига қарамай, кўп файласуфлар унга шарҳлар ёзишган, у бир неча бор нашр ҳам этилган.

Мутатафаккир ўзининг поэтика илмига оид қарашларини “Шеър санъати” (Қоҳира, 1966) номли асарида келтирган бўлиб, у тўрт қисмдан иборат бўлган “Китоб аш-шифо” асарининг таркибига киради. Ибн Сино ўз навбатида “Шеър санъати” асарини саккиз бобга ажратади ва уларнинг ҳар бирини фасл деб атайди.

Биринчи фаслни муаллиф шундай атайди: “Шеър ҳақида умумий тушунча, шеърий форма ҳамда юнон шеър навлари ҳақида”. Бу фаслда олим умуман шеъриятга баҳо беради, унинг тузилиши, шаклларига тўхтайди. Иккинчи фасл шеърда тема ва тақлид масаласига бағишланади. Учинчиси эса “Шеърнинг дастлаб пайдо бўлиш кайфияти ва шеър турлари ҳақида” деб аталади. Тўртинчиси “Байтлар ўлчовининг мақсад – ғаразлар билан муносабати ва хусусан, трагедия ҳақида, трагедия бўлимлари баёни” деб номланади. Бешинчиси “Шеър, хусусан, трагедия тузилиш тартиби, унда ишлатиладиган эпосга хос бўлган образли гап бўлаклари ҳақида” деб аталган. Олтинчи фасл бошидан охиригача трагедия қисмларига бағишланган. Еттинчи фаслда “Шеър навларида ишлатиладиган сўзлар ва уларнинг мос келиши трагедия ва бошқа тур шеърларнинг унга ўхшаши ҳақида”, саккизинчида эса “Шоирнинг камчилиги тўғрисида ва трагедиянинг ўзига ўхшаш турлардан афзаллиги ҳақида” каби масалаларга тўхталинган.

Ибн Сино насрий асарларида инсоннинг ботиний олами, маънавий қиёфасини қаламга олади. Инсонга микрокосм сифатида қараб, унинг феъл

атвори, ҳис-туйғуларини рамзий образлар воситасида ёритади. Инсон руҳиятидаги зиддиятлар, нафснинг даражалари, ишқ турлари ҳақидаги эстетик қарашлари алломанинг бадиий ўз ифодасини топган унинг мана шундай асарларидан бири “Ҳайй ибн Яқзон” қиссасидир. Ибн Сино даврида қисса атамаси кичик прозаик асарни билдирган. Ушбу асарни Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишига қараганда, Ибн Сино ҳижрийнинг 414 йили (милодий 1023 йил) Ҳамадонга якин бўлган Фараждан қалъасида тўрт ой қамалиб ётган пайтида ёзган. Шайх бу вақтларда 44 ёшларда бўлган.

Бу қисса 1174 йилда Ибн Азро томонидан шеърӣ йўл билан ибронӣ тилига таржима қилинган бўлиб, “Ҳайй ибн Мақиз” номи билан машҳур бўлган. Бу таржима 1736 йили Истамбулда босилган. Ибн Синодан ўн икки йил кейин вафот этган шогирди Абу Мансур Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Зайло ал-Исфаҳонӣ устодининг бу асарига шарҳ боғлаган. Ундан сўнг “Ҳайй ибн Яқзон” қиссасини номаълум бир киши форсчага таржима қилиб, шарҳ ёзган. Бу таржима шарҳнинг бир нусхаси Тошкентда, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти китоб фондида ҳам сақланмоқда. Ўрта асрларда файласуфлардан Ибн Туфайл ва Шаҳабуддин Сухравардийлар Ибн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон” қиссасидан ижодий фойдаланиб, шу номда тамоман бошқача, оригинал асар яратдилар.

“Ҳайй ибн Яқзон” (Уйғоқ ўғли Тирик) – рамзий-мажозӣ услубда ёзилган қиссасининг бош қаҳрамонн – биринчи шахс Ибн Синонинг ўзи бўлса, унинг суҳбатдоши, ҳикоя қилувчи – Ҳайй ибн Яқзон – Уйғоқ ўғли Тирик – Ақлдир. Қиссадаги бешта алоқа бўлими инсондаги бор бўлган бешта ташқи сезув органи – кўриш, таъм билиш, ҳидлаш, эшитиш, сезишдир. Булар киши организмда табиатни тушунишда, муносабатда бўлишда мисоли бир хабарчидир. Ибн Синонинг бу қиссаси кўп жиҳатдан мажозӣ, рамзий битилган, кишилар феъли атворини ўз ичига қамраб ололган ва ҳаётӣ гаплардан мулоҳаза юритадиган адабий асар ҳамдир. Мана шу нуқтаи назардан қараганимизда қиссанинг икки соҳада – ҳам фалсафӣ, ҳам адабий соҳада ёзилганлигини кўраимиз.

Ибн Синонинг “Ат-Тайр” – “Қуш асари” қиссасидир. Бу асарда қушлар тимсолида умумбашарий мавзуга мурожаат қилинган. Айниқса, асар сюжети ва композицион қурилиши жиҳатдан оригиналдир. Инсон ботинидаги зиддият ва нафснинг даражалари, яъни жон ва ҳақиқат борасидаги қарашлари қушнинг рамзий тасвири орқали очиб берилган. Кейинчалик Шарқ мутафаккирлари Фаридиддин Аттор “Мантиқ ут-тайр”, Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” асарлари билан бу юналишдаги мажозий сюжетнинг поэтик талқини янада мукаммаллаштирилган. Асарнинг номи “Рисолат ат-тайр” бўлсада, баъзан уни “Китоб шабака ва-т-тайр” (“Тузоқ ва қуш китоби”) деб ҳам аталиб келинган. Бу асарга дунёда жуда кўп тилларда шарҳлар ёзилган. Илк бор Умар ибн Саҳлон Совий (1145 йилда ўлган) шуғулланиб, уни форс тилида шарҳлаган. Ундан кейин Шарқда унга жуда кўп шарҳлар битилган.

Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол” ва “Юсуф” қиссалари кўп йиллар давомида тадқиқ этилмаган. Ушбу асарда аллома бир одамнинг маънавий қиёфасини икки образ орқали ифодалайди. Масалан, Саломон бир инсон бўлса, Ибсол шу инсоннинг маърифий, руҳий даражаси. Ибн Сино Ибсол образида берилган хислатларни инсонларда кўрмоқчи бўлади, шу сабабли уни улуғлайди. Инсоннинг табиатида бўладиган шахвоний ҳислари Саломоннинг хотини образи орқали берилади. Бунда гўё истак, яъни хотин ақлини (яъни Ибсолни) эгалламоқчи бўлади. Лекин ақл унга бўйсунмайди. Шу жиҳатдан ҳам аллома Насируддин Тусий Ибсолнинг хотиндан ўзини олиб қочиши, ақлнинг ўз оламига тортишидир, дейди. “Саломоннинг хотини, – дейди Тусий яна,— нафс билан бирлашиб кетиб, бир шахсга айланган, истак ва ғазабга тортадиган бадан қувватларига ўхшатмадир. Хотиннинг Ибсолга бўлган ишқи эса унинг бошқа қувватларини эгаллагандек, ақлини ҳам эгаллашга бўлган интилишига ўхшатмадир”.

Ибн Сино инсонларни билим ва маърифат бўлишга, инсонийликнинг энг яхши хислатларини ўзида акс эттиришга ва инсон деган улуғ номга лойиқ бўлишга чақиради.

Хуллас, антик давр ва Шарқ мутафаккирларининг илмий-иждодий фаолияти қуйидагиларда мужассамлашади:

Биринчидан, Ғарб ва Шарқ алломаларининг адабий-назарий, эстетик қарашлари асрлар оша спиралсимон кўринишда Платондан Аристотельгача, Фаробийдан Ибн Синога қадар типологик маъно касб этган.

Иккинчидан, мазкур алломаларнинг адабий-назарий қарашларида муштараклик билан бирга муайян нуқталарда ўзига хос жиҳатлар кўзга ташланади.

Учинчидан, ушбу қомусий олимларнинг эстетик қарашлари турфа хил илм-фан тармоқларига дахлдорлиги билан бугунги кунда ҳам қимматлидир.

Тўртинчидан, Ғарб ва Шарқ алломаларининг санъат ҳақидаги эстетик нуқтаи назарлари бугун ва ўтмиш адабиётига доир илмий-назарий қарашларни қиёсий аспектда ўрганиш имконини беради.

Савол ва топшириқлар:

1. *Платон қарашлари ҳақида нималарни биласиз?*
2. *Аристотельнинг “Поэтика” асари ҳақида гапиринг.*
3. *Фаробий ва Ибн Синонинг адабий-назарий қарашлари.*
4. *Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари адабий қарашларидаги муштаракликлар.*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
3. *Аристотель. Поэтика.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, 1980, 10-бет.*

4. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 430 бет.

5. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1, 2-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013.

6. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т: Маънавият, 1999.

7. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т.:М.,1971.

8. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

9. Форобий Абу Наср. Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳиқида /Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари китобида.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 112-бет.

10. Қуроноф Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари (ўқув қўлланма-хрестоматия). – Т., 2008.

www.edu.uz

www.ozbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http://dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp. From1551453](http://top.mail.ru/jimp.From1551453)

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Шарқ ва Ғарб адабиётида ўрта асрлар масаласи

РЕЖА:

1. Қадимги дунё ва ўрта асрлар адабиёти.
2. Ўрта асрларда диний қарашлар ва адабиёт муносабати масаласи.
3. Шарқ ва Ғарб ўрта асрлар адабиёти.
4. Ўрта аср Европа адабиётида эпос ва драма.

Таянч тушунчалар: *Инжил, масиҳийлик(христиан) дини, ислом дини, самовий китоблар, мистериялар, литургик театр, карнавал маданияти, рицар романи, турбадур лирикаси, рицарлик куртуаз лирикаси.*

Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар маданиятини ўрганиш “Қиёсий адабиётшунослик” фанининг долзарб муаммоларидан саналади. Шарқ ва Ғарбда ўрта асрларни даврлаштиришга оид қарашларнинг турличалиги ҳамда бу икки минтақадаги ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маърифий соҳалардаги ўзгаришларнинг типологик хусусиятларини белгилаш ўта мураккабдир. Ўрта асрлар совет тарихи ва адабиётшунослигида ижтимоий формацияларга таяниб даврлаштирилган. Унга кўра ўрта асрларгача бўлган даврни “Қулдорлик даври” деб номланган бўлса, ўрта асрларга нисбатан “феодализм” истилоҳи қабул қилинган. Яъни қулдор хўжайин ва йирик ер эгаси ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда ўзгаришларни белгиловчи одам сифатида кўришган. Бироқ ўрта асрлар даврига бундай ёндашув тарзи муаммонинг асл моҳиятини асослашга ожизлик қилади. Чунки материалистик нуқтаи назар Марксча дунёқараш аслаҳалари ўрта асрлар масаласини бўй-басти билан қамраб олишга заифлик қилар эди. Аслида атиестик эътиқод ва дарвинча таълимот қаричлари билан бу даврнинг маънавий ва маърифий ҳолатини баҳолаш “кўлмакка қармоқ” ташлагандек гап. Айниқса, Шарқ ва Ғарб ўрта асрлар даврини қиёсий ўрганишда ва унинг даврий чегараларини белгилашда яққол намоён бўлади. Айнан ўрта асрларнинг даврий чегараси милодий IV-V асрларгача деб чегараланиши юқоридаги қарашларга таяниб белгиланган. Бизнингча, Шарқда ўрта асрлар исломдан олдинги Жоҳилия даври билан боғлиқ бўлса, Ғарб ўрта асрлари эса

милодий I асрдан бошланган. Ғарбда жаҳолат ва инквизиция даври деб баҳоланган ўрта асрларда Шарқда, хусусан, Ҳижоз ярим оролида жаҳон халқлари маънавиятининг тамал моҳиятини тўғри белгиланган исломий таълимот вужудга келди. Ўзининг китобий асослари жихатидан Аллоҳ томонидан нозил қилинган Забур, Таврот, Инжил каби муқаддас манбаларга боғланган, бироқ “мураккаб ва тушунарсиз илоҳийотдан, уч сифатли илоҳдан, “муқаддас шахслар” ва уларнинг суратлари олдидаги сон-саноксиз ибодатлардан кўра ягона Аллоҳга ва Унинг Пайғамбарларига эътиқод қилувчи Ислом дини” (Л.Толстой)нинг муқаддас китоби Қуръони каримнинг нозил қилиниши инсоният маънавиятини, тақдирини ўзгартириб юборди.

Шарқда ислом динининг ёйилиши билан ўрта асрлардаги катор соҳаларда юз берган турғунлик барҳам топди. Хусусан, бадий таафаккур, маданий ҳаёт, диний-фалсафий қарашлар такомилида ҳам моҳиятан янгиланиш юз берди. Ислом маърифатига кўра инсонни бутун коинот ва мавжудотнинг эгаси деб эмас, балки барча яралмишлар қатори Аллоҳ томонидан яратилгани ва барча махлуқотлар орасида ақл ва қалб жихатидан шариф қилингани ҳамда шу жихати билан ижод қилишга истеъдодли бўлгани эътироф этилди. Илм ва ижод намуналарига инсоният ақлий ва ҳиссий заҳматининг маҳсули деб қараш шаклланди.

Ғарбда милодий I асрда Исо алайҳиссаломга нозил бўлган самовий китобнинг ўзгартирилиши натижасида кўплаб соҳаларда турғунлик юзага келди. Бундай ўзгаришлар Ғарб ўрта асрларига замин ҳозирлаган эди.

Маълумки, христиан динининг расмий тус олиши осонлик билан бўлмаган. 391-392 йиллар император Феодосий христиан динини буйруқ билан расмийлаштирган бўлса-да, у 451 йилга келиб амалга оширилди. Эндиликда бу дин антик давр маданияти, фалсафаси ва таълимотига қарши шафқатсиз курашувчи, фақат дин арбоблари, Рим папаси ва черков манфаатини кўзловчи жанговор кучга айланди. Дуқуц тенглиги бу дунёда азоб чекканлар нариги дунёда роҳатда бўладилар, деган таълимот ишлаб

чиқилди. Христиан дини Европа мамлакатларида феодализм тузумининг тасдиқловчи ва оқловчисига, ўрта асрларнинг ҳукмрон мафкурасига айланди.

V-XI асрларда христиан дини секин-аста ижтимоий ҳаётнинг турли томонларига кириб бориб, X асрга келиб йирик халқаро сиёсий ва маданий кучга айланди, черков латин тилини муқаддас тил деб эълон қилиш билан антик маданиятнинг меросхўри ҳам бўлиб қолди. Антик фалсафаси, табиий материалистик дунёқарашга асосланган фани ўрта асрларга келиб изсиз йуқолиб кетмади. Агар христиан динининг дастлабки мафкурачилари (Ориген, Тертуллиан, Августин) дунёқарашларида антик фалсафаси элементлари кучли бўлса, XII–XV асрларда Шарқ маданияти, илм-фани, фалсафаси, улар орқали қадимги грек маданиятининг Европага таъсири самарали бўлди. VIII–XIII асрлар орасида Испаниядан тортиб то Хитой чегараларигача “Ислом мамлакатлари” деб аталмиш минтақада яратилган илмий-фалсафий ютуқлар, техник ва табиий фанлар ривожини самарасини ўзлаштириб, ҳаётга татбиқ этиш учун Ғарбий Европа халқларига камида беш юз йил зарур бўлди. Европа маданияти, илм-фани, фалсафаси ва адабиёти ривожини тўғри англаб етиш учун Шарқ маданияти ва унинг Ғарбга таъсирини англамоқ лозим.

Шарқ ва Ғарбдаги бундай парадоксал ҳодиса икки минтақанинг ўрта асрларига оид муштарак ва ўзига хос жиҳатларини ўрганиш эҳтиёжи борлигини англатади. Бизнингча, Шарқ ва Ғарб ўрта асрларининг муштарак жиҳатлари ҳақида гап борганда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш керак:

1. Самовий таълимотнинг ўзгартирилиши ва нотўғри эътиқоднинг кенг куртак ёзиши;
2. Ижтимоий ҳаётда инсонга бўлган муносабатнинг кескинлашиши ва антигуманизмнинг кучайиши;
3. Жамиятда ижтимоий, сиёсий, маънавий-маърифий соҳаларда турғунликнинг юзага келиши;
4. Ўрта асрларда Шарқда шеърят, Ғарбда халқ қиссалари ва достонлари, рицарлик романлар каби жанрлар тараққий этди.

Бир гуруҳ олимларнинг илмий асарларида Шарқда ўрта асрлар адабиёти Ғарб ўрта асрлар даврига таяниб талқин қилинади. Бироқ, Ғарб ўрта асрлар даврида Шарқда бутун башарият учун илоҳий маърифат китоби Қуръони Карим нозил бўлди, яъни ўрта асрлардан буюк Уйғониш даврига қадам қуйилган эди. Шу боис Исломдан олдинги давр билан Ғарб ўрта асрларини қиёслаб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Инчунун, Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар адабиётининг янгиланиш тенденциялари жоҳилиёна дунёқараш ва черков қонунлари доирасида юз берган эди.

Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар адабиётида диний эътиқодларнинг таъсири катта бўлган. Хусусан, Шарқда буддизм, монийлик, оташпарастлик сингари диний таълимотлар халқларнинг маънавий, рўҳий ҳолатини акс эттирган бўлса, Ғарбда христиан черкови томонидан даъват қилинган таълимот наинки, адабиёт, илм-фанда ҳам ўзининг “депсинган изи”ни қолдирган.

Табиийки, Ғарбда антик даврдан ўрта асрларга ўтиш Ер қуррасининг барча минтақаларида бир хилда кечмаган. Ғарбда, хусусан, Рим империяси ва унга тобе мамлакатларда Исо Масих таваллуди ва унинг Пайғамбарлиги, Рим қонунчилиги томонидан хочга тортилиши масаласи янги эранинг биринчи асрини бошлаб берди. Бу ҳодиса ер юзининг ярмидан кўп мамлакатлари халқларининг диний эътиқодлари, ҳаёт тарзи ва маданиятини кўп ҳудоликдан масиҳийлик сари ўзгартириб юборди. “Янги эранинг III-IV асрларида Рим империясининг икки: Ғарбий ва Шарқий Рим империяларига бўлиниб кетиши, Европа шимолидан келган вестготлар ва остготлар Ғарбий империяни босиб олиши, сўнгги император, валиахд Ромулнинг Британияга қочиб кетиши, Шарқдан келган жанговар хуннларнинг вестготларга ва остготларга қарши жанг қилиб, Ғарбий Римни тиклашга уриниши шўролар давридаги тарих китобларида ёзилмас эди. Дарсликдаги суратларда Рим майдонларини беэаб турган

хайкалларни йиқитаётган вандалларни хуннлар деб атар эдилар. Аслида антик маданиятни вайрон этувчилар – вандаллар, остготлар ва вестготлар эдилар”¹.

Илк Ўрта асрларда насронийлик расмий дин сифатида император Константин даврида эълон қилинган. Бунгача ва бундан кейин ҳам насроний мутафаккирлари антик маданий меросни чуқур ўрганиш асосида янги диний таълимот (Бани Исроил Пайғамбари Мусо алайҳисаломга нозил қилинган Қадимги Аҳд – Таврот муқаддас китобида) баён қилинган, кейинчалик Исо Масих ҳаёти ва айтган сўзлари билан боғлиқ Янги Аҳд – Инжил таълимотидан бошлаб антик маънавий меросни танқид қила бошлаган эди.

Натижада Ғарб ўрта асрларида турли нуқтаи назарга эга олимлар тоифаси шаклланди. Бир гуруҳ олимлар Инжил таълимотига кўра ўз қарашларини баён қилган бўлса, иккинчи тоифа олимларнинг адабий эстетик қарашлари моҳиятида антик давр таълимотидан озиқланарди. Ўрта асрларнинг дастлаки даврида насронийларнинг мутаассиб бўлмаган истеъдодли уламолари (Арнобий, Квинтилиан, Лактансий) антик маданиятга хос бадий юксак асарлар: мантиқ, фалсафа, геометрия, астрономия, тиббиёт соҳаларидаги муваффақиятларни эътироф қилингани ҳолда қадимги юнонларнинг диний эътиқодлари чалкаш ва сохта эканлигини, улар яқка Худо яратган табиатнинг қудратли кучларини илоҳ деб сиғинишларини кескин танқид қилди.

Суриялик масиҳий файласуф Татиан “Юнон файласуфлари кўп мақтанмасинлар, улар варварларга (юнон ва римлик бўлмаган халқларга) менсимай қарашга ҳақлари йўқ. Кўп фанларни юнонлар ўша “варвар”лардан ўрганиб олганлар”. Хусусан, астрономия илмини Бобил олимлари, магияни форслар, геометрияни мисрликлар, ёзувни Финикия олимлари кашф этган. Орфей юнонларни ашула айтиш ва шеър ёзишга, тосканаликлар ҳайкалтарошликка, фригияликлар най чалишга, мисрликлар тарих ёзишга ўргатганлар. Масиҳий файласуф Татиан бу

¹ Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1,2-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013. – Б.8.

илмлар ва санъатнинг инсон диний эътиқоди учун керак эмаслигини таъкидласа, Лионли Иринея эса аксинча бу фанлар ва санъат фойдали эканлигини ва уни ўрганиш зарурлигини айтади. Кейинроқ Александриялик Климент ҳам юнонларнинг кўпгина фанларни Шарқ халқларидан олганлигини таъкидлаб, ушбу фанларни ҳар бир гностик (илм толиби) ўрганиши зарур эканлигини айтади.

Ўрта асрларнинг дастлабки даврида Ғарб ва Шарқ эстетикаси тарихи билимдони В.В.Бичков тўғри аниқлаб кўрсатганидек, антик фалсафа, мажусийлик маданиятига қарши курашда насроний мутафаккирлари Арнобий, Климент, Лактансий, Квинтилиан, Юстин ва бошқалар ўз фалсафасини ишлаб чиқдилар.

Аврелий Августин 354-430 йилларда яшаган насроний диншуноси, черков ходими бўлган. Кейинчалик эса насронийлик тарихи фалсафасининг асосчиларидан бири сифатида фаолият юритган. У асарларида “замин шахри”га “илоҳий шахар” – черковни қарши қўяди. Саодатга эришиш илмини черковда деб билади. Айниқса, унинг 100 дан ортиқ асарлари орасида авто-биографик характердаги “Иқдорнома” бўлиб, унда Ғарб ва Шарқ фалсафасини боғловчи маънавий ришталар хусусида сўз юритилади.

“Августин адабиёт ва санъат масаласига диалектик ёндашади ва санъат асари таркибидаги адабий тўқима (Августин ибораси бўйича – ёлғон)нинг ҳақиқатга муносабатини белгилайди: “Ёлғон – шуки, у ҳақиқатга нисбатан ижод этилади, у қандай бўлишдан қатъи назар ҳақиқатга интилади”. Муаллиф наздида ёлғон икки хил бўлиб, уларнинг биринчиси – табиатан шундай туғилган; иккинчиси – тирик жонзотлар томонидан ишлаб чиқилган. Бу сўнггиси ҳам икки хил: амалий – атайлаб ишлатилган ёлғон ҳамда завқ бериш учун ўйлаб топилган ёлғон. Поэзия, комедия, юмор ва пантомима ана шу сўнгги турига киради”.¹

¹ Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1,2-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013. – Б.14.

Бундай қарашлар секин-аста ўрта асрлар адабиёти ва санъатида акс эта бошлади. Илк насроний файласуфларининг воқелик ва санъатга доир қарашларида яккахудолик нуктаи назаридан Юнон-Рим мушрикларининг санъат асарларида Зевс, Аполлон, Афина, Афродита, Дионис, Арес, Посейдон каби сохта маъбудларга сиғиниш, театр санъатида, архитектура-меъморчиликда ва айниқса, ҳайкалтарошлик ва мусаввирликда маъбудларни тасвирлаб, уларга ибодат ва қурбонлик қилиш, антик санъаткорликнинг бутпарасликни кенг ёйишга хизмат қилиши қаттиқ қораланар эди.¹ Ижодкорларнинг воқеликнинг санъатга муносабати ҳақидаги эстетик қарашларида ҳам катта бурилиш юз берди. “Агар антик даврда ҳаёт, воқелик ўткинчи, санъат асарлари шоирлар Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид, Вергилий, Гораций, Овидий, ҳайкалтарошлар Праксител, Фидий ва бошқалар реал яшаётган одам (прототип) Алкивиад, Фрина, Калос ва бошқаларга қараб ишланган бўлса ҳам, идеал сифатида абадий яшовчи деб, улуғланган бўлса, насроний мутафаккирлари фикрича, санъат асарлари Худонинг ижоди бўлган табиат ва инсонлар ҳаётининг акси, сояси сифатида кўринади: воқелик, ҳаёт бирламчи, санъат сунъий асарлар сифатида иккиламчидир”².

Византияда адабий-назарий қарашлар ўрта асрларда антик давр эстетикасидан фарқли ўлароқ, бадий юксак асарларни баҳолаш асосида эмас, балки насронийлик таълимотида вужудга келган ақида, догматика зиддиятларини изоҳлаш, шархлаш асосида ривожланди. З.В.Удалцова бу мавзуга доир масалаларни анча чуқур талқин қилади. Унинг фикрича, Византияда эрондан келган монийлик ва зардуштийлик, Фаластин ва Сурияда яҳудийлик (тўғриси, мусовийлик), Таврот ғоялари ҳамда ислом динига хос яккахудолик (тавхид) таълимоти таъсирида иконаларга қарши, яъни Исони ўғил Худо деб, Марямни Худонинг онаси деб, уларнинг суратларига сиғинишга қарши кучли халқ ғалаёнлари бошланди. Ўрта асрларда Византияда ва Ғарбий Европа ҳамда

¹ Болтабоев Х., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1,2-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013. Б.24.

² Кўрсатилган манбадан. – Б.28.

мусулмон мамлакатларида тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик тақиқланиши сабабли бу санъатлар орқага кетиб, диний ибодат билан боғлиқ архитектура ва унинг бағрида наққошлик, мозаика санъати тез ривожлана бошлади.

Агар янги маданият ва янгича дунёқараш мавқеини мустаҳкамлашга, эскиси эса сақлаб қолишга интилиши эътиборга олинса, бу ҳолнинг ўзгаришсиз қолиши мумкин эмас, иккиси орасида кескин курашлар кечиши мукаррар. Масалан, ўз даврининг йирик нотиғи – император Юлиан (332-363) христианликнинг ашаддий душмани, антик маданият муҳиби бўлган. Юлиан антик маданият мавқеини сақлаб қолиш учун ҳам императорлик, ҳам ижодий фаолиятидан фойдаланган. Жумладан, у христианларни қувғин қилган, Гомер, Платон каби қадимги юнон муаллифларининг асарларини илоҳийлаштиришга, шу йўл билан христиан черковига муқобил мажусий черковини яратишга интилган. Адабий ижодда византияликлар юнон тилидан фойдаландилар, илк даврда кўпроқ антик юнон адабиёти анъаналарини давом эттирдилар. Айни пайтда, энди бу адабиётда қадимги яҳудий адабиётининг таъсири ҳам кузатила бошлайди, диний жанрлар салмоғи ортиб боради. Адабий тилнинг жонли юнон тилига яқинлашиши, антик юнон шеъриятига хос шеърӣй ўлчовларга муайян ўзгаришлар киритилиши кузатилади. Жумладан, мисрлик шоир ва шеършунос Нонна (V аср) гекзаметрни жонли юнон тили табиатига мослаб ислоҳ қилади.

Гомер, Еврипед ва Афлотун асарларининг билимдони руҳоний Игнатий Эзоп масалларини лотинчада қайта баён қилди, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан қувилиши ҳақида достони билан шуҳрат қозонди. Бу мавзуда кейинчалик инглиз шоири Жон Милтон “Юқолган жаннат” номли асарини ёзган.

Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар адабиётининг қамров кўлами қуйидаги жанрларнинг тараққий этиши билан белгиланган. Достон, қисса ва рицарлик романлари шунингдек, драма жанри, трубадорлар ва куртуаз лирикаси ҳамда араб шеърияти кабилар ўрта асрлар бадий адабиётининг маънавий қиёфасини акс эттирган. Хусусан, Ғарбда ўрта асрлар рицарлик идеалларини акс эттирувчи “Тристан ва Изолда”, “Роланд ҳақида қўшиқ”, “Саидим ҳақида қўшиқ”, “Сеҳргар

“Фауст” каби дostonлар, қиссалар, “Атиргул ҳақида роман” кенг шуҳрат қозонди. “Тристан ва Изолда” қиссасида ритсар ўз қиролига хизмат қилиш учун денгиз сафарига гўзал малика Изолдани подшоҳ никоҳига киритиш учун олиб бораётганида сеҳрли ичимлик – ишқ эликсири таъсирида бир-бирини севиб қоладилар. Тристан ўз қироли олдидаги рицарлик бурчини ҳам унутмайди. Асарда севишганлар қовушиб, қирол таъқибидан қочиб, чангалзор ўрмонларга бориб яширинадилар. Ўрта асрлар романтизм адабиётининг ёрқин намунаси бўлган бу муҳаббат қиссаси жаҳоннинг жуда кўп тилларига таржима қилинган.

Юрий Боров фикрича, ўрта асрларда поэтика масалалари тўрт йўналишда талқин қилинган: 1. Асарнинг грамматик жиҳатдан тўғри ёзилганлиги. 2. Мажозий (аллегорик) талқинга эътибор кучайганлиги. 3. Поэтика қонунларининг ахлоққа зид келмаслиги (ахлоқсизликни тарғиб қилмаслик). 4. Анагогика, яъни тарбиявий жиҳатдан адабий-эстетик қарашларнинг насронийлик таълимотига мувофиқ келиши. Ушбу йўналишлар мантиқидан келиб чиқиб, назариётчи олим ўрта асрлар санъатида кузатилган уч йўналишни аниқлайди: 1. Сакрал (муқаддас, рамзийлик) ёки аллегорик символизм. 2. Рицарлик романтизми руҳидаги санъат асарлари. 3. Карнавал натуралиزمi. Бундан ташқари, мазкур давр адабиётида нисбатан Қаср (сарой аслзодалари), шаҳар (мас., трубадурлар каби) черков адабиёти муайян салмоққа эга бўлганини ҳам қадимшунос олим Ярхо қўлёзмаларида кузатади.

Ўрта асрлар санъатида барча йўналиш ва талқинларда ҳам инсоният тарихи инсонни золимлар зулмидан қутқариш учун курашлар тарихи бўлгани таъкидланади. Сакрал символизм руҳидаги асарларда китобхон ёки томашабин Исо ва Пайғамбарлар кечмиши билан ҳайратга солиб, кучли руҳий таъсир қилувчи асарлар, мўжизавий безаклар асос қилиб олинган. Бу адабиёт қайсидир маънода антик мифология қаршисига қўйилган қаҳрамонлар билан иш кўрган. Қудратли антик давр қаҳрамонлари ўрни изтиробли ва ҳақоратланган шахслар тасвири билан алмашинганини кузатиш мумкин.

Шарқда эса араб шеърини жоҳилият даврида раванқ топган эди. Исломгача бўлган адабиётда шеър етакчи жанр саналган. Ислом дини адабиётга бўлган

муносабатнинг яхши ва ёмон жиҳатларини аниқлаб берди. Хусусан, исломдан олдин ижод қилганларни Жоҳилият шоирлари (Имриул-Қайс, Зухайр), жоҳилия даврида яшаб исломиятда ижод қилган шоирлар (хазрати Лабид ва Абу Зуайб каби), “Табақаи исломия” , яъни Исломнинг илк даврида яшаган шоирлар (Фараздак ва Жарир каби) ва “муваладин” деб аталиб, юқоридагилардан кейин яшаб ўтган шоирлар (Абу Таммом ва Бухтарий) сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Хуллас, Шарқ ва Ғарбда ўрта асрлар масаласини ёритишда аввало, минтақаларда ислом ва христиан динининг вужудга келиши ҳамда жамиятнинг унга муносабатини эътиборга олиш лозим. Иккинчидан, Ғарб ва Шарқ ўрта асрлар масаласига қиёсий аспектдан қараганда илм-фанда ва ижтимоий ҳаётда турғунликнинг юзага келиши, ғайриинсоний одатларнинг устуворлиги кўзга ташланади. Учинчидан, Шарқда ўрта асрлар исломдан олдинги давр билан белгиланса, Ғарбда христиан динининг ижтимоий ҳаётда кенг тарқалиши билан бошланганлигини таъкидлаш ўринли. Тўртинчидан, Шарқ адабиётида шеърят тараққий этган бўлса, Ғарбда драматургия жанрларида янги сюжетлар бадиий жиҳатдан талқин қилинган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Шарқ ва Ғарб Ўрта асрлар адабиёти ва диний қарашлар моҳияти.*
2. *Насроний олимларининг борлиқ ҳақидаги қарашлари.*
3. *Ўрта аср адабиётига оид асарлар ҳақида сўзланг.*
4. *Ўрта асрларда антик адабиётга бўлган муносабат.*
5. *Рицар лирикаси ва Шарқ адабиётининг алоқадорлиги.*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*

2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириши – халқимиз маънавий олами юксалтиришининг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
 3. Беруний А. Осорул боқия (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). – Т.: Фан, 1968.
 4. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1,2- китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013.
 5. Бычков В.В Эстетика поздней античности. М.: Наука, 1981. С. 82-83
 6. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Г.Фулом, 2015.
 7. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т: Маънавият, 1999.
 8. Литература Древнего Востока / Под.ред.акад. Н.Конрада. – М.:Изд. МГУ, 1971.
 9. Мережковский. Юлиан отступник.- М.,1989.
 10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
 11. A. History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.
 12. Қуроноов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари (ўқув қўлланма-хрестоматия). – Т., 2008.
- www.edu.uz
- www.o‘zbek adabiyoti.com.
- Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.
- [http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic / akademik / ru/ dic.nsf/)
- [http// diction. chat/ ru /](http:// diction. chat/ ru /)
- [http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http:// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453)
- www. Lib.ru.
- www.litera.ru.
- www.Philologists.narod.ru.

Шарқ ва ғарб Ренессанс адабиётини қиёсий ўрганиш.

РЕЖА:

- 1. Ренессанс тушунчаси ва унинг моҳияти.*
- 2. Шарқ уйғониш маданиятининг Ғарбга таъсири.*
- 3. Ғарб уйғониш адабиётида таржима адабиётининг ўрни.*
- 4. Шарқ ва Ғарб адабиётида ишқ талқини.*

Таянч тушунчалар: *Ренессанс, Шарқ мутафаккирлари, Ғарб ренессанси, таржима адабиёти, “ишқ” турлари.*

Уйғониш даври жаҳон адабиётшунослигида “Ренессанс” истилоҳи билан юритилади. Жаҳон адабиётида умумбашар, Шарқ ва Ғарб ҳамда муайян миллат уйғониш даври кабиларни типологик аспектда ўрганиш Қиёсий адабиётшунослик фанининг ўзак масаласи ҳисобланади. Бундай ренессанслар даври адабиёти моҳиятида бир қанча адабий-тарихий жараёнда юз берган ўзгаришлар акс этади.

- Ислом таълимотининг кенг ёйилиши ва самовий маърифатнинг маънавий ҳаётда акс этиши;
- Шарқ ва Ғарб ўрта асрларида юз берган маънавий инқирознинг ўнгланиши;
- Ўрта асрларда таҳқирланган антик давр адабиётини қайта ўзлаштириш;
- Ижтимоий ҳаётда илм-фан ва техниканинг тараққий этиши кабилар турли минтақаларда Ренессанс даври учун йўл очди.

Ислом дини шаклланиши билан кўплаб соҳаларда ўзгаришлар юз берди. Айниқса, ярим баъдавий араб элатларининг илм-фан ва маданияти жадаллик билан ривожланди. Илоҳий таълимотдан хабардорлик, ислом етиб борган халқларнинг маданиятини ислоҳ қилиниши, араб тилининг умуммулоқот ва илм-фан тилига айланиши, мусулмон дунёсида ўзга миллат мутафаккирларининг турли соҳадаги кашфиётлари Ислом ренессансининг

умумбашарий маъно касб этишига таянч бўлди. Масалан, Ўрта Осиёлик олимлар араб тили грамматикасига оид илмий асарлар яратдилар. Хусусан, Абдулла Хоразмий (ваф. 976), Махмуд Замахшарий (1074-1144), Юсуф Саккокий (1160-1229) каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Халифаликда илмий изланишлар эрта, Умавийлар давридаёқ бошланди ва кўплаб сурёний олимлар халифалар саройида хизмат қилдилар. Булар орасида Север Себахт (XII), Жиржис Ускуф, Яъқуб-Рухавий (640-702) каби сурёний олимлар Умавийлар давридаёқ халифалар саройида грек тилидаги илмий ва бадий асарларни сурёний тилга ағдардилар. Халифалик бошқаруви Аббосийлар кўлига ўтгандан сўнг ислом таълимотининг географик ва маданий чегараси янада кенгайди. Мовароуннаҳдан етишиб чикқан қомусий олимлар дунё илм-фанини юксалтириш билан бир қаторда ислом маърифатини оммага таништиришда катта фидойилик кўрсатдилар. Яқин вақтларгача “араб фани” деб аталиб келинган, аслида эса бошқа миллат вакиллари томонидан араб тилида яратилган илм-фаннинг юзага келишида, Мовароуннаҳр ва Хуросондан чикқан олимлар катта рол ўйнаганлар. Булар: Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу-Маъшар ал-Балхий, Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Яҳё ибн Мансур, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий (Дабаш ал-Досиб), Турк-ал Хутталий, Марваррудий, Баттоний, Маъсудий, Долид ибн Абдул Малик, Аббос ибн Саид Жавҳарий, Абу Наср Мансур ибн Ироқ, Абу Райхон Беруний, Абу Бакр ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Махмуд Кошғарий, Махмуд Замахшарий ва бошқалардир.

Фалаккиёт, тиббиёт, математика ва география соҳалари қатори Қуръон илми, ҳадисшунослик, адабиёт ва санъат Шарқ мутафаккирларининг адабий ва илмий асарларида чуқур тадқиқ этилиб, уларга оид илмий рисоалар ёзилди. Ўрта Осиёлик олимлар ислом маърифати билан антик давр ва қадимги Шарқ маданиятини кенг ўрганиб илм фанга татбиқ қилганлар. Вақт чиғирида тобланган йирик асарлар дастлаб араб тилига, кейинчалик бошқа тилларга таржима қилинди. Хусусан, “Калила ва Димна” асари араб тилига таржима этилди, астрономияга оид “Синдҳинд” асарига шарҳлар ёзилади.

Инглиз олими Ж.Бернал рус тилига ағдарилган “Жамият тарихида фаннинг ўрни” асарида ислом дунёсида илм-фаннинг ривожига ҳақида шундай сўзларни ёзади: “Европанинг кўпчилик қисми Рим империясининг ҳалокатидан келиб чиққан фалокатга ботиб ётган даврда... мусулмон дунёси ажойиб тараққиётни бошидан кечириётган эди. ...Мусулмон олимлари... тараннум этувчи, жонли тил яратдилар... Эрон, Ҳиндистон ва Хитой тажрибаларини ўзлаштириб, бу олимлар грек математика, астрономия ва медицина фанларининг тор асосини кенгайтиришга муваффақ бўлдилар, алгебра ва тригонометрия, оптика асосини яратдилар. Кимё ёки алхимёда ҳам мусулмон фани ҳал этувчи ғалабага эришди”¹. “Байт-ул-ҳикма” олимлари астрономия, жуғрофия, математика, табиий фанлар, фалсафа билан шуғулланган. Грек тилидан Гиппократ, Аристотел, Порфирий, Евклид, Гален, Архимед, Птоломей каби олимлар асарларини араб тилига таржима қилганлар ва уларга шарҳлар ёзганлар. Таржима ишлари билан қаноатланмай, илмий экспедициялар ҳам уюштирганлар. Масалан, 830 йилларда Муҳаммад Мусо Хоразмий раҳбарлигида Ғарбий Ҳиндистонга, кейинчалик Византия, Хазарияга илмий экспедициялар юборилган эди. А.Аҳмедовнинг фаразига кўра Хоразмий ҳинд рақам(сифра)лари билан ўзи амалга оширган экспедиция даврида танишган ва математика фанига киритган.

Шуни таъкилаш лозимки, илм-фан, адабиёт фақат халифаликнинг пойтахти бўлган Бағдоддагина эмас, балки Моворауннаҳрда олдиндан маданий анъаналарга бой бўлган Хоразм, Марв, Бухоро, Самарканд, Балх каби шаҳарларида ҳам ривожланган эди. Табиийки, бундай улкан маънавий марказ Ғарб илм-фанига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

Биргина адабий алоқалар таъсири масаласига эътибор қаратсак, XII аср илмий асарлар, Хоразмий, Форобий, Фарғоний, Ибн Сино, Ғаззолий, Авицеброн, Ибн Рушд каби олимлар ва араб тили орқали қадимги юнон файласуфлари ва олимлари асарларини латин тилига ағдариш асри бўлса, XIII аср бадиий насрий асарларни испан тилига таржима этиш билан

¹ Сулаймонова Ф. Ғарб ва Шарқ. – Т., Ўзбекистон. 1997. – Б.195.

характерланади. Хусусан, “Бониум ёки олтин таомлар”, “Сирлар сири”, “Сендебар”, “Калила ва Димна” ва ҳоказо. Арагон қироли Донишманд Альфонс X даврида Кастилияда лотин-араб институти, Мурсияда таржима мактаби ташкил этилди. Шуниси қизиқки, бу фаолиятнинг моҳиятини яхши тушунган Рим папаси уни рағбатлантиради. Таржима мактаблари ва Альфонс институтида илмий асарлардан ташқари панд-насихат, ахлоқ ва адаб ҳақидаги умуминсоний кадриятларга эга бўлган қисса ва ҳикоятлардан ташкил топган асарлар ҳам таржима қилинди. Бу асарлар фақат испан адабиётидагина эмас, балки бутун Европа адабиётидаги насрий асарларнинг шаклланишида ҳал этувчи рол ўйнади. XII асрнинг биринчи ярмида исавия динига ўтган яҳудий Педро Альфонс “Клирикларга насихат” (клирик – руҳонийликка тайёрланаётган ёш йигит) асарини ёзади. Асарни даставвал араб тилида ёзган бўлиб, кейинчалик адиб уни лотин тилига таржима қилган. Асарнинг кириш қисмида муаллиф ўзи ҳақида баъзи маълумотларни ҳамда мазкур китобнинг ёзилиш сабабларини келтиради. Асарнинг асосий қисми эса бир арабийнинг вафоти олдидан ўғлига насихатомуз воқеалари баёнидан иборат. Бундан ташқари, ўттизта ҳикоя асарнинг асосий мазмунига қистирма қилиб берилган бўлиб, улар ўқитувчининг талабага насихатлари шаклида ёзилган. Бу ўттиз ҳикоят ҳақида испан олими М.Менендес-и-Пелайо шундай ёзади: “Ўттиз ҳикоятнинг ҳар бирининг қаердан олганини аниқлаш қийин... аммо бу XII аср китобининг XIII–XIV асрларда пайдо бўлган ҳикоялар тўпламлари таржималари билан муқояса қилганимизда шундай хулосага келдик: арагонлик насроний кенг маълум бўлган манбалар – “Калила ва Димна”, “Аёллар ҳийла ва фирибгарликлари”, “Синдбоднома” каби китоблардан олганлиги маълум бўлди”. Педро Альфонс ҳикоятларни III аср манбаларидан олар экан, кўп ўринда Шарқ колорити ва номлари, шарқона тушунчаларни сақлаб қолади. Хусусан, Макка зиёрати, Миср тасвири, Мисрлик савдогарлар, Лукмони ҳаким ва ҳ.к. Шу билан бир қаторда антик давр арбоблари номлари (Платон, Аристотел, Александр, Сократ) ҳам учрайди, лекин бўлар ҳам Алфонсга араблар орқали маълум бўлган.

Ҳикоятларнинг аксарияти панд-насихат характерида ва ҳар бир ҳикоят сўнгида шарқ адабиётига хос ахлоқий хулоса чиқарилади. Менендес-Пидалнинг айтишига қараганда, Педро Альфонснинг Европа мамлакатларида олтмишта қўлёзмаси топилган. Бу эса адибнинг ижод намуналари Европада кенг ёйилганлигини англатади. Педро Альфонс асари испан, француз, олмон, инглиз, итальян, исланд тилларига таржима қилинган ва унинг ҳикоятлари турли халқлар ижодкорлари томонидан қайта ишланиб, янгидан янги асарлар яратилишига асос бўлган. Педро Алфонснинг катта хизмати Шарқ адабиётига хос ушбу жанрни Европа адабиётига олиб кириши бўлди.

Педро Альфонс кўп ҳикоятларида Сулаймон Пайғамбар ҳикоятлари тўпламидан парчалар келтиради. Бироқ у ҳикояларни исавия дини нуқтаи назаридан яқунлайди. П.Алфонс асарининг муваффақияти фавқулудда ҳолат эмас, балки табиий эди. Чунки исавия динининг дунёвий ҳаётдан бездириш, дарбадарликка ундаш таълимотига зид ўлароқ, бу асарда ҳаётбахшлилик кучли эди. Ҳаётда учраб турадиган турли ҳолатларга диний абстракт тушунчалар эмас, балки дунёвий, ҳаётӣ, ҳар куни йўлиқиши мумкин бўлган воқеалар қарама-қарши қуйилади. Асарда оддий ўрта ҳол одамларнинг ҳаётга соғлом, оқилона муносабатлари, Шарқ халқларига хос бўлган одоб-ахлоқ нормаларига риоя этишлари тарғиб этилади¹.

XIII аср охирларида Италияда муаллиф номисиз “Новеллино ёки юзта қадимий ҳикоялар” тўплами пайдо бўлди. Тўпламга жамланган юз ҳикоянинг мазмуни турлича, лекин Шарқ ҳикоятлари ҳам киритилган. Бу ҳикоятларда Алфонс ҳикоятларининг таъсири кучли экани сезилади. Уларда қисқа, қизиқарли воқеалар тасвирланиб, насихатомуз хулосалар чиқарилади. Худди ана шу “Новеллино” таъсири остида Боккаччо номини жаҳонга таратган “Декамерон” яратилган эди. Европа, хусусан, испан адабиётига ҳам жанр, ҳам услуб, мазмун жиҳатдан кучли таъсир этган асар III – IV асрларда санскрит тилида яратилган ҳикоялар тўплами “Панчататра” бўлди. Асар VI асрда паҳлавий, VIII асрда араб тилига “Калила ва Димна” номи остида

¹ Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

таржима қилинди. Кейинчалик араб тилидан XI асрда грек, XII асрда яхудий, XIII асрда латин, 1251 йилда Альфонс X топшириғи билан испан тилига, сўнгра деярли ҳамма Европа тилларига таржима қилинди. Ҳозир унинг турли тилларга қилинган 200 дан ортиқ таржимаси мавжудлиги аниқланган.

Францияда мафкура соҳасидаги кураш бадиий адабиётда ҳам ўз аксини топди. Худди епископ Тампье аверроистчиларга қарши қатағонлар уюштирган даврда ажойиб бадиий асар “Атиргул ҳақидаги роман” ёзилади. Романнинг биринчи қисми XIII асрнинг ўттизинчи йилларида Гильом де Лоррис томонидан ёзилган бўлиб, рицар романлари руҳидаги асар эди. Романнинг иккинчи қисми XIII асрнинг етмишинчи йилларида асар Жан де Мён томонидан ёзилади. У ҳам “Атиргул ҳақидаги роман” деб аталиб, фақат образлар талқини, ғоявий йўналиши аввалги қисмидан мутлоқ ўзгача. Унинг муаллифи Жан де Мён ўз даврининг ўқимишли, билимдон вакили, бир нечта асарларни латин тилидан француз тилига таржима ҳам қилган эди. Де Мён асарида антик давр муаллифлари Аристотел, Платон, Вергилий, Овидий, Гораций, Лукреций асарларидан кўплаб парчалар келтиради. Ҳаммадан ҳайратомўзлиги шундаки, ёзувчи асарда ўз даврini аёвсиз танқид қилади.

Асар туш кўриш баёни шаклида ёзилган бўлиб, назокатли муҳаббат ғояси илғари сурилади. Романнинг биринчи қисмида шоир боғда гўзал атиргулни томоша қилиб турганида грекларнинг ишқ маъбуди Амур найзасини унга отиб, гулга ошиқу шайдо қилади. Аммо Уят, Қўрқув, Фитна, Раддият, Салом, Олийҳимматлилиқ, Раҳмдиллиқ, Ҳасад аралашиб, икки томон кураша бошлайди..

Асарнинг иккинчи қисмида Онг ошиқни муҳаббатдан воз кечишга ундайди, Дўст унга маслаҳатлар беради, Табиатнинг аралашуви ҳам натижа бермайди. Ниҳоят ишқ маъбуди Амурнинг ўзи воқеага аралашади, душманлар енгилади, йигит Атиргулни узиб олади ва уйғонади.

Романнинг биринчи қисми 4000, иккинчиси 18000 мисрадан ташкил топган. Бу ўринда айтиш жоизки, асарда ўзундан ўзоқ, баъзи жойларда 1000 мисрагача бўлган қистирма ҳикоятлар берилган. Ислонгача бўлган ва ундан

кейинги Шарқ адабиётида, айниқса, дostonчилигида бу усул кенг қўлланган (Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий ва б.). Жан де Мён романнинг иккинчи қисмида бу усулдан кенг фойдаланган.

Асарда Ибн Рушд ғоялари ҳам яққол кўзга ташланади. “Атиргул ҳақидаги роман”нинг иккинчи қисми фалсафий йўналишдаги асардир. Шоир борлиқнинг келиб чиқиши, рухнинг абадийлиги, эрклик, ҳуқуқ тенглиги, онг каби муаммолар ҳақида фикр юритади. Жамият тузумида феодал ва черков конун-қоидаларига биноан табақаларга бўлинишни қоралайди. У даврларда бадий адабиётга черков жиддий муносабатда эмас, фақат кўнгил очувчи восита сифатида қараган.

Жан де Мён учун табиат ва онг бутун борлиқнинг асосий принциплари, улар буюмлар ва ҳодисалар ҳақида фикр юритишнинг асосий мезонидир. Фақат табиатга тақлид қилиш керак, деган ғояни илгари сурган шоир жаҳолат ва хурофотни илм ютуқлари асосида масхаралайди. Бу ўринда Шарқ олимларининг табиат ҳодисалари ҳақидаги фикрларидан кенг фойдаланади. Қуёш, ой тутилишлари, бурон, чакмоқ, момақалдиروқ, осмон ёритқичлари ҳақида Европада, асосан, хурофий ривоятлар мавжуд бўлиб, ҳодисалар фақат ривоятлар билан изоҳланар эди. Де Мён бу ҳолатлар сабабини илмий асосда тушунтиришга уринади. У даврда Европа мамлакатларида табиат ҳодисаларига илмий ёндашув фақат лотин тилига ағдарилган Шарқ олимлари асарларидагина мавжуд эди, холос. Шунинг учун ҳам роман кенг шуҳрат қозонган. Унинг бизгача келиб етган 300га яқин қўлёзмаси асар муваффақияти катта бўлганлигидан дарак беради.

Кўринадики, Шарқ олимларининг илмий назарий ва эстетик қарашлари Ғарб ўрта асрларидаги турғунликка катта таъсир кўрсатиб, Ренессанс даври сари етаклаган омиллардан саналади. Бу борада Ибн Синонинг илмий, фалсафий ва ижодий асарлари Ғарб уйғониш даврининг шаклланишида улкан ўрин эгаллайди.

Ибн Синонинг “Рисола фи-л-ишқ” қачон таржима қилинганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ, аммо унинг аксарият асарлари XII-XIII асрларда лотин

тилига таржима этилган. Ғарбда провансал шеърляти Ибн Синонинг “Рисола фи-л-ишқ” асарига тўла асосланган бўлиб, унда ҳам ошиқ ва маҳбуба жисмоний яқинликка эмас, балки руҳий яқинликка интилади.

XIII асрнинг охирида Провансда “Рисолаи ишқ” номи остида дoston яратилади. Дoston 34000 мисра бўлиб, муаллифи Матфре Эрменгау эди. Эрменгау дostonида Ўрта асрлардаги табиат, дин, ахлоқ ҳақидаги тушунчаларни Ибн Синонинг рисоласида берилган руҳий ва жисмоний ишқ ҳақидаги таълимот асосида беради. Прованс шоири Ибн Сино фикрини такрорлаб: “Ишқ инсон маҳсули, танасини эмас”, дейди.

Рисола муаллифи Ибн Сино кетидан эргашиб, жисмоний ишқ наботот ва хайвонот дунёсида ҳам бор. Агар шундай бўлмаса ҳаёт тўхташи муқаррар эди, дейди. Прованс адибининг фикрича ҳам ишқ бутун борлиқ манбаи, уни ҳаракатга келтирувчи куч. Ишқнинг олий тури руҳий (илоҳий) ишқдир. Ҳақиқатан, Ибн Сино ишқнинг беш тури ҳақида ёзар экан, унинг энг олий тури “илоҳий руҳга эга бўлганлар ишқи”, деб таъкидлайди. Матфре Эрменгау ҳам худди шу фикрни такрорлайди.

Прованс шоирлари муҳаббат ошиқни яхши фазилатли этиб тарбиялайди, қалбини поклантиради, деб тушунади. Уларнинг фикрича, ошиқ одам ҳеч ҳачон ёмон ниятлар, ёмон ишларни қилмайди, аксинча ҳамма вақт олиҳиммат бўлишга интилади. Шоир Арнаут де Марюэл ҳамма провансал шоирларга хос фикрни баён қилиб: “Муҳаббатсиз одам ҳурматга сазовор бўла олмайди”, деб ёзади. Ишққа бундай муносабатда бўлиш ҳамма шоирларга хос.

Прованс трубадурларининг ишқ фазилатлари ҳақидаги фикрлари Шарқ файласуфлари қарашларига ҳамоҳангдир. Эндиликда прованс трубадурлари ишқий лирикасининг мазмуни, шакли, услуби асосида Шарқ шеъри ётганлиги ҳақида шубҳа қолмади. Шарқ таъсири тўлиқ тан олинди, лекин унинг асосини ташкил этган мафкура, ғоялар масаласи анча-мунча баҳсларга олиб келмоқда.

Форобий эса ишқ масаласига махсус асар бағишламаган, аммо ўз фикрларини кўпчилик асарларида изҳор қилган: Аллоҳ ўз-ўзидан сеvimли, ўзи-ўзидан севишга арзигулик. У ишқнинг асосий манбаидир. Унга бўлган ишқ мухаббат изҳор қилувчини камолотга эриштиради, руҳларга яқинлаштиради. Инсонлар орасидаги ишқ олий ишқнинг намоишидир, деб тушунади Форобий.

Олий мухаббатга арзигулик бўлиш учун инсон ўзини, қалбини тарбияламоғи шарт, дунёнинг вақтинча гўзаллигидан кечиb, абадий, руҳий, олий гўзалликни қадрлай билиш керак. Шунинг учун донишмандлар яратувчи жамолига эришув учун фанолик йўлига кирадилар, дунёвийликдан воз кечадилар (мўъжаз расмларда либос енгларини беҳад узунлиги ана шу дунё ишидан қўл силкишнинг тимсолидир). Ишқ ҳақидаги фикрлар, мулоҳазаларни назарий, фалсафий жиҳатдан ишлаб, якун ясашни ватандошимиз Ибн Сино “Ишқ рисоласи”да амалга оширди.

Олим учун, айниқса, ишқнинг икки тури – ёшлар ва гўзаллар ишқи ҳамда илоҳий ишқ энг муҳимдир.

Ибн Синонинг ёш ва гўзаллар ишқини алоҳида фаслга ажратиb, унга ижобий муносабатда бўлиши кейинги давр Шарқ ва Ғарб адабиётида ишқий шеъриятнинг ривожини учун ҳал этувчи аҳамият касб этади. Ҳар иккала минтақа адабиётида маҳбуба қиёфасининг гўзаллигини куйлаш шеъриятнинг шарт бўлган хусусияти, асосий мавзуга айланади. Немис олими Г. Лей “Ишқ тушунчаси Авиценнанинг «Ишқ рисоласи» таъсирида шаклланган. Ишқни руҳий ва жисмоний турларга ажратиш ҳам Авиценна таъсири остида бошланган”, дейди. Адабиётда фалсафий ғоя фақат образларда ўз ифодасини топган, шеър гармонияси, қофиялар қолипига тушган, шоир фантазияси билан бойиган ҳолда адабий ғояга айланди. Шуниси қизиқки, ишқ муаммоси адабиёт, санъатда эмас, балки файласуф олимлар томонидан ишланди¹.

Хуллас, Шарқ ва Ғарб адабиётида Реннисанс муаммосини қиёсий ўрганиш, аввало, ушбу адабий ҳодисани тўғри баҳолаш имконини берса,

¹ Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

иккинчидан таржимашунослик, адабий алоқа, адабий таъсир ва жаҳон адабиётига хос умумназарий типологик хусусиятларни ойдинлаштиради. Қадимги Шарқ ва антик давр маданиятини ислом таълимоти нуқтаи назаридан татқиқ этилиши Шарқ ислом адабиётининг Ғарб маданиятига таъсири одамга бўлган муносабатнинг ўзгариши, умуминсоний ғояларнинг бадиий адабиётда қуйланиши ҳамда инсон қалби ва қадрининг биринчи планга чиқиши, дин, миллат, тилга бўлган эътиборнинг юксалиши, бадиий адабиётда ифода ва шакл асалаҳаларини янгилаш билан бирга анъанавий детал, образ ва сюжет каби компонентларининг ўзига хос тарзда поэтик талқин этилиши Шарқ ва Ғарб уйғониш адабиётининг ўзак масалаларини ёритишда қўл келади.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Шарқ ва Ғарб уйғониш адабиётининг юзага келиш омиллари хусусида сўзланг.*
- 2. Шарқ ва Ғарб уйғониш адабиётидаги адабий алоқалар.*
- 3. Шарқ алломаларидан кимларнинг илмий-бадиий асарлари Ғарбда таржима қилинди?*
- 4. Ибн Сино ижодининг Ғарб уйғониш адабиётидаги таъсири.*

Асосий адабиётлар:

- 1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.//Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
- 2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
- 3. Беруний А. Осорул боқия (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). – Т.: Фан, 1968.*

4. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи 1,2-китоб. Тошкент. Мумтоз сўз. 2013.

5. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

6. Бычков В.В Эстетика поздней античности. М.: Наука, 1981. С. 82-83

7. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т: Маънавият, 1999.

8. Литература Древнего Востока / Под.ред.акад. Н.Конрада. – М.:Изд. МГУ, 1971.

9. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

10. Саидов У. Шарқ ва Ғарб:маданиятлар туташган манзиллар.- Т.:Янги аср авлоди, 2009.

11. Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари.-Т.:Ўздавнашр, 1927.

12. A.History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.

13. Қуронов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари (ўқув қўлланма-хрестоматия). – Т.: ???, 2008.

14. Форобий Абу Наср. Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳиқида /Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари китобида.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

www.edu.uz

[www.o'zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek-adabiyoti.com).

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp](http://top/mail.ru/jimp). Fromқ1551453

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Уйғониш даври бадий тафаккури типологияси.

РЕЖА:

- 1. Шарқ ва Ғарб уйғониш адабиётининг типологик хусусиятлари.*
- 2. Шарқ Уйғониш адабиётида дoston ва хамсачилик анъаналари типологияси*
- 3. Уйғониш даври насрида Шарқ ва Ғарб ҳикоятларининг поэтик вазифаси.*
- 4. Ғарб уйғониш даври адабиётида Серватес ва Шекспир асарларининг ўрни.*

Таянч тушунчалар: Шарқ ва Ғарб ҳикоятлари, “Минг бир кеча”, “Декамерон”, “Дон Кихот”, бадий сюжет типологияси, “универсал одам”, “аёллар эманципацияси”.

Уйғониш даври ўзига қадар ўтган ўтмиш тафаккурида юз берган адабий-тарихий ҳодисаларни истифода қилиши ҳамда давр эҳтиёжи ўлароқ ижтимоий ҳаётда рўй берган ўзгаришларини акс эттириши билан тамомила янги поэтик ижоддир. Шарқ ва Ғарбнинг адабий-тарихий жараёнида юз берган. Ўзгаришларга турли омиллар туртки бўлгани бор гап. Бироқ бу уйғониш адабиёти тафаккурига хос типологик хусусиятлар йўқ, дегани эмас. Таржимашунослик, адабий алоқалар, адабий таъсир, синтетизм жараёни ва поэтик типология талаби каби маърифий ҳодисалар маҳсули ўлароқ уйғониш даври адабиёти тафаккурида муштарак жиҳатлар юзага келади. Даврлар орасидаги тафовутни ҳисобга олмаганда ушбу минтақаларнинг ижтимоий ва маънавий ҳаётида муайян ўзгаришлар кўзга ташланади. Мутахассислар уйғониш даври адабиётига доир 6 та критерийни ажратиб кўрсатадилар. Гуманизм, универсал одам коцепцияси, аёллар озодлиги, уйғониш реализми, прототиблилик, пейзаж ва янги қаҳрамон коцепсияси. Буларнинг дастлабки 3 тасига умумэстетик ҳодиса сифатида қаралса, қоган 4 тасига адабиёт ва санъатдаги янгиликлар назарда тутилади. Аммо уйғониш даврининг бу

критерийлари барча эстетик ва адабий ҳодисаларга бирдек алоқадорлигини таъкидлаш керак. Ҳар қандай уйғонишдан олдинги давр турғунлик, залолат ва таназзул даври ҳисобланади. Шарқда исломдан олдинги давр Жоҳилият давр, деб юритилади. Ушбу даврда одамлар турли нарса-буюмлардан ясаб олган бут ва санамларга сиғиниши, кулларга зуғум қилиш, қизларни тириклайин кўмиш антигуманизмга кенг йўл очган бўлса, Ғарб дунёсида Исо алайҳиссаломга нозил бўлган таълимотнинг ўзгартирилиши, христиан черковида инквизиция армиясини ташкил қилиниши ва улар томонидан одамларга нисбатан ўтга ёқиш, қўл-оёқларини чопиш, оғир тошлар билан бостириш каби бир қанча шавқатсиз қийноқларга солиш жазоларининг қўлланилиши жамиятда инсонпарварлик туйғуларига путур етказди. Шарқ ислом маданиятида одам энг олий яратик сифатида қадрланиши Ғарб уйғониш даврида одамга бўлган муносабатнинг тубдан янгиланиши гуманизм масаласи етакчи хусусият сифатида намоён бўлди. Шарқ уйғониш даврида ислом динининг муқаддас китоби – Қуръони Карим маҳсули ўлароқ жамиятда универсал одам концепцияси вужудга келди. Бир қанча соҳаларда Ўрта Осиё ва Хуросонда қомусий олимлар етишиб чиқди. Бир йигитга қирқ хунар ҳам оз, дегенларидек, ижтимоий ва маданий ҳаётда инсон иқтидорига бўлган муносабат Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам ўзгарди¹.

Уйғониш даврига келиб, христиан черкови чекловларидан чарачаган халқ дунё илм-фани билан таниша бошлади. “Дунёвий илм”ларни ўрнганишга ихтисослашган ўқув юртлари ташкил этилди. Ўғил-қизлар тенг илм олиш ҳуқуқига эга бўлди. Бундан ташқари, Шарқ ва Ғарб ўрта асрларида аёлларга бўлган уйғониш даврига келиб ўзгарди. Аёллар озодлиги, илм олиши, уларнинг эрки масаласи мазкур даврнинг белгиловчи хусусиятларидан бири ҳисобланди.

Шарқ уйғониш даврида Фаробий, Ибн Сино, Ибн Рўшд, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Қошғарий, Рўмий, Навоий каби алломалар томонидан ёзилган асарлар умумбашарий кўламдалиги ва вертикал олам маърифати билан

¹ Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

боғлиқлиги англашилса, Ғарбда Данте, Сервантес, Рабле, Шекспир, Бокаччо сингари мутафаккирлар ижодида ренессанс реализми, прототиплик, пейзаж, янги қаҳрамон образи бадиий акс этган. Бундан ташқари, Шарқда дostonчилик ва хамсачилик анъаналарида уйғониш тафаккурининг типологик қонуниятлари мужассамлашган. Айниқса, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Алишер Навоийларнинг “Хамса”лари ўзининг эпик тафаккур камрови ва Шарқ ислом маърифатини акс эттириши билан жаҳон уйғониш адабиётининг дурдона обидалари ҳисобланади. Шарқда бундай катта эпик кўламдаги жанрларни юзага келишида турк дунёсида “Қутадғу билиг”, форсларда “Шоҳнома” асарининг ўрни бекиёс саналади. Ҳатто, адабиётшунослик илмида “Шоҳнома” асарининг Шарқ адабиётидаги таъсири кенг ўрганилган. Аммо, “Қутадғу билиг” ҳақида бундай фикрларни айтиш қийин. Ваҳоланки, ушбу асар семантик структур тузилиши билан “Хамса” жанрига яқин туради. Шу боис, “Қутадғу билиг”нинг жаҳон адабиётига таъсири ва асарнинг умуминсоний, типологик моҳиятини ҳаққоний ёритиш бугуннинг долзарб муаммоси ҳисобланади.

“Қутадғу билиг”га оид айрим тадқиқотларда Юсуф хос Ҳожиб китоби Низомул Мулкнинг “Сиёсатнома”, Кайковуснинг “Қобуснома” асарлари билан бир даврда ёзилгани, мазмун ва шакл жиҳатдан уларга яқинлиги таъкидланади. Аммо, бизнингча, бундай фикрларни тўла тасдиқлаш тўғри эмас. Чунки Низомул Мулкнинг “Сиёсатнома” асарида кўпроқ ижтимоий, ҳуқуқий, ахлоқий масалалар тарихий, илмий нуқтаи назардан талқин этилган бўлса, “Қобуснома”, асосан, ақидавий, ахлоқий, ижтимоий, маиший мавзулар талқинига қаратилган. Поэтик шакл жиҳатидан эса бу икки асар билан “Қутадғу билиг” ўртасида жиддий фарқ бор. Бундан ташқари “Сияр ул-мулк” (“Сиёсатнома”) 1091 йилда – Юсуф хос Ҳожиб асари ёзилгандан 21 – 22 йил ўтиб, “Насиҳатнома” (“Қобуснома”), педагогика фанлари доктори Улуғбек

Долимовнинг қайд этишича, “ХІ асрнинг 82 – 83 йилларида”,¹ яъни “Қутадғу билиг”дан 12 – 13 кейин ёзилган.

Бундан ҳам мураккаброқ муаммо “Шоҳнома” ва “Қутадғу билиг” муқоясасида кўзга ташланади. Яъни Европа, форс, турк, рус олимларининг аксарияти, хусусан, Фитрат ва унга эргашган баъзи ўзбекзабон адабиётшунослар “Қутадғу билиг” асарига Фирдавсий “Шоҳнома”си таъсирини қайта-қайта урғулайдилар. Бунда, асосан, икки асар ўртасидаги вазн ўхшашлиги ҳақидаги далилга таянадилар, шундан бошқа аниқ типологик хусусиятларни таҳлилий кўрсатиб бериш масаласини очик қолдирадилар. Бу ҳолат “Қутадғу билиг”ни нашрга тайёрлаган, турли нусхаларини солиштириб ўрганган Қ.Каримовни ҳам, афтидан, қониқтирмайди. Олим ўз эътирозиниқуйидагича ифодалайди: “Ажабланарли ери шундаки, “Қутадғу билиг” аруз вазнида ёзилганлигини эътироф этувчиларнинг деярли барчаси ҳам бу асарнинг бевосита Шоҳнома“ таъсирида ёзилганлиги, унда “Шоҳнома” вазни айнан акс этганлиги ҳақида гапириб, унинг арузда ёзилишини ёлғиз “Шоҳнома” таъсиридан излайдилар. Уларнинг бундан бошқа далиллари йўқ. Жумладан, улар ўз фикрларининг исботи учун “Қутадғу билиг”дан лоақал бир-икки байтни олиб таҳлил қилиб бермайдилар. Биз бу ерда “Шоҳнома” ва Фирдавсийнинг “Қутадғу билиг” ва Юсуф хос Ҳожибга таъсирини инкор этмоқчи эмасмиз, адабий ҳамкорлик ва ўзаро таъсир умумэътироф этилган бир нарса, у ўз йўлига, лекин “Шоҳнома” мавзуи билан “Қутадғу билиг” мавзуи мутлақо бир-биридан фарқ қилади. У мустақил ва салмоқли бир турк адибининг ижоди эканлигини ҳам унутмаслик керак”².

Мазкур масала юзасидан адабиётшуноснинг қарашларини кенгайтириб, қуйидаги тезисларни келтирсак:

¹Долимов У. Шарқ педагогикасининг қомуси / Кайковус. Қобуснома китобида. Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. Нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов.-Т.: “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.- Б. 5.

² Каримов Қ. “Қутадғу билиг” асари ҳақида/ Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг китобида.-Т.: Фан, 1971.-Б. 21-22.

1. Агар “Шоҳнома” Фирдавсийгача ва унинг даврида яшаган ҳукмдорлар ҳақида ҳикоя қилувчи тирихий-хроникал, диний-мифологик, фалсафий-бадний бир асар бўлиб, бутун асар моҳияти ҳукумдор шахс (шоҳ)га бориб боғланса, қатор миллатлар, инсонлар ҳаёти ҳукмдор шахсияти орқали тасвирланса, “Қутадғу билиг”даги ўзак муаммони “билиг” концепцияси ташкил этади. “Қутадғу билиг”ни ўрганган ўзбек ва бошқа миллат адабиётшунослари айнан мана шу бош муаммо – “билиг” концепцияси юзасидан янглиш қарашни илгари сурадилар. “Билиг” сўзини фақат “билим”, “илм” тушунчалари билан изоҳлайдилар. Натижада асарнинг туб моҳияти борасида тор, бирёқлама фикр-хулосалар илгари сурилади. Бу ҳолат китобнинг “Саодатга элтувчи билим” деган сарлавҳа остида тадқиқ этилиши ва оммалаштирилишида ҳам яққол кўринади. Ҳолбуки, қадим туркийлар тилида “билиг”, “билга” сўзларининг маъноси фақат билим ёки билимли тушунчалари билан чекланмайди. Шумер эпосидаги Билгамиш, тошбитикларда келадиган Билга Ҳокон атоқли отларининг дастлабки шакли сифат эмас, турдош от бўлган. Кейинчалик “билга” дейилганда замонасининг улуғи тушунилган. Натижада турдош от атоқли отга айланган. Ҳукмдорлик, халқ ҳимояси, миллатни бирлаштиришдек улкан вазифалар юклатилган бу шахсларнинг билга аталиши бежиз эмас. Туркий адабиётнинг энг қадимги давридан тақрибан XIII – XIV асрларгача бўлган оғзаки ва ёзма намуналарида “билиг”, “билга” сўзлари жуда кўп қўлланади. “Девону луғотир турк”да “билиг” сўзи уч маънони ифодалаб келади: 1) илм, билим; 2) ҳикмат; 3) ақл.¹ “Навоийлуғати”да эса бу сўзга “билим”, “илм”, “ақл” дея маъно берилган.² Бу ўринда ҳар икки луғат ҳам “билиг” сўзини изоҳлашда муайян чекловларга йўл берганини назарда тутиш лозим. Биринчи луғат муаллифи – Маҳмуд Кошғарий ўз асарини муайян сўзнинг ўз тарихий замон-мақонида, тармуш амалиётида қўлланган маъноларини изоҳлаш тамойилига кўра шакллантирган. Уларнинг диний, тарихий, фалсафий ва бадний

¹Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони.-Т.: Фан, 1960.-Б. 367.

²Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова.-Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.-Б. 118.

тафаккур контекстида бажаридиган вазифалари, маъно кўламларини белгилашни мақсад қилиб қўймаган. “Навоий луғати” муаллифи эса сўзларни, асосан, мумтоз адабиёт материаллари мисолида изоҳлаган. Бунда ҳам кўпроқ арабий, форсий ва чиғатой туркий тилига оид сўзларга эътибор қаратган. Мумтоз адабиёт, хусусан, Навоий асарларида ишлатилган қадим туркий диалектлари, шеваларига доир сўзларни эътиборсиз қолдирган. Сўзларнинг бадиий-контекстуал моҳиятини эса умуман ҳисобга олмаган. Ҳолбуки, диний, фалсафий, бадиий матнларда ҳар битта сўз улкан контекстуал системанинг бир бўлаги ўлароқ маъно ташиydi. Турли тарихий-этимологик, бадиий-метафорик товланишларини намоён этади.

Худди шу маънода, Юсуф хос Ҳожиб асаридаги “билиг” сўзи универсал кўламга эгаки, 12814 мисра (6407 байт)лик улкан ҳажмли асар маърифий-бадиий концепциясининг бирсўзда ифодаланиши бекорга эмас. Қадим туркий манбалар (“Билгамиш”, “Билга ҳоқон” ва ҳ.к.), хусусан, “Қутадғу билиг” контекстидан келиб чиқиладиган бўлса, “билиг” сўзи остида арабча кенг маънодаги “маърифат” тушунчаси, “билга” сўзи остида эса маърифат эгаси, яъни ҳаким, алийм, оқил маъноларига қўшимча равишда Яранганга яқин, илоҳий ва дунёвий билимлар соҳиби, уч олам илмидан баҳраманд шахс маънолари юзага чиқади. Тарихан маърифат тушунчаси илк одам яратилган даврга бориб тақалади. У кунда ҳатто, бугун биз англайдиган маънодаги замон ва макон тушунчаси ҳам мавжуд эмас эди. Замонмакон тушунчаси фақат Одам алайҳиссалом ерга туширилган сониядан эътиборан инсоният турмишига хос илк мезон, дастлабки ҳаётий воситалардан бири сифатида майдонга келди. Биринчи одам яратилиб, унга барча фаришталар сажда қилган, фақат Азозилгина Оллоҳнинг бу ҳукмидан бош тортган вақтга қадар фақат маърифат бор эди. Одам алайҳиссалом Оллоҳни таниган, унинг гўзал исмлари, сифатлари, бутун махлуқоти ҳақида билим (билиг)га эга бўлган, том маънода маърифат соҳиби (туркий тилда билга) мақомига эришган эди.

Илк одамдаги бу ҳолатни Навоий “маърифатуллоҳ” деб атайди.¹ Азозил эса инсон эришган бу мақомга ҳасад қилди ва лаънатланган иблисга айланди. Бундай кулфатда қолишининг сабаби эса унинг табиатидаги жаҳолат эди.² Демак, маърифат сўзи моҳиятида илоҳий китоблар ҳамда башарият лексик захирасида мавжуд жами мусбат (яхшилик, эзгулик) тушунчалар, жаҳолатда сўзида эса барча манфий (ёмонлик, ёвузлик) тушунчалар ётади. Юсуф хос Ҳожиб китобига асос бўлган “билиг” сўзи худди шу нуқтаи назардан муаллиф бадиий концепциясини ифода этади. “Билиг” тушунчаси асосида пайдо бўлган “билга” атоқли оти³ ҳам дастлаб илк маърифат соҳиби – Одам (а.с.)га нисбатан ишлатилган. Яратганнинг Одам (а.с.)дан кейин келган барча элчилари ҳам худди шу сифат остида танилган ва танитилган. Элчилар келиши узилиб турган, Яратгувчи нозил этган китоблардаги нақллар бузилиб, уларга ёлғон аралашган (полетеизм, мифология, жоҳилия) даврларда бу сифат остида халқ эпоси қаҳрамони – алп образи пайдо бўлган. Бошқача айтганда, алп Яратган элчиларининг даврлар ўтиб унутилган, мифлаштирилган, омма бадиий тафаккурида метафориклаштирилган образларидир. Шумер эпосидаги Билгамиш⁴, “Билга ҳоқон” ва бошқа эпик асарлар, битиклар бошқаҳрамонининг қадим туркий тилда “билга” деб аталиши мана шундай маънавий-маърифий, маданий-тарихий, бадиий-этимологик асосларга эга. Демак, Юсуф хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ислом маънавияти асосида шаклланиб келаётган туркий халқларнинг,

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. Еттинчи том.-Т.: Фан, 1991.- Б. 88.

² Бу ҳақда қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Т.: Чўлпон, 1992; Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. 2-жилд.-Т.: Мусулмонлар бош таҳририяти, 1996; Кайковус. Қобуснома. Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. Нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов.-Т.: “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006; Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк.-Т.: Адолат, 1997; Носируддин Бурхонуддин Рабғузӣ. Қиссаси Рабғузӣ. Нашрга тайёрловчилар: Э.Фозилов ва бошқ.-Т.: Ёзувчи, 1990; Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н.Норкулов, М.Ҳасанийлар таржимаси.-Т.: Чўлпон, 1994; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо /МАТ. Ўн олтинчи том.-Т.: Фан, 2000 ва бошқ.

³ “Билга” ва “маърифатли” сўзлари тор дунёвий маънода қўлланганда сифат функциясида келади. Аммо “илоҳий ва дунёвий илмлар эгаси бўлган зот” деган тушунча эндиликда билгага хос муайян сифатни эмас, бевосита маърифат соҳибининг ўзини (шахсини) ифода этади. Шу тариқа сифат турдош отга айланади (-У.Ж.).

⁴ Асар илк бор европалик тадқиқотчилар томонидан топилиб, бадиий муомалага киритилгани учун унинг номи ҳам, бош қаҳрамон ҳам Гилгамеш бўлиб кетган (-У.Ж.).

Яратган – борлиқ (космос) – башарият учлиги, ягона муаллиф онгида синтезлашган маърифий-бадий намунасидир.

2. “Шоҳнома”га қадим шарқ, хусусан, форс мифлари, афсона, асотирларга бой ярим тарихий хроникалар асос бўлиб хизмат қилган. Е.Э.Бертельс “Шоҳнома”нинг тарихий омиллари ҳақида сўз юритар экан, асарда сосонийлар даврига келиб фақат айрим парчалари, халқ оғзидаги афсоналари қолган “Авесто” мотивлари, омма хотирасидаги буддавийлик ва монийликка оид афсоналар, Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудларида қуйланган қаҳрамонлик руҳидаги қўшиқларнинг ўрни катта бўлганини таъкидлайди. Шунингдек, Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарига таяниб, қадим Бухоро аҳолиси ўртасида машҳур бўлган “Афсунгарлар йиғиси”, “Сиёвуш қасоси” сингари қўшиқларнинг “Шоҳнома” сюжетида кўчиб ўтганига урғу беради.¹ “Қутадғу билиг”да эса биз мифга оид бирор сюжетни учратмаймиз. Унда фақат “Қуръони карим” ва тавҳид мазмуни исломий эътиқоди том, илмий қамрови мукамал муаллиф томонидан бадий жиҳатдан юксак савияда талқин этилади.

3. “Шоҳнома” ўзининг компелятив табиати, хроникал сюжетида кўра турли мақсад-муддао, турли дунёқараш ва эътиқоддаги қаҳрманлар ҳаётидан ҳикоя қилади. Уларни бирлаштириб турадиган ягона нарсаси асар композициясидаги бош бўғинни ташкил этувчи “Шоҳнома” (“Шоҳлар ҳақидаги битиклар”) деган сарлавҳадир. Аммо бундаги шоҳ образлари ҳам турли-туман: одил-золим, содда-айёр, эътиқодли-эътиқодсиз, инсонпарвар-миллатчи ва ҳ.к. Қизиғи шундаки, бу каби турфа сюжетлар, турфа қаҳрамонларнинг барчаси ўз йўлида, ўз дунёқарашига кўра ҳаракат қилади. Жаҳон ҳукмдорлари ҳақида ҳикоя қиладиган бу асарда уларни умумбашарий қадриятлар жиҳатидан умумлаштириб турувчи ягона эпик концепция яққол кўринмайди. “Қутадғу билиг”да эса ягона қаҳрамон бадий талқини орқали маърифатли инсон концепцияси илгари сурилади. Кўпгина “Қутадғу билиг”

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы.-М.: Издательство восточной литературы, 1960.-С. 199.

тадқиқотчилари томонидан асардаги Кунтуғди (адл), Ойтўлди (давлат), Ўгдулмиш (ақл), Ўзғурмиш (каноат) образлари индивидуал қаҳрамон ёки муаллиф қайд этган инсонга хос сифатларнинг конкрет қаҳрамон тимсолида акс этиши тарзида талқин қилинади. Умуман, асар контексти бу талқинни ҳам инкор этмайди. Ҳатто бу образлар индивидуал ҳолатда “Ҳамса”даги тўрт дoston қаҳрамонларига маълум даражада яқинлашади. Дейлик, Фарҳоддаги ақл-заковат, ўткир мантиқ, Мажнундаги ишқ йўлидаги сабр-каноат, Искандардаги ҳукмдорлик ва адолатда биз мазкур образларга хос сифатларни кўрамыз. Шунга қарамайдан, Юсуф хос Ҳожиб мазкур тўрт образ орқали исломмаънавияти билан тўйинган, ахлоқда комил, амалида собит идеал мўъмин, асл ислом кишиси образини талқин этган деган фикр “Қутадғу билиг” бадий концепциясини тўлиқроқ ифодалайди.

4. “Шоҳнома” қаҳрамонлари ҳаракатланадиган хронотоп майдонлари ҳам хилма-хил. Айни хронотоп шакллари кўпроқ қиссаси баён этилаётган қаҳрамон (шоҳ) мансуб тарихий-географик, бадий-мифологик ҳудудлар белгилаб беради. Бундай хронотопларнинг ҳар бири бошқа-бошқа манзилга олиб боради. Бунга муаллиф ҳам, асардаги умумий йўналиш ҳам ҳукмини ўтказа олмайди. “Қутадғу билиг”да эса тўрт қаҳрамон тимсолида акс этган комил инсоннинг туғилиш – умр – ўлимдан кейинги ҳаётдан иборат улкан йўли ягона, универсал хронотоп майдонини ташкил этади. У кўзлаган манзил ҳам аниқ. Бу манзил алал оқибат муаллиф орзу қиладиган, унинг идеалидаги манзилдир.

5. Ниҳоят, “Шоҳнома”да кўпроқ шахсий (шоҳга хос), миллий (форс миллатига хос) муаммолар, давлатчилик ва салтанат ички ишларига доир низолар, тор доирадаги драмалар, трагедиялар талқини етакчилик қилади. Худи мана шу – ўз миллати билан ўзга миллатлар манфаати тўқнашган – нуқтада муаллиф позицияси, ижтимоий идеали очиқ кўринади. “Қутадғу билиг” ўзининг диний-маърифий моҳиятига кўра миллат танламайди. Унда, умуман, комиллик йўли, маърифатли одам идеали устунлик қилади. Муҳими муаллифнинг ўзи китобда айтганларига амал қилган, маърифат саодати нима

эканини тушуниб етган ва бунӣ ўзгаларга ҳам раво кўрган киши эди. “Хуллас, (у, яъни Юсуф хос Ҳожиб – У.Ж.) ҳамма-ҳамма соҳалардан хабардор, билим доираси кенг, асарида тилга олинган барча хислат, фазилят, заковат, равиш, атвор, йўриқ ва ҳоказоларнинг барчаси ўзида мужассамлашган улӯф сиймодир...”¹ “Қутадғу билиг” бошсўзида келадиган қуйидаги жумлалар айни фикрлар исботидир: “Бу китабни тасниф қилиёғли Баласағун мавлудлығ парҳиз идиси эр турур. (Маъноси: “Бу китобни тартиб берувчи Баласағунда туғилган, парҳиз соҳиби [яъни тийилган, сабр-қаноатли] кишидир”)”.²

Е.Э.Бертельснинг тахминига кўра, Фирдавсий милоднинг 935\936 – 1020 йиллари оралиғида яшаб ўтган. “Шоҳнома” эса, олимнинг аниқ ҳисоби бўйича, 999 йилнинг 16 январь куни тугалланган.³ Юсуф Хос Ҳожиб тақрибан 1019 йилда туғилган, мазкур асарини 1069 – 1070 йилларда ёзиб тугатган.⁴ Бу икки асар орасини 70 – 71 йиллик масофа ажратиб турибди. Низомий “Хамса”сидаги биринчи дoston эса 1180 йилда ёзилган. Демак, “Махзан ул-асрор” “Шоҳнома”дан 181 йил, “Қутадғу билиг”дан эса 110-111 йил кейин майдонга келган. Низомий дostonи вазн жиҳатидан ҳар икки асардан фарқ қилади. “Шоҳнома” ва “Қутадғу билиг” мутақориб баҳрида ёзилган бўлса, “Махзан ул-асрор” сарий баҳрида ёзилган. Низомий “Хамса”сининг биринчи (шунингдек, Деҳлавий, Ашраф, Навоий) дostonини “Шоҳнома” билан ҳеч бир жиҳатдан боғлаб бўлмайди. “Хамса”даги Хусрав, шоҳ Баҳром ва Искандарга оид сюжетлар фақат шакл эътибори билан баъзи нуқталарда учрашади. Аммо бадий мазмун, метафорик талқин структурасига кўра Фирдавсий асаридан тублича фарқланади. Чунки Фирдавсий Искандари, асосан, шоҳ. Унинг биографияси ҳам, муаллиф истагига кўра, эроний ҳукмдорлар авлоди эканига гувоҳлик беради. Хусрав,

¹Каримов Қ. “Қутадғу билиг” асари ҳақида/ Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг китобида.-Т.: Фан, 1971.-Б. 35.

²Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи: Қ.Каримов.-Т.: Фан, 1971.-Б. 48-49.

³Қаранг: Бертельс Е.Э. Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы.-М.: Издательство восточной литературы, 1960.- С. 169 – 238.

⁴Қаранг: Каримов Қ. “Қутадғу билиг” асари ҳақида/ Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг китобида.-Т.: Фан, 1971.-Б. 8.

Шоҳ Баҳром, Искандар образлари эса ҳали Низомий “Хамса”сидаёқ Фирдавсий қаҳрамонларидан кўп тарафлама фарқланса,¹ Навоийга келиб, тамомила ўзгача шакл-мазмун касб этган. Шарқ ислом эпик тафаккур тизимида яратилган бундай асарлар башарият тарихидаги улкан уйғониш адабиётининг типологик хусусиятларини ўзида мужассам этган. Шу сабаб Ғарб уйғониш даврининг буюк сиймолари ижоди ҳам Шарқ уйғониш даврида яратилган обида асарлар маърифатидан озиқланган, десак муболға бўлмайди. Масалан, Ғарб уйғониш даври даҳолари Данте Аллегери ижодида устоз ва мурид муносабати (“Илоҳий комедия”да Данте ва Вергилий), ишқ талқини (Беатричи тимсолида), Вильям Шекспир образлар тимсолида шарқона нутқнинг поэтик тасвири, Франсуа Рабле ижодида саёҳат ва йўл сюжетининг бадиий ифодаси, М.Сервантес асарларида қаҳрамон образининг ботинидаги пучмоқларни тасвирлаш тарзи, Бокаччо асарларида қадимги Шарқ ҳикоятлари сюжетининг янгича талқини кабилар Шарқ уйғониш адабиёти билан боғланишини тасдиқлайди. Айниқса, Бокаччонинг “Декамерон” асарида сюжет чизиғи Шарқ ҳикояларига қисман ёхуд тўла мос келувчи воқеалар кўп учрайди. Мазкур асарда сайёрамизнинг икки минтақасида яшовчи илғор фикрли турли халқларнинг муайян тарихий даврдаги орзу-ўйлари, курашлари тасвирланган².

Ғарб уйғониш адабиётининг йирик вакилларида бири Сервантес ижоди, хусусан, унинг дунёга машҳур “Дон Кихот” асари ҳам жаҳон адабиётшунослари томонидан кўп ўрганилган. Аммо бу йўлдаги тадқиқотлар ҳамон давом этмоқда ва ўйлашимча, Сервантес ижодини ўрганиш жараёни асло тўхтамайди, ҳар бир давр унинг “Дон Кихот” асаридан ўз эҳтиёжига лойиқ нарсани кашф этади. Бошқача айтганда, бу ғамгин қиёфа рицар асрлар оша қайта туғилаверади, янги аср кишисига айланаверади.

Ҳақиқатан ҳам, бу асарни ҳар қайси давр, жамият ва шахс ўзича талқин этиб келади. Роман ёзилган даврдан бошлаб ҳалигача “Дон Кихот” Ўрта аср

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Низами и Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули.- М.:Издательство восточной литературы, 1962.- С. 363-393.

² Қаранг: Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2016.

Европа рицар романларига пародия ўлароқ ёзилди, деган фикр етакчилик қилади. Бунга кўра, авантюра сюжет, фантастик элементлар ва романтикадан иборат рицар романлари “Дон Кихот” дунёга келган вақтдан бошлаб, ўқувчи олдидаги мавқеини йўқотди. “Дон Кихот” анъаналар гирдобиди меровланиб қолган ўқувчи тафаккурида фавқулодий инқилоб ясади. Бошқа бир талқинга кўра, Сервантес рицар романига хос шакл воситасида чуқур ижтимоий мазмунни ифодалаган, ўзи яшаган тузум, давлат сиёсати, Уйғониш арафаси Испаниясига хос чиркин муҳитни танқид остига олган. Бир тоифа ижодкорлар Дон Кихот тимсолида романтизм эстетикасига қаратилган найзани кўрсалар, бошқалар асарни бутунча танқидий реализмга нисбат берадилар, баъзилари эса жаҳонгашта рицар шахсиятидаги чигалликлардан ақллари шошганини эътироф этадилар. XX асрнинг биринчи чорагида бадиий асар эстетикаси ва ижодкор психологияси билан шуғулланган Сервантеснинг ватандоши Ортега-и-Гассет ўзининг “Дон Кихот”(1910) деб номланган тадқиқотида бу образ воқеликни модернистик талқин этишнинг илк намунаси эканлигини айтади. Шунингдек, ижод аҳли ўртасида бир қадар комизмга йўғрилган, аммо рационал мағиздан холи бўлмаган “Дон Кихот— ашаддий китобхон”, деган фикрлар ҳам юради.

“Дон Кихот” романи турли воситалар негизида энг муҳим умуминсоний муаммони — инсон фожиасини, вужуд ва руҳаро зиддиятни талқин қилади. Шунга кўра, Дон Кихот сахнага чиқиб, уни тарқ этгунча ўтган вақт инсон умрининг, сахна майдони эса инсон қалбининг реаллаштирилган, воқеалар тизимига солинган рамзидир. Айни жиҳати билан ҳам “Дон Кихот” на ижтимоий, на миллий, на антиклассик(бадиий анъаналарни инкор этувчи), на сатирик, на комик, на романтик, балки ботин фожиаси – ҳазрати инсоннинг йиғлаётган қалби ҳақидаги асардир.

Кўпчилик ўртамиёна санъаткорлар сингари гениал санъаткор асари марказида ҳам ижодкор шахсияти, “мен”и туради. Аммо бу икки тоифа томонидан амалга оширилган бадиий талқинлар бир-биридан кескин фарқ қилади. Ўртамиёна санъаткор бадиий талқини ўз “мен”и ёки ўзи мансуб

миллат доирасида қолиб кетади. Натижада бундай асарнинг умри ва маконий кўлами чекланиб қолади. Гениал санъаткор талқин этган “мен” эса индивидуал, миллий доираларга сиғмайди, универсал “мен”га айланади ва умуминсоний моҳият касб этадики, бундай бадиий талқин макон-замон чегараларини билмайди. Буюк санъаткор Сервантес ва унинг “Дон Кихот” асари том маънода иккинчи тоифага мансубдир¹.

Ғарб уйғониш даври адабиёти даҳоларидан бири **Вильям Шекспир** асарларида умуминсоний ғояларнинг талқин қилиниши Шарқ ислом тафаккури билан муштараклик касб этади. Айниқса, бундай ифода йўсини унинг трагедияларида кўтарилган умумбашарий муаммолар тасвирида яққол кўринади. Шекспир ўзининг машҳур асарларини ёзганда, ўзигача мавжуд бўлган драмалар, комедиялар, солнома ва ривоятлар сюжетида фойдаланганини ҳамма билади. Лекин шунга қарамасдан, Шекспир асарлари пафоси, бадиий концепцияси, характери жиҳатидан замонавий, ўз даври учун том маънода янгилик эканини ҳам инкор этиш мумкин эмас. Лев Толстой мақоласида Шекспирнинг “Қирол Лир”ига манба бўлган “эски драма”(Шекспиргача мавжуд бўлган анъанавий сюжет)нинг жозибаси Шекспир асарида устун қўйилади. Ҳақиқатан, бу асарнинг сюжет тизими, нутқи, ҳаракатлари рисоладагидек. Барча драматик вазиятлар мантикий асосга эга. Воқеалар тушунарли. Ушбу асар сўнггида Лир ҳам, қизлари ҳам ўлмайдилар. Аксинча кекса Лир қатор драматик вазиятлардан кейин севимли кенжа қизи Корделия билан бирга қолиб, мурод-мақсадига етади. Зотан, унинг мақсади умрининг сўнггини Корделия ҳузурида тавба-тазарру билан ўтказиш эди, вассалом. Шекспир асаридаги Глостер оиласи билан боғлиқ сюжет чизиғи эса классик драмада умуман йўқ. Шу нуқтаи назардан анъанавий драма ягона сюжет чизиғи, ягона мантиқ ва мақсадга қаратилган. Хўш, II қизиқарли воқеани акс эттиришигина бўлмаган. Балки шу сюжет воситасида зомонасига хос энг чигал муаммоларни кўрсатиш бўлган. Асар таҳлили

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2015.

“Қирол Лир”да бир эмас, бир нечта умуминсоний муаммо икки сюжет тизимида универсаллаштирилгани, бадий синтез қилинганидан далолат беради. Яъни Лир сюжет тизимида: 1) кўп замонлардан бери Европа халқлари маънавий ҳаёти учун хос бўлган оталар ва болалар муаммоси; 2) инсон табиатидаги иззатталаблик ва такаббурлик (Мутакаббир сифати фақат Оллоҳга хос!); 3) маънавий бузуклик (мол-дунё, шуҳратга ўчлик, никоҳга, кондошларга, дўстларга хиёнат). Глостер сюжет тизимида: 1) никоҳсиз туғилган фарзанд (шарқда валади зино); 2) мунофиқлик, ҳасад (Шарқ ислом ғаслсафасида мунофиқлик ўта ёмон қусур ҳисобланади. Ҳатто мунофиқликнинг қотил ва зинокордан ҳам хавфлироқ экани, бундайлар оила ва ижтимоий муҳитда улкан инқирозлар юзага келишига сабаб бўлишлари мумкинлиги айтилади). Шунингдек, мустақил асарлар бўлган “Гамлет” ва “Отелло”да хиёнат, рашк ва қасос каби маънавий категориялар эстетик категория даражасига кўтариладик, бу ҳам Шарқ халқлари маънавий қадриятларига яқин келади.

Шекспирнинг мазкур уч асари жанр нуқтаи назаридан трагедия, деб белгиланган. Кўринадики, Шекспир классик солнома ва драмалар сюжетида фойдаланиб, бадий талқиннинг энг юксак намунаси – трагедияни ижод қилган. Маълумки, ушбу жанрдаги асарлар учун трагик сюжет, трагик образ, трагик нутқ, трагик вазият, трагик тугун, трагик кульминация, трагик ечим ва ҳақозолар етакчилик қилиши шарт. Демак, Шекспир ўз асарларида ўзигача мавжуд бўлган солномалар, комик ёки драматик асарлардан фақат шакл эътибори билан фойдаланган, натижа ўлароқ ўқувчи (томошабин)га тамомила оригинал талқин турини – трагик пафосни тақдим этган. Муҳими шундаки, классик вариантлар қаҳрамонлари мантиқий воқелик, жамият ёки муайян кучлар қаршисида драматик вазиятларни бошдан кечирсалар, Шекспир қаҳрамонлари объектив шаклга эга бўлмаган, ҳар қандай маъни-мантиққа бўйсунмайдиган, ақлни лол қиладиган яширин куч, хаотик энергия, шахвоний истаклар, қудратли ва ёвуз туйғулар қаршисида ожиз қоладилар. Изоҳ шуки, Шарқда барча ёвузликлар инсон ботинида бўлиши, ўз нафасини енгган одамгина қомилликка эришиши,

қалб муолажаси жамият ва оила саодатининг калити экани укдириб келинади. Демак, инсоннинг нафс олдидаги ожизлиги энг улкан фожиаки, Шекспир трагедияларида айнан шу муаммо акс эттирилади¹.

Савол ва топшириқлар:

1. *Шарқ ва Ғарб уйғониш адабиётига хос муштарак хусусиятлар.*
2. *Шарқ ҳикоятларининг “Декамерон” асаридаги бадиий талқини.*
3. *Сервантес ижодининг ўзига хослиги.*
4. *“Қолипловчи ҳикоя” Шарқ ва Ғарб новеллистикасидаги типологик хусусият сифатиди.*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
3. *Боккаччо Ж. Декамерон. – Т.: Адаб. ва санъат, 1978.*
4. *Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.*
5. *Данте. Илоҳий комедия.Т., 1975.*
6. *Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т: Маънавият, 1999.*
7. *Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т. Ўқитувчи, 1979.*
8. *Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.*
9. *Саидов У. Шарқ ва Ғарб:маданиятлар туташган манзиллар.-Т.:Янги аср авлоди, 2009.*

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2015.

10. Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари.-Т.:Ўздавнашр, 1927(?)

11. Қуронов Д, Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари (ўқув қўлланма-хрестоматия). – Т., 2008.

www.edu.uz

www.o'zbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp](http://top.mail.ru/jimp). Fromқ1551453

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Шарқ ва ғарб классицизми: умумийлик ва хусусийлик

РЕЖА:

1. *Классицизм умуминсоний ҳодиса сифатида.*
2. *Классицизмнинг тамойиллари.*
3. *Шарқ адабиётида классицизм тамойиллари.*
4. *XVII аср Европа классицизми: Францияда классицизм.*
5. *Шарқ ва Ғарб классицизмнинг умумий ва фарқли жиҳатлари.*
6. *Классицизм назарияси ва поэтик хусусиятлари.*

Таянч тушунчалар: *Классицизм, классик, позитивизм, “тақлид”, “олий дид”, “классик услуб”, “классик сюжет ва образ”, “уч бирлик қонуни”.*

Классицизм умумбашарий, умумфалсафий, умумадабий ҳодиса. Айнан шунинг учун ҳам бу ҳодиса типологик моҳиятга эга бўлиб, қиёсий адабиётшуносликнинг объекти ҳисобланади.

“Классицизм” истилоҳи латинча “*classicus*” сўзидан олинган. Луғавий маъноси “*намуна*” ёки “*намунавий*” деганидир. Мустақил адабий метод сифатида XVII асрнинг бошларида Европада шаклланган. Аммо, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу далил классицизм фақат ўн еттинчи юз йилликка келиб пайдо бўлди деган маънони бермайди. Жаҳон адабиётидаги аксар адабий методларга ўхшаб классицизм ҳам хронологик жиҳатдан адабиётнинг илк давлари билан боғланади. Чунки классицизмнинг асл моҳияти, бадиий талқин табиати шундай.

Классицизм, ички тамойилига кўра уч муҳим заминга таянади: тақлид ёки анъанага монанд акс эттириш, ақл-тафаккур концептини марказга қўйиш, мутлоқ (абсолют) дид.

Хўш, бу нима дегани?

“Тақлид ёки анъанага монанд акс эттириш” дейилганда классицизмнинг “*намуна*”ни ўзгармас жавҳар, тақлид объекти сифатида мутлоқлаштириши тушунилади. Бу специфик хусусият классицизмнинг адабиёт, эстетика чегараларидан чиқиб кетиб, ижтимоий, фалсафий,

психологик, индивидуал сатҳларга ҳам мансубланишини таъминлайди. Бу гўёки барча йўловчиларнинг муайян йўлдан юришига ўхшайди. Айни ҳолат йўлнинг тўғрилиги, равонлиги, синовдан ўтганлиги билан боғлиқ. Шунинг учун ҳар бир йўловчи ўзи учун алоҳида йўл қидирмасдан, ўзидан олдин ўтган йўловчиларга эргашади. “Синалган йўл, равон йўл – бехатар йўл” деган хулоса бу йўлдан юриш жараёнини қонунлаштиради. Йўл барча йўловчилар учун ягона қанонга айланади. Бу ўринда намуна вазифасини биринчи ўтган йўловчи фаолияти бажаради. Шу жойдан ҳодисанинг психологик хоссаси ҳам ўсиб чиқади. Қулайлик, равонлик, адашиш ҳавфининг йўқлиги янги йўл очиш машаққати, ҳавф-хатарга йўлиқиш эҳтимоли йўловчини психологик жиҳатдан шу йўлдан юришга олиб келади. Бу ҳолат индивидуал одам ҳаёт йўлида ҳам айни қолипда кечади. Бола дунёни таниш жараёнида катталарга тақлид қилади. Уларнинг изидан боришга уринади. Тақлид объектини тўла ўзлаштиргандан сўнг ундан мукамалроқ объектга интилади. Одамзот азалдан мана шу принцип бўйича яшаб келади. “Намуна” танлаш ихтиёри бўлмаган ўринда у ягона тақлид объекти билан чекланишга мажбур бўлади. Танлаш ихтиёри бўлган ҳолатда эса соддадан мураккабга қараб боради.

Ақл бизни доимий тарзда эҳтиёткорлик, ҳавф хатар, муаммолардан четлаб ўтишга ундайди. Синалган йўллардан юриш, ўзигача яшаганлар тажрибасига суяниш субъектни шундай имтиёзлар билан таъминлайди. Ақл-тафаккур, гарчи инсонга доир бу хоссага азал-азалдан ижобий характеристика бериб келинса ҳам, инсонни муайян маънода янги йўллар кашф этиш, қолиплардан чиқиш, ғавқулодда қаҳрамонлик кўрсатишдан чеклаб туради. Бу чеклов ақл табиатига ҳар жиҳатдан мувофиқ. Негаки, ақл доимий тарзда инсон учун қулай ва бехатар йўлларни қидиради. Жонни хатарга қўядиган қаҳрамонликлар, машаққат ортидаги кафиётлар, қолипларни бузиш ортидан келадиган муаммоларга йўлиқишдан кўра ўз соҳибни синалган йўллардан юришга ундайди.

Классицизмдаги “олий дид” тушунчаси нисбий моҳиятга эга. Ундаги “олий дид” даражасини тақлид “намуна”сининг қайси мақомда тургани

белгилайди. Бу худди чемпионга тақлид қилган спортчи билан ўз маҳаллий худуди етакчисига тақлид қилган спортчи ҳолитига ўхшайди.

Мана шу уч замин классицизм фалсафаси ва адабиётининг ҳам характер хусусиятини белгилайди.

Жаҳон мифологияси, фольклори, ёзма адабиёти тарихини кузатадиган бўлсак, бу жараён ибтидоий даврлардан эътиборан амалда бўлиб келганига гувоҳ бўламиз. Ҳар қандай образли тафаккур намунасида муайян объект-намунага таяниш, сюжет, композиция, образ, услуб, ҳатто мотив, деталларгача тақлид тамойилига қуришга интилиш сезилади. Сўз санъати намуналарини канонлаштирган Аристотель бу ҳодисани “мимесис” (қайта акс эттириш) деб номлаган. Қайта бадиий акс эттириш гарча объектга нисбатан ижодий ёндашувни талаб этса-да, унда муайян маънода тақлиддан улуш, тақлид этилаётган объект доирасига мансубият мавжуд.

Илоҳий китоблар ва миф, илоҳий китоблар, миф ва эпос, илоҳий китоблар, миф, эпос ва бошқа адабий жанрлар ўртасидаги аналогиянинг асосий сабабларидан бири шу. Кўринадики, инсон томонидан босиб ўтилган ижодий босқичларнинг барчаси у ёки бу даражада илоҳий китобларга бориб туташади.

Мисол тариқасида биргина “Нух (а.с.) тўфони” ҳодисасини олайлик. Бу ҳодиса ҳақида илк хабар берувчи манба илоҳий китоблар ҳисобланади. Таврот, Забур, Инжил, Қуръони карим сингари илоҳий китобларнинг барчасида бу ҳодиса илоҳий ҳақиқат сифатида қайд этилади. Ўз қавми у олиб келган илоҳий буйруқ ва кўрсатмаларга, кўрсатган тғри йўлига амал қилмагач, Нух алайҳиссалом Оллоҳга мурожаат этиб, бундай инкор этувчи, гуноҳкор ва осий қавмни жазолашини тавалло қилади. Дуо ижобат бўлади. Нух (а.с.) қавми тўфон – бутун ер юзини сув босишидек мудҳиш кўргулик билан жазоланади. Ер юзида битта ҳам осий қолмайди. Фақат Нух алайҳиссаломга эргашиб, у зотнинг айтганларига амал қилган санокли одамлар, айна пайтда, табиат қўйнида юрган барча жонзотлардан жуфт-жуфт қилиб кемага чиқарилади ва омон қолиб, ер юзидаги ҳаётни давом эттиради.

Бу воқеа дастлаб илоҳий хабарларнинг бузилган, ёлғон билан қўшиб-чатирилган шакли бўлган мифларда. Сўнгра фольклор асарларида. Ниҳоят, ёзма адабиётга кўчиб ўтади. Бу сюжетнинг шумер эпоси “Билгамиш”, ҳинд эпоси “Махабхарата” ва кўплаб эртаклар, халқ достонларида, “Қутадғу билиг”, “Қиссаси Рабғузӣ” каби ўзбек ёзма адабиёти намуналарида бадиий синтезлашган ҳолда келиши кузатилади. Бу эса миф – фольклор – ёзма адабиёт аталган уч босқичда ҳам янги асарнинг юзага келиши учун ягона сюжет “намуна” бўлиб хизмат қилганини кўрсатади. Адабиёт тарихида айни шакл-мазмундаги мисолларни ўнлаб келтириш мумкин. Аммо, бу ўринда биз учун муҳими образли тафаккур тарихида изчил учрайдиган бундай ходисанинг сони эмас, уларнинг классицизмга хос тақлид ёки намуна бадиий акс эттириш тамойилига қурилганидир.

Адабий-тарихий жараёнда тақлид объекти ўзгариб туриши мумкин. Адабиёт тарихининг шундай давлари борки, унда “объект” вазифасини миф бажаради. Антик Юнон адабиёти вакиллари Гомер, Эсхил, Софокл, Еврипид асарлари сюжетини мифологик асарларда акс эттирилган воқеалар ташкил этиши фикримизга далил. Айни ҳолатни миф ва асотирлари нисбатан тўлиқроқ етиб келган Ҳинд, Миср, Хитой, Эрон адабиётининг илк давларида ҳам кузатамиз.

Кейинги даврлардан эътиборан фольклор ва ёзма адабиёт илоҳий китоблар билан мифларга хос бадиий компонентларни синтезлаш жараёнини нисбий тарзда бўлса ҳам яқинлади. Натижада адабиёт классик босқичга ўтди. Эндиликда ёзма адабиёт фольклор намуналарига таассуб қилган ҳолда ўз намуналарини тақдим эта бошлади. М.Бахтиннинг “Эпос ва роман”, “Романда замон ва хронотоп шакллари” деб номланган тадқиқотларида адабиётнинг маълум босқичига келиб эпос дифференциацияга учрагани, эпосга оид бадиий бўлаклар асосида бошқа жанрлар шаклланишини айтади. Роман ва эпос ўртасидаги муносабатнинг бир жиҳати айни жараён билан боғлиқлигини қайд этади.

Уйғониш даврига келиб, адабиётнинг классиклашуви қонун тусини олган эди. Шу пайтгача миф ва фольклорга намуна сифатида муносабатда бўлган авторлашган адабиётнинг ўзи эндиликда конкрет намунага айланди. Европа Уйғониши адабиёти вакиллариининг антик Юнон ва Рим адабиёти вакиллари асарларини “намуна” ўлароқ қабул қилишлари, шу асада қатор трагедия, драма, комедиялар ижод этишлари шундайн далолат беради. Машхур В.Шекспирнинг қатор машхур трагедиялари анъанавий сюжетлар асосида ёзилган. А.Данте, Ф.Петрарка, Ж.Баккачо, Т.Мор, Ф.Бэкон, Сервантеслар ижодида ҳам айнаи ҳолат кузатилади. Шарқ Уйғонишининг муҳим поэтик янгилиги бўлган хамсачилик, дostonчилик, назирачилик, тахмисчилик анъаналари ҳам айнан шу – классицизм қонуниятларига асосланган. Низомий Ганжавий томонидан бошлаб берилган хамсачилик Хусрав Деҳлавийга келиб анъанага айланди.

Буларнинг барчаси классицизм адабий-тарихий ижтимоий-психологик, адабий-эстетик ҳодиса ўлароқ бадий тафаккурнинг барча даврларига тегишли эканини кўрсатади.

Аммо биз экскурсив сувратда қайд этган жараённинг тўғри англаш учун классицизмга хос яна бир муҳим хусусиятни билиб олишимиз лозим. Бу классицизмда тақлид ёки анъанани бадий акс эттириш мезони масаласидир. Муҳтарам талаба айтилган маълумотлар ҳақида шошилиш хулоса чиқармаслиги, “бутун адабиёт тарихи бошдан-охир тақлиддан иборат эканда” деган хаёлга бормаслиги муҳим.

Моҳиятан, инсон яратувчи эмас. У ўзича бирор нарса, воқеа-ҳодисани ярата олмайди. Кўмаган, тасаввур қилмаган нарсасини ҳатто хаёлида ҳам тиколой олмайди. Шу боис адабиёт учун объект масаласи муҳим. Бирор адабий метод, оқим ёки адабиёт намунаси йўқки, объектдан мутлақ узилган ҳолатда мавжуд бўлсин. Бири учун реал воқеа, бири учун туйғу, яна бошқаси учун туш ёки хаёлот бадий объект бўлиб хизмат қилса, классицизм намуналари учун объект вазифасини аниқ манба вазифасини бажаради. Юқорида сўзлаб ўтганимиздек, бадий тафаккурнинг архаик босқичида бу

вазифани илоҳий ахборотлар, мифлар бажарган. Кейинчалик бу вазифани фольклор материаллари ўз устига олган. Маълум пайтга келиб, бадиий синтезлашган, классиклашган адабиётнинг ўзи объектлик юкни қабул қилган. Ҳар бир босқичда объектга тақлид қилувчи, бадиий акс эттирувчи субъектнинг истеъдод даражаси, маҳорати классик асар оригиналлигини таъминлаган. Агар бадиий материалнинг бадиий талқин этилиши оригиналлик мезонига кўра ўта тубан бўлса, бу айнан субъект (бахши, шоир, ёзувчи, драматург ва ҳ.к.)нинг истеъдоди, бадиий маҳоратининг паслигидан далолат беради. Юксак истеъдод ва бадиий маҳорат соҳибининг кульминацион даражаси шуки, у ўз объектига имкон қадар яқин боради, илоҳий манбаларни истисно этганда, ўз тақлид объекти қолипларини бузади. Бир моҳиятдан тамомила янги бадиий моҳиятнинг майдонга келишига эришади. Жаҳон адабиётида В.Шекспир, И.Гёте, Ф.Дотоевскийлар ижоди бунга ёрқин далил. Миллий адабиётимизда эса ҳазрат Навоий асарлари бу фикримизнинг жаҳоншумул далилидир.

Демак, жаҳон поэтик тафаккури тарихида классицизм тамойилининг мавжуд экани ҳақиқат. Фақат XVII асрга келиб, Ғарбий Европада бу тамойил қонуний адабий метод тусини олди. Чунки бу пайтга келиб, Европада айна адабий методнинг майдонга келиши учун ижтимоий, бадиий, психологик вазият етилган эди. Кўп асрлар “Кибор” Рим томонидан “варварлар” деб қараб келинган Ғарбий ва Шарқий Европа халқлари бу даврга келиб, миллат ва мустақил салтанат бўлиб шаклланиш заруратини ҳис қила бошладилар. Бу жараён XI охири XII асар бошларида пайдо бўлган миллий эпослар билан бошланган бўлса, миллатнинг ўз маданияти, маънавий қиёфасига эга мустақил ижтимоий-сиёсий феномен бўлиб шаклланиши, ўз салтанати, салтанатчилиги этикетини намоён этиши учун аниқ ва тизимли ғоя лозим эди. Французлар учун мана шу вазифани классицизм бажарди.

Француз қироли Людовик XIV (1643 - 1715) давлат мустаҳкамланди. Ташқи ва ички сиёсатда мутлоқ монархия тамойили шаклланди ва мустаҳкамланди. Натижада ҳукумат кучли ижтимоий сиёсат юргизиш

имконига эга бўлди. Людовикнинг шу даврдаги кардинали Решилье салтанатнинг маданий ва адабий сиёсатига масъул бўлиб, у ўзининг қаттиққўллиги, мақсадини амалга ошириш йўлида қатъийлиги билан машҳур эди. Натижада у томонидан ташкил этилган Академия мамлакатдаги адабий сиёсатни бошқарувчи бир тизимга айланди. Бу тизимнинг мақсад-моҳияти шунда эдики, наинки адабиёт, санъатнинг барча турлари, барча гуманитар соҳалар аниқ вазифага кўра хизмат қилиши, вазифа эса салтанат этикети ва янги француз кишиси, маданий юксак француз миллатини тарбиялашдан иборат эди. Решилье бошчилигидаги Академия айна мақсаднинг амалга ошувини жиддий назорат қилар, мамлакатдаги барча истеъдодли санъат намояндаларини ўз доирасига бирлаштирган эди. Шундай жиддий ҳаракатнинг оқибати ўлароқ Европа давлатлари ичида илк бор классицизмнинг фалсафий асослари, эстетик концепциялари ва назарий канонлари ишлаб чиқилди. Айнан шу муҳитда санъат ва адабиётдаги эстетик принциплар, тур ва жанрлардан тортиб, барча бадиий компонентлар канонлаштирилди. Ижодкорлар асосланиши шарт бўлган “намуна-объект” қатъий тарзда белгилаб қўйилди.

Мазкур маданий-адабий жараён учун “намуна-объект” вазифасини атик эстетика бажарди. Юнон ва Рим давлатчилиги этикетлари янгиланаётган Француз салтанати учун, ижтимоий, маданий, маънавий, маиший қоидалари цивилизациялашган миллий француз кишисини тарбиялаш учун, санъат қоидалари ушбу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилиши лозим бўлган санъат ва адабиёт учун “намуна” қилиб олинди. Албатта, бундай қатъий сиёсат табиатан эркинликка мойил санъат ва адабиётни чеклаб қўйиши аниқ эди. Аммо Людовик ва унинг мақсадларига кўра салтанат ва миллат манфаати санъат манфаатидан устунроқ эди. Кейинроқ айна бадиий метод классиги бўлиб танилган Корнелнинг “Сид” трагедияси Решилье академияси томонидан қаттиқ танқидга учрашининг асл сабаби ҳам шу бўлган.

Классицизмнинг фалсафий замини Рене Декарт (1596 – 1650)нинг “Фикрлаяман - мафжудман” деган концепциясидан келиб чиққан. Борлиқ, воқелик ни идрок этиш ва инсонинг ўз-ўзини англашида рационал ёндашувнинг мутлоқлаштирилиши айни фалсафанинг таянчи ҳисобланади. Яна бир рационалчи-файласуф Пьер Гассенди (1592 – 1655)нинг “Аристотелчиларга қарши парадоксал машқлар”, “Философия тўплами” асарларидаги фикр-қарашлар, айниқса, уларда акс этган ўрта асрчилик анъаналари танқиди, антик моддийон фалсафаси вакиллари Эпикур ва Лукреций қарашларига доир тарғиботлари классицизм тарафдорларини илҳомлантирди. Шулар асосида классицизм санъати ва адабиётининг назарий критерийлари, каноник белгилари ишлаб чиқилди.

Классицизмнинг бадиий адабиётга татбиқ этилиши эса, Решилье гуруҳининг фаол вакили Никола Буало фаолияти билан боғлиқ. У томонидан ишлаб чиқилган ва адабиётга жорий этилган “олий дид”, “олий, ўрта ва тубан услуб”, “жанр канонлари” назариялари, драматургияга оид “уч бирлик қоидаси” Европа классик адабиёти учун асос вазифасини ўтади. Ушбу назарий қоидалар Буалонинг шеърий усулда ёзилган “Поэтик санъат” рисоласида ўз аксини топган. Асарда антик санъат назариясининг замонавий француз жамияти ва адабиёти манфаатларига мослаб ривожлантирилгани, қайта ишлангани кузатилади. Буалонинг қатъий тўхтамига кўра, гўзаллик ҳаққонийлик ва конкрет тафаккур аниқлигида. Айни пайтда, бу асар ўши давр француз адабий муҳитига хос муаммо ва ютуқларни акс эттириши билан ҳам бадиий-тарихий аҳамиятга эга.

Шу тариқа классицизм адабиёти ва унга хос ижодий метод шаклланди. Тадрижий равишда дастлаб Европа халқлари адабиётига, сўнгроқ рус ва бу орқали Россия атрофи ҳудудларида яшайдиган миллатлар адабиётига тарқалди. Агар XVII асрнинг иккинчи ярми XVIII аср бошларида ўзининг юксак намуналаи тақдим этган бўлса, кейинги даврларда адабиётдаги турғунлашув, плагиатга олиб келди.

Классицизм адабиёти жаҳон адабиёти тарихига Пьер Корнель, Жан Батист Мольер, Жан Расин (Франция), Лопе де Вега, Тирсо де Молина, Альфонсо Санчес, Рикардо де Турия, Бортоломэ Леонардо де Архенсола (Испания), Жон Мильтон, Бенжамин Жонсон (Англия) сингари истеъдодли ижодкорларни тақдим этди. Буларниг аксарияти классицизм қолиплари ёриб ўиб, қатъий анъаналар ичида янгилик кашф этишга эришди. Рус адабиётида А.Пушкин ва М.Лермотовгача бўлган адабиётнинг барчасида классицизм тамойиллари етакчилик қилди.

Ўзбек адабиётидаги классицизмни икки даврга бўлибш мумкин: “юксак классицизм даври”, “канонлашган классицизм даври”. Биринчи даврга шубҳасиз Навоий даври, бу даврга хос адабий анъаналар киради. Навоий ижодида ислом Шарқи адабий анъаналари ўзининг ҳадди аълосига кўтарилди. Араб, форс ва қардош туркий халқлар поэтик анъаналари Навоий даври адабий муҳида туркона бадиий тафаккур кенгликларида янги босқичга кўтарилди. Анъанавий эстетик тамойиллар, жанр мезонлари, образ ва услуб ислом маърифати негизида ривожланди.

“Канонлашган классицизм даври” Туркистондагиё уч хонлик тасаруфидаги икки ҳудудда кузатилади. Буларнинг биринчиси Амир Умархон, Фазлий Намонгоний бошчилигидаги Қўқон адабий муҳити, иккинчиси, Муҳаммад Раҳимхон Феруз ва Муҳаммадризо Огаҳий етакчилигидаги Хоразм адабий муҳити. Мазкур адабий муҳитни “канонлашган классицизм” тарзида номлашимизга сабаб, уларда Навоий давридаги сингари Қуръон, Ҳадис каби бирламчи манбаларга эмас, балки форс классик адабиёти, Алишер Навоий асарлари ва адабий муҳити сингани синтезлашган бадиий канонларга риоя қилиш тамойилининг кучлилигидир.

Албатта, Шарқ ва Ғарб классицизм адабиётининг умумий томонлари бўлиши билан бирга, кескин фарқланадиган хусусиятлари ҳам бор. Энг муҳим фарқ эса Шарқ-ислом классицизм адабиётида диний-маърифий томайиллар асос-моҳиятни ташкил этиши, Ғарб классицизмида антик Юнон

ва Рим маданиятининг маънавий эскирган бадий-фалсафий концепциялари устуворлигида намоён бўлади.

Кўринадикки, классицизм адабий методи чуқур илдизга эга бўлган, ижтимоий, фалсафий, эстетик, психологик омилларни ўзида мужассам этган табиий ва қонуний методлардан биридир.

Савол ва топшириқлар:

1. *Классицизм ҳодисасининг илдизлари, истилоҳий мазмуни ва психологик функциялари.*
2. *Классицизм умуминсоний, умумэстетик тамойил сифатида.*
3. *Ғарб классицизми ва унинг етакчи хусусиятлари.*
4. *Ислом Шарқида хос классицизм тамойили ва унинг Ғарб классицизми билан муносабати*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
3. *Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII в.в.. – М.,1988.*
4. *Азизов Қ, Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) «Ўқитувчи», 1979.*
5. *Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Фафур Фулом, 2015.*
6. *Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. Илк ўрта асрлар, Уйғониш даври ва XVII аср ғарбий Европа адабиёти). – Т.: Ўқитувчи, 1973.*
7. *Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол файз медиа, 2017.*
8. *A.History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.*

www.edu.uz

www.o'zbek adabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/

http// diction. chat/ ru /

http// top/ mail. ru/ jimp. From 1551453

www. Lib.ru.

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

Шарқ ва Ғарб маърифатчилиги типологияси: француз ва жаид маърифатчилиги.

РЕЖА:

1. *Маърифатчилик адабиётининг мазмун моҳияти.*
2. *Ғарбда маърифатчилик ҳаракати.*
3. *Француз маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.*
4. *Туркистонда жаидчилик ҳаракатининг юзага келиши.*
5. *Жаид адабиётида янги эстетиканинг шаклланиши.*

Таянч тушунчалар: *Маърифатчилик, маърифатчилик ҳаракати, Шарқ маърифати, Ғарб маърифатчилиги, жаид адабиёти.*

Шарқ маърифатчилигининг моҳияти Ғарбда маърифатчилик ва унинг таъсири хусусида сўзлашдан аввал “маърифат нима”, деган саволга жавоб излаш зарур. Маърифат арабча сўз бўлиб, “арафа” феълидан олинган. Унинг маъноси – “билимдонлик”. Исломий нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, маърифатнинг, яъни билимдонликнинг асоси ўзининг кимлигини, ҳаётдаги ўрнини ва мақсадини, бурчи ва масъулиятларини англашдан бошланади. Ана шуларни тўғри англаб етмаган инсон ҳар қанча билимли бўлса ҳам маърифатли ҳисобланмайди. Бинобарин, маърифатнинг аввали Ҳаққ таолонинг борлигини мушоҳада этишдан бошланади, яъни “маърифатуллоҳ” бу Аллоҳни таниш, Унинг ҳар бир яратигидан қудратини англаш. Тасаввуф таълимотига кўра инсонни камолотга етказувчи йўллардан бири “Маърифат” дея аталиши ҳам бежиз эмас.

Маърифат сўзининг яна бир маъноси билиш назарияси, генесиология, яъни борлиқни, дунёни билиш, унинг аниқлиги, манбаи ва шакллари ҳақидаги фалсафий таълимот саналади. Демак, ҳар қандай илм-фан моҳиятида маърифат зоҳир бўлади. Аммо жаҳон адабиётидаги маърифатпарварлик улкан ҳодисадир. Чунки, адабиётда ҳар қандай яратик ва умумбашар маърифати универсал тарзда бадий акс этиши мумкин. Бу борада Алишер Навоийнинг маънавий хазинасини эслаш кифоя:

Борчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳға шуҳуд англади.

Жамики яратиклар ичида инсоннинг шариф қилиб яратилганлигини англаш маърифат моҳиятини ёркинроқ тушунишга асос бўлади. Азал-азалдан асл ижодкорларнинг бадиий асарларида инсон муаммоси талқин қилинган. Айниқса, Шарқ мумтоз адабиётида инсон муаммоси тизимли, поэтик ижод тамойилларига мувофиқ ёритилган. Масалан, “Қутадғу билиг”, “Хамса” каби эрик обидалар асосида инсон муаммосининг универсал ечими акс этган. Демак, жаҳон маърифатчилигининг энг олий намуналари Шарқ ислом поэтик тафаккурида пишиб етилган.

Ўзбек адабиёти тарихида Шарқ уйғониш даврининг ибтидосидан то XIX асрнинг охирларига қадар бадиий асарларни юксак маърифат устига қуриш анъанаси мавжуд бўлган. Шарқда кўтарилган бундай улуғ маърифат машъали Ғарб маърифатига ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. XVIII асрга келиб Ғарб мамлакатларининг ижтимоий, маданий ҳаётида маърифатчилик ижтимоий ҳаракат сифатида намоён бўлса-да, ушбу даврнинг энг буюк асарларида ҳам умуминсоний маърифатнинг бадиий қирралари талқин қилинган. Европа мамлакатларида XVIII асрга келиб, турли тузум ҳукмрон эди. Шу боис Ғарб адабиётида маърифатчилик характери ҳар хил даврларда юз берган. Англияда мутлақ ҳокимият барҳам топди ва янги бошқарув тизими йўлга қўйилган бўлса, Францияда ҳали ҳамон мутлақ ҳокимият тизими мавжуд эди. Германияда мамлакат майда князлик ва герсогларга, Италияда кичик давлатларга бўлинган. Европа шимолидаги халқлар эса Австралия мустамлакачилигидан азият чекмоқда эди. Европадаги ижтимоий-сиёсий кучларнинг мақсади мавжуд тузумни парчалаб, маърифатчилик ҳаракатини кенг ёйишдан иборат эди. Ғарбда маърифатчилик тор маънода буржуа жамиятининг мавжуд тузумига қаршилигини билдирса, кенг маънода халқни оммавий равишда билимли маърифатли қилишдан иборат бўлиб, ақлий ҳаракатни ифодалар эди. Европада бундай тизимни йўлга қўйиш учун оммавий ахборот воситалари, адабиёт ва санъатдан кенг фойдаланилган.

XVII-XVIII асрларга келиб, мавжуд ижтимоий тузумга қарши ўлароқ Европа мамлакатлари ва Шимолий Америкада юзага келган ғоявий ҳаракатнинг сўз санъатида акс этиши маърифатчилик адабиёти, деб номланган. Маърифатчиликнинг юзага келиши Европада турли даврларда юз берди. Дастлаб, Англияда шаклланган маърифатчилик ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўнгланиши билан қитъанинг бошқа ҳудудларига тарқаган. Ўз навбатида маърифатчилик ҳаракати Ғарб мамлакатларининг ўзида ҳам бир неча даврларга бўлинади. Масалан, Англияда маърифатчилик 3 даврни ўз ичига олади:

- 1) 1688-1730 йил – илк маърифатчилик бўлиб, журналистика ривож ва янги драматик жанрларнинг пайдо бўлиши;
- 2) 1730-1750 йиллар – маърифатчилик романларининг пайдо бўлиши ва гуллаб-яшнаши;
- 3) 1750-1790(89) йиллар – маърифатчилик мафкурасида тушкунлик аломатларини пайдо бўлиши, сентиментализм адабий оқимининг юзага келиши билан характерланади.

Ёзувчи, журналист Даниел Дефо (1660-1731) Англия маърифатчилигининг атоқли намояндаларидан биридир. У журналист сифатида кўп сонли мақола ва памфлетлар ёзган ҳамда уларда феодал-аристократлар билан черков реакциясини фош қилган.

Д.Дефо даври китобхонлари адабиётга, хусусан, насрга шундай талаблар қўядилар: ҳикоя ажабтовур нарсалар ҳақида бўлиши, бошқалардан ажралиб туриши ва шу билан бир қаторда тўқима бўлмаслиги керак. Унинг “Робинзон Крузо” романи ана шундай талабларга тўла мос келадиган асардир. Ушбу роман Англия маърифатчилигининг ҳужжатли насри намунаси ҳисобланади. Фикримизни Робинзоннинг прообразини – реал одам шотландиялик матрос Селкирк эканлиги ҳам тасдиқлайди. У кимсасиз оролда 4 йилу 4 ой яшайди. Д.Дефо романнинг биринчи қисмидан сўнг иккинчи ва учинчи қисмларини ёзади. Аммо асарнинг биринчи қисми катта шуҳрат қозонади. Романнинг асосий қисми ёлғиз инсоннинг кимсасиз оролда ёвуз табиат кучлари билан юзма-юз

олишувига бағишланган. Д.Дефо адабиётда биринчилардан бўлиб яратувчанлик меҳнати мавзусини кўтарди. Меҳнат Робинзонни одам бўлиб қолишига ёрдам берди. Воқеаларнинг содда, қизиқарли тилда ҳикоя қилиниши асарнинг ўқишли бўлишини таъминлаган. “Робинзон Крузо” романи кейинги давр адабиётига катта таъсир ўтказди.

Яна бир маърифатпарвар ижодкор Жонатан Свифт (1667–1745) Ирландия пойтахти Дублинда руҳоний оиласида туғилган. У йирик инглиз амалдори Вилиям Темпл саройида котиб бўлиб ишлаган ва сарой кутубхонасидан фойдаланган. Журналист сифатида танилиб “Китоблар жангги”, “Бочка ҳақида эртак” ва бошқа ҳажвий асарлари босилиб чиққан. “Китоблар жангги” памфлетида XVIII аср охирида Франсияда 2 хил лагер, яъни эски антик адабиёти тарафдорлари ва янги, замонавий адабиёт тарафдорлари ўртасидаги катта тортишувлар ҳақида сатирик услубда ҳикоя қилинади. Биринчи лагердан Буало (“Поэзия санъати”) ўрин эгаллаган бўлса, иккинчи томонда ака-ука Перролар (3 ака-ука) жой олган. Асосий вазифа “Қизил қалпоқча”, “Золушка”, “Уйқудаги гўзал” эртаклари муаллифи, бадий эртак асосчиси Шарл Перрога юклатилган. Сарой амалдори Вилиям Темпл ҳали қадимий адабиёт тарафдори эди. Кутубхонада янги авторлар китобига жавондан яхши жойлар, қадимий авторлар китобига эса қоронғу бурчакдан жой ажратилган эди. Хафа бўлган қадимий авторлар кўзғолон қилади. Отлиқларни Хомер ва Пиндар, қуроллиларни Аристотел, Платон ва бошқалар бошқариб, ғалаба қозонади.

Свифт – сиёсий ёзувчи. Уни, асосан, ижтимоий масалалар қизиқтиради. Ёзувчи ўз асарларида дунё сирлари, гўзаллик, чуқур психологизмга эмас, жамият нуқсонларига эътиборини қаратади. 1726 йилда яратилган “Гулливернинг саёҳатлари” романи қаҳрамони – афсонавий мамлакатлардан Лилипутияга, улкан одамлар мамлакатига, Бробдингнега, ақлли отлар мамлакати(Гуингиния)га ва бошқа ерларга саёҳат қилган шахс. Саёҳатчининг мақсади инсонларни маърифатли қилиш (яхши ва ёмон мисоллар орқали) эди. Шунинг учун Свифт фантазияси остида фалсафий тағмаёно ётади. Роман 4 қисмдан иборат. 1 қисм Лилипутлар мамлакати ҳақида. Улар оддий одамлардан 12 баровар кичик.

Амалдорлари ҳам халқ манфаатидан кўра ўз фойдасини кўпроқ ўйлайди. Англия каби бу ерда 2 партия бор: баланд пошналилар ва вичилар партияси.

Бу даврга келиб Германияда на маориф ишлари, на матбуот эркинлиги йўлга қўйилганди. ва на афкор омма бор эди. Мавжуд пароканда тузум туфайли мамлакатда умумнорозилик ҳукмрон эди. Германиянинг ана шу аянчли тарихий шароити немис маърифатчилари олдига асосий вазифа қилиб, мамлакатни миллий жиҳатдан бирлаштириш масаласини қўйди. Айнан мана шундай оғир давр немис адабиётининг буюк даври бўлди, чунки XVIII асрда шоирлардан Гёте ва Шиллер, Лессинг ва Гердер, файласуфлардан Конт ва Фихте дунёга келдилар. Немис маърифатчилари ўз ривожланишида тўрт босқични босиб ўтди:

1) XVIII асрнинг 20–50-йилларида классицизм ҳукмронлик қилди. Ёзувчилар, асосан, ўтмишга мурожаат қилдилар;

2) XVIII асрнинг 60-йиллари – бу даврда тасвирнинг реалистик услуби устун турди. Лессинг реализм назариясини ёқлаб чиқди, “Лаокоон” рисоласини ва “Минна фой Барнхелм” комедиясини ёзди. Немис адабиёти ўзининг етук даврига кирди.

3) XVIII асрнинг 70–80-йиллар адабиёти “Бўрон ва тазйиқ” адабий ҳаракати ёш шоирларнинг исёнкорлик руҳида ёзилган асарлари натижасида юзага келди. Гёте ва Шиллернинг илк ижоди даври (Гётенинг “Гёс фон Берлихинген” драмаси, Шиллернинг “Қароқчилар”, “Макр ва муҳаббат” трагедиялари);

4) XVIII асрнинг 90-йиллари Шиллернинг “Валленштейн” трагедияси, “Фожиавий санъат тўғрисида хатлар” назарий асарлари ёзилди.

Гёте бир қатор балладалар (“Коринфлик келин”, “Хазина изловчи”, “Афсунгарнинг шогирди”), “Вилгелм Мейстернинг ўқувчилик йиллари” романини, “Фауст”нинг 2 қисмини ёзиб тугатди. Немис маърифатчилик адабиёти ва маданияти Лессинг ва Готшид, Геллерт ва Винкелман, Менделсон ва Николай каби шоир ва ёзувчиларни, “Бўрон ва тазйиқ” адабий ҳаракатининг ажойиб намояндалари Гёте билан Шиллери, Мотсарт ва Бетховен каби композиторларни етиштирди. XVIII аср немис маърифатчилик адабиёти ўз

халқига миллий бирлик, ўз кучларига ишонч, адолатга интилиш каби туйғуларни сингдирди.

Маърифатпарварлар учун ақл-идрок бош масаладир. Улар инсоннинг ақлий фаолиятига, одамийлик фазилатларига, шу билан бирга, маърифатпарварлик ғоясига юқори баҳо беришади. Маълумки, Европа XVIII аср маърифатчиларининг аксарияти “маърифатли ҳукмдор” ғоясини илгари сурган эдилар. Француз маърифатчиси Голбах “Табиат тизими” ва “Табиий сиёсат” каби асарларида Франция эришиши мумкин бўлган сиёсий тизим сифатида конституциявий монархия ҳақида фикр юритиб, унинг бошида маърифатли ҳукмдор туриши лозимлигини таъкидлайди: “Тақдир тақазоси билан тахтга маърифатли, адолатли, мард, хушахлоқ ҳукмдорлар ўтиришлари мумкин ва улар инсон бошига ёғилган балоларнинг асл сабабини билиб, ақл кўрсатмалари бўйича бартараф этишга ҳаракат қиладилар”. Бадий адабиётда ҳам ўз ифодасини топган бундай ғояларни Вольтер (“Кандид ёки оптимизм”), Монтескё (“Форс номалари”), Дени Дидро (“Роҳиба”), И.В.Гёте, Ж.Свифт ва бошқа маърифатпарвар ёзувчилар ижодида кўплаб учратиш мумкин. Маърифатпарварлар “табиий инсон ҳақидаги” концепциясини илгари сурдилар. Уларнинг фикрича, инсон табиятан гўзал ва яхши хулқли, уни фақатгина ҳаёт, яшаш шароити ўзгартиради.

XVIII асрга келиб Францияда маърифатчилик ҳаракати кенг ёйилди. Материалист Голбахнинг “маърифатли, адолатли, мард, хушахлоқ ҳукмдор” ҳақидаги “орзуси”га маърифатчилар жуда ҳам ишонишар эди. Театр маърифатчилар минбарига айланди. Вольтер 60 йил давомида театр учун асарлар ёзди. Унинг трагедия ва комедиялари Европанинг деярли барча театрлари сахнасида кўрсатилди.

Маърифатчилар театр соҳасида ислохот қилдилар: ижтимоий ҳаётнинг реал конфликтлари ва қаҳрамонлари тасвирланди. Улар бадий публицистик прозанинг янги жанри – фалсафий роман ва қиссани яратдилар. Масалан, Монтескё “Форс хатлари”, Руссо “Емил”, “Янги Элоиза”, Дидро “Романнинг жияни”, Вольтер “Кандид” ва бошқалар.

Франсуз маърифатчиларининг етакчисиларидан бири Франсуа Мари Вольтер 1694 йили Парижда амалдор оиласида туғилган. Коллежда ўқиб юрган кезларидаёқ шеър ёза бошлаган. Вольтер барча маърифатчилар сингари инсон онгига, ақл-заковатига санъат орқали таъсир кўрсатишни бош вазифа деб билди. Классицистлар эстетикасига қарши чиққан Вольтер Расин ва Корнел ижодига юксак баҳо беради. Шекспирнинг Франциядаги биринчи тарғиботчисига айланади: “Шекспир буюк даҳо, аммо у қўпол, дағал асрда яшади ва унинг пьесаларида ана шу дағалликлар таъсирини кўриш мумкин”, деган фикрни билдирган. Вольтер ижоди кўп қиррали бўлиб, (эпик, фалсафий достонлар, одалар, сатира, шеърӣ новеллалар) жами 52 та пьеса ёзди, шундан 24 таси трагедия.

Вольтер 1718 йилда “Эдип” номли биринчи трагедиясини ёзади. Унинг яна 9 та трагедияси антик давр мавзусига бағишланган бўлиб, шундан 5 тасида Рим тарихи сюжетларига мурожаат қилади. Вольтер трагедия олдида янги вазифалар қўяди. У пьесаларни маърифатчилик ғояларини тарғиб қилувчи қурол вазифасини ўтайди, деб ҳисоблайди. “Эдип”да у Софоклга ҳос бўлган тақдир олдида тиз чўкишини кўрмаймиз. Қоҳинлар халқни соддалигидан фойдаланувчи ёлғончилар сифатида кўрсатилади. Агар Корнел ана шу мавзудаги пьесасида “Ўз қироли учун жон берган халқ бахтлидир”, деган фикрни илгари сурган бўлса, Вольтер “Ўз юрти учун жон бериш – қироллар бурчи”, деган ҳулоса чиқаради. “Брут”, “Заира”, “Муҳаммад” трагедиялари ўз даврида катта шуҳрат қозонган.

Вольтер ўзининг “Генриада” номли эпик достонида Францияга миллий эпос намунасини бериш ва шу билан бирга ақл-идрокли, идеал ҳукмронни мадҳ этади. Асарда ўлим маъбудлари ўрнини низо, фанатизм алвасти сингари фигуралар эгаллаган. Достонда Дантенинг “Илоҳий комедия” асари қаҳрамони сингари Генрих IV ҳам дўзахга ва осмону фалакка – тақдирлар қасрига саёҳат қилади.

“Орлеан қизи” достонида эса 1431 йил ўтда ёндирилган қаҳрамон қиз Жанна Д’Арк номи билан боғлиқ черков сафсаталарини фош қилади.

Вольтер фалсафий қиссаларида зулм, адолатсизлик, диний жаҳолат, инсон эрки масалаларига тўхталган. “Кандид” (1758) қиссаси қаҳрамони Кандид софдил, ақлли йигит. Унинг устози файласуф Панглос дунёдаги барча нарсалар эзгуликка олиб боради, деб билим беради. Аввалига бу фалсафага ишонган Кандид онгида кейинчалик бир қанча давлатлар кезиб чиққанидан сўнг Панглос фалсафасига ишонч йўқолади. У ҳар ҳолда дунёда қандайдир ақлга мувофиқ келадиган нарса бўлиши керак, деб ўйлайди. Қаҳрамон ер юзида шундай саробни ахтаради. Бундай юрт сифатида Вольтер Элдорадо мамлакатини тасвирлайди. Бу юртда тиллаю жавоҳирларнинг ҳисоби йўқ. Қирол олижаноб, инсонпарвар. Суд қилиш, жазолаш каби ходисалар йўқ. Аммо Элдорадога олиб борадиган йўл тоғлар, баланд қоялар билан тўсилиб ётади. Амалда унга бориш мумкин эмас. Муаллиф асар охирида қаҳрамон меҳнат қилиш керак, деган хулосага келади. “Меҳнат бизни уч хил фалокатдан: зеркиш, нуқсон ва муҳтожликдан халос қилади”.

Яна бир француз маърифатпарвари Пер Огюстен Карон Бомарше 1732-1799 йилларда яшаган. Адибнинг замондоши Мелнхор Гримм у ҳақида: Волтер, Руссо ва бошқалар асарларининг таъсир кучи ортиқ, аммо уларни халқ кам ўқирди. Лекин Бомаршенинг “Фигаронинг уйланиши” ва “Севилялик сартарош” асарларини Францияда деярли барча билар эди, деган фикрни баён этганда ҳақ эди.

Бомарше соатсоз фарзанди бўлиб, кейинчалик у Парижда ота касбини давом эттирган. Бомарше муҳтожлик туфайли асар ёзишга киришган. Дворянлик унвонига эга бўлиб, Карон исмини де Бомаршега алмаштирган. У суд системасини порахўрлигини фош этувчи “Мемуар” (хотира)ларини ёзгандан сўнг бутун Европага танилади.

Россияда маърифатпарварлик анча кеч XVIII асрнинг иккинчи ярмида майдонга чиққан; шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида қатор Шарқ мамлакатлари, жумладан, Россия таркибидаги туркий халқлар яшовчи минтақалар (Қрим, Татаристон, Озарбайжон, Туркистон)да кузатилган

маърифатчилик ҳаракатлари ҳам Европа маърифатпарварлари билан кўплаб муштарак жиҳатларга эгадир.

Ғарб адабиётида Д.Дефо, Гёте, Ж.Свифт, Шиллер адибларнинг яратган асарларида маърифатчиликнинг умуминсоний ғоялари ўз аксини топган. Ундан ташқари, ушбу ижодкорлар Шарқ ислом маърифати билан яқиндан таниш бўлганлиги “Робинзон Крузо”, “Фауст”, “Ёш Вертернинг изтироблари”, “Қароқчилар”, “Гулливёрнинг саёҳатлари” сингари асарларидан англаш қийин эмас. Айниқса, Шарқ ислом тасаввуф адабиётидан хабардорлик поэтик кўламнинг умуминсоний маъно касб этиши, анъанавий сюжетларнинг бадиий талқини Шарқ ва Ғарб адабиётида маърифатчилик типологиясини ёритишда асосдир. Масалан, Д.Дефонинг “Робинзон Крузо”исида туғилиш, ўлим ва ҳаётнинг турфа хил пучмоқлари акс эттирилган бўлса, Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари”да Шарқ тасаввуф одамининг кўнгли поэтик талқин қилинган. Бир сўз билан айтганда, жаҳон адабиётида маърифатчилик ҳаракати спиралсимон кўринишда таракқий топган. Чунки, Шарқ мамлакатларида юзага келган жадиदчилик ҳаракати ўзининг мақсад-вазифасига кўра Ғарб маърифатчилиги бағрида куртак ёзган. Туркистонда матбуот, адабиёт ва санъат соҳаларидаги ислохотлар, газета, журналларни ташкил қилиниши, янги адабий тур ва жанрларнинг пайдо бўлиши кабилар Европа, хусусан, Франция маърифатчилиги билан типологик маъно касб этар эди. Жадидчиларнинг асосий мақсади халқни саводли қилиш, миллатни уйғотиш, эрк туйғусини шакллантириш, маънавий хурликка ундашдан иборат бўлган.

Жади́д сўзининг маъноси “янги” демакдир. У шунчаки “янги” ё бўлмаса, “янгилик тарафдори” дегани эмас. Балки “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган. Истилоҳнинг кириб келиши Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади: “...1884-санаси Боқчасаройда бир мактабни «усули жади́д»га қўймиш эдим”. Бу бошланиши эди. Истилоҳнинг мазмуни мактаб доирасида қолмади, албатта. Абдулла Авлонийнинг “Таржимаи ҳол”идан: “Шул замонда (1894-1904-йиллар) ерли халқлар орасида эскилик-янгилик

(қадим-жадид) жанжали бошланди. Ғазит ўқиғувчиларни муллалар “жадидчи” ном билан атар эдилар”. Жадидлар Усмонли Туркиядаги “Ганч (ёш) турк”, “Ганч Усмонли” таъсири билан “Ёш бухоролилар”, “Ёш хивалилар”, “Ёш туркистонлилар” ҳам деб номландилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Натижада Туркистон адабиёти ва санъати тарихида туб бурилиш юз берди. Шарқ мумтоз адабиётида шаклланган адабий анъаналар, поэтик тасвир воситалари ва эстетик тамойиллар ўзгарди. XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда янги эстетика шаклланди. Бунинг қатор объектив ва субъектив омиллари бор, албатта. Аввало, шуни айтиш жоизки, Туркистон халқи янги асрга мустамлака ўлароқ қадам қўйди. Мустамлакачилик сиёсати бир томондан миллатнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига ғов бўлган бўлса, бошқа ёқдан унинг бу йўлда янги имкониятлар излашига, уйғонишига замин ҳозирлади. Ихтиёрсиз равишда Туркистонни ғарб цивилизацияси билан боғлаб турувчи транзистор вазифасини ўтади. Иккинчидан, чор ҳукумати ва унинг тасарруфида бўлган мустамлака миллатлар маданий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар Туркистон ҳаётига бевосита таъсир кўрсатди. Учинчидан, мустамлака миқёсида содир бўлган ғавқулдда ҳодисалар (турли характердаги урушлар, исёнлар, инқилоблар каби) миллат онгида муҳрини қолдирди. Тўртинчидан, дунё халқлари билан бўлган маданий алоқалар ҳам беиз кетмади. Бешинчидан, саналган омиллар билан биргаликда Туркистон халқи бир пайтлар дунё тан олган Шарқ цивилизациясининг вориси эди. Ушбу халқ бу даврга келиб, ўзининг қадим анъаналарини муайян даражада йўқотаётган бўлса-да, маънавий қадриятлар ва генетик нуқтаи назардан бундай ворисийлик қонуний эди.

Демак, XX аср бошлари Туркистонда янги эстетика юзага келиши ҳақида фикр юритганда, ушбу ўзаро боғлиқ беш омилни ҳисобга олиш жоиз. Уларнинг қай бири самаралироқ, аҳамиятлироқ, деган масала эса бевосита бу давр илмий-адабий муҳити тадқиқи жараёнида кўринади.

Янги эстетиканинг шаклланиши том маънода диалектик қонуният асосида бўлди. Шаклланиш жараёнида санаганимиз омиллар баъзан фикрлар хилма-хиллиги, баъзида зиддиятли баҳслар тусини олди. Хусусан, адабий анъаналарнинг сийқа такрори, янги бадий кашфиётлар қилиш салоҳиятидан йироқлашиш, эстетик тафаккурда кўринган турғун ҳолат, деб баҳолана бошлади. Шарқшунос А. Н. Самойловичнинг 1908 йили Хива адабий муҳити билан яқиндан танишуви натижасида келган хулосалари эътиборимизни тортади: «Аҳмад Табиб ва бошқа хиваликларнинг, умуман Ўрта Осиёликларнинг, – деб ёзади олим, – Чигатой адабиёти олтин асрининг шеърӣ асарларини чиндан ҳам кўр-кўрона, рангсиз ва жонсиз такрор этувчи ҳозирги Ўрта Осиё туркий шеърӣятига ноҳуш муносабатларида мутаассиб Ўрта Осиё ва бошқа мусулмон-туркий мамлакатлар ва областларда бўлгани каби янги даврнинг бошланишидан бир нишона кўраман».

Профессор Бегали Қосимов шоир ва драматург Иброҳим Давроннинг “Адабиётимиз ва шоирларимиз” (ТВГ, 1909, 47-сон.) номли мақоласини янги эстетик қарашлар нуқтаи назаридан текширар экан, шундай хулосага келади: “Муаллиф (И. Даврон – У. Ж.) шоирнинг ижтимоӣ тушунчасини, давр эҳтиёжларини ҳис этиш ва қондира олиш даражасини иқтидори мезони қилиб олмоқда”¹. Шунга яқин қарашни биз Ҳожи Муъинда ҳам учратамиз:

Гуфтан аз шеър нагуфтан аъло,

Мақсуд аз шеър бибошад маъно...

(Яъни шеър айтишдан масад, мазмун-маъно бўлмас экан, унинг айтилганидан айтилмагани яхши.)² Чўлпоннинг “Адабиёт надир?” деб номланган мақоласида: “Адабиёти ўлмағон ва адабиётининг тараққийсиға чалишмағон ва адиблар етиштирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум олуб, секин-секин инқироз бўлур”, деган жумлаларни ўқиймиз.³

¹ Қосимов Б. Излай-излай топганим. –Т. : Ғ. Ғулом, 1983, 92-бет.

² Ҳожи Муъин. (Мешрий) Шеър ва шоир. Самарқанд, газ., 1913, 13 август.

³ Чўлпон А. Адабиёт надир? //Садойи Туркистон, 1914, 3 июн.

Кўринадик, мавжуд эстетик қарашлардан қоникмаслик (Аҳмад Табибий) бадий асарда давр муаммоларини кўриш истаги (И. Даврон), бадий асар қимматини янги мазмунда деб билиш (Ҳ. Муъин), адабиёт равнақини жамият, миллат тараққиёти билан бир бутунликда талқин этиш (Чўлпон) янги эстетиканинг илк босқичи учун хос хусусият бўлган. Қисқа фурсатда бундай қарашлар эстетик баҳсларга айланди. Матбуот баҳс майдони вазифасини бажарди. Умуман, бундай баҳсларнинг 1915-16 йилларда “Ойна”, “Ал-ислоҳ” журналлари саҳифаларида ҳам давом этгани маълум.

Абдулла Авлонийнинг машҳур “Ғапурманглар” радибли шеърини ҳам маълум маънода ўз замондош шоирларига мурожаати, жорий адабий қарашлар билан баҳси дейиш мумкин. Қуйидаги мисраларда адибнинг мавжуд эстетик тамойиллардан қоникмаётганлиги яққол акс этган:

Сиза арзим будур, эй шоирон, ишқия назм этманг,

Ҳалам қош, зулфи сунбул, сарви қоматдан ғапурманглар!..

Шеърнинг сўнгги байтида янги эстетик қарашнинг учқунларини кўрамиз. Хусусан, у:

Келинг, эмди ёзайлук, сўзлашайлук камчиликлардан,

Етар Ҳижронлиғ эмди, жоми ишратдан ғапурманглар!..⁸

Деб ёзар экан, айнан миллатнинг маънавий, иқтисодий турмушидаги “камчиликлар”ни кўзда тутди. Бундай фикрлари билан А.Табибий, И. Даврон, М. Фикрий, Ҳ. Муъин, Чўлпон қарашларини тасдиқлайди.

Даврининг етук шоирларидан бўлган Анбар Отин бир ғазалида:

Шоир эрсанг, вақти-вақти бирла мушоира қил,

Ул Ҳазиний тўдасига кирибон мунозара қил...

деб ёзган, бироқ мунозаранинг мақсади борасида маълум ишоралар билан чекланган эди. Асосий мақсад шоиранинг бошқа бир шеърида очиқ-ойдин ифода топган. Мазкур ғазал даврининг илғор шоири: диний-

⁸ Авлоний А . Икки жилдлик, I-жилд, - Т.: Маънавият, 1998, 149-150-бет.

тасаввуфий, ижтимоий-маърифий мавзуларда қалам тебратган Каримбек Камийга мурожаат тарзида ёзилган.

Эй, Камий шоирлик ичра мунча қилманг лоф-қоф,

Муҳйидек мунча узоққа кетдингиз то кўҳи қоф?

Ул Ҳазиний пайрави бўлмоқ ила топмас назар,

Шоир ўлмоқдан умиди бўлса қилмас ҳеч лоф.

Ушбу мисралар мазмунидан шоиранинг анъанавий эстетикадан кўнгли тўлмаётгани, демакки ўзининг муайян қарашларини ўртага ташлашга ҳозирланаётгани англашилади. Кейинги мисраларда (“Шеър ёзсангиз ҳалойиқ ҳолидин мавзу этинг, Аввало ўйланг, эл ичра зиндаги қай хилдадир”)⁹ шоиранинг эстетик позицияси тўла намоён бўлади. У халқ, миллат ҳаётидан ёзиш, халқнинг турмуш тарзини ёритиш замонавий шоирнинг вазифаси эканини айтади. Соддароқ шаклда бўлса-да, адабиётнинг халқчиллиги, ифодада реалистик йўлни ёқлайди. Ушбу олти байтли ғазалда Камий, Ҳазиний, Муҳйи каби шоирларнинг ижодий йўлига нисбатан Анбар Отиннинг оппозицияси очик кўринади. Шоира ўзи билан маслакдош шоирлар сифатида Муқимий, Завқий ва Шавқийларни тилга олади. Бундан шаклланиб келаётган янги эстетика бевосита анъанавий эстетиканинг таркибидан ўсиб чиққани англашилади. Негаки, шоира ажратиб кўрсатган ҳар икки гуруҳ вакиллари ижодида вақти-вақти билан анъанавий эстетика ҳамда янги эстетиканинг синтези кўзга ташланади¹.

Масалан, Анбар Отин бевосита мурожаат этган Камий ижодида, ҳали XIX асрнинг 90-йилларидаёқ ёзилган шундай мисралар учрайдики, унинг мазмунига эътибор қилайлик:

Ўқунг ашъори бикру фикрни айланг тасарруфким,

Аторуд ташласун қўлдан қаламни кўкда ҳайратдин...¹⁰

Яъни: шундай шеър ўқингки, ундаги мазмун (фикр)нинг зўрлигидан Аторуд (қаламкашларга ҳомий юлдуз) ҳайратда қолсин ва қўлидаги

⁹ Ўзбек шоирлари баёзи: Дилшод, анбар Отин. – Т.: 1994, 29-бет.

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.

¹⁰ Камий. Дилни обод айлангиз. – Т.: Маънавият, 1998, 18-бет.

каламини ташлаб юборсин. Демак, шоир шеърдаги фикр (интеллект)нинг аҳамиятини юқори қўймоқда. Шеърнинг таъсир кучини, бадий юксаклигини мазмунда, деб таъкидламоқда.

Ўзбек адабиётига янги адабий тур ва жанрларнинг кириб келиши ўзига хос эстетик ҳодиса, миллат тафаккуридаги кўтарилиш жараёни десак, хато бўлмайди. Маълумки, 10-йилларда ўзбек адабиёти янги шеърӣй шакллар билан бир қаторда, тамоман ноанъанавӣй бўлган насрий ва драматик жанрлар билан ҳам бойиди. Жумладан, драматургия қисқа фурсат ичида оммалашиб кетди. Янги жанрлар татбиқи билан боғлиқ илк эстетик баҳслар ҳам айнан драматургия борасида бўлди.

Махмудхўжа Бехбудийнинг «Театр надур?» номли мақоласи драма асарларини тарғиб этиш йўлидаги дастлабки жиддий уринишлардан эди.¹¹ Мақола моҳият эътибори билан кўпроқ таништирув, ахборот, тарғибот характерида. Чунки Бехбудий ўз мақоласида, асосан, ўқувчи ва драматик асар, миллат ва театр каби масалаалрга тўхталган. Мавжуд жамиятнинг интеллектуал даражаси, маънавий қадриятлари, қизиқишлари, интилишларидан келиб чиқиб, маълум тушунчани изоҳлашга уринган. Бироқ худди шу бирламчи тадқиқот ўзига хос назарӣй-эстетик моҳият ҳам касб этади. Муаллиф театрни “ибратхона”, “таъзири адабий”, “ойна” деб таърифлар экан, драматик турнинг муайян аудитория воситасида ривожланиши, ижтимоӣй-эстетик аҳамияти, ҳаётӣй ҳодисаларни акс эттириш усули каби соф назарӣй масалалар ҳам табиӣй талқинини топади. Ҳолаверса, Бехбудий драматик турнинг: трагедия, комедия, драма жанрлари устида мухтасар тўхталиб ўтади. Бу жанрларга хос энг муҳим хусусиятларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

Бехбудий қарашларини ахлоқӣй-эстетик тамойиллар асосида таҳлил қилиш йўлида Васлий Самарқандӣй “Шариати Исломия” мақоласини ёзган.¹² Бехбудий талқинларининг фикҳӣй масалалар билан нақадар мос келиши

¹¹ Бехбудий М. Театр надур\\Ойна, 1914, 29-сон.

¹² «Садойи Фарғона», 1914, 83-сон.

борасида фикр юритган. Муаммони шариат мезони асосида ҳал этишга уринган ва асосий масала борасида Бехбудийни далил ва мантиқ юзасидан танқид остига олган. Инкор этган. “Ойна” журналининг 1915 йил 50-сонида Васлийга жавобан Бехбудийнинг “Театр, мусиқа, шеър” номли мақоласи чоп этилган. Бехбудий дастлабки мақоласида билдирган фикру қарашларини эндиликда шеърӣ, ахлоқӣ, ижтимоӣ жиҳатдан мукаммаллаштиради. Миллат, хусусан, ислом миллати манфаатларидан келиб чиқиб тушунтиради. Жаид эстетикасининг асосчиларидан бири сифатида театрнинг миллат тарбиясидаги аҳамияти урғу беради.

Демак, янги эстетиканинг шаклланиш босқичидаги баҳс-мунозаралар адабиётнинг моҳияти, умуман, инсоният ҳаётидаги ўрни, вазифаси, ижодкор шахсияти, дунёқараши, ижод қилишдан мақсади; жумладан драматургиянинг ўзига хосликлари, эстетик қиммати, тарбиявий аҳамияти каби муаммолар атрофида кечди. Баҳснинг туғилиши, бориши, кўтарилган муаммолар табиӣ, аниқроғи диалектик қонуният асосида бўлди. Натижада шаклланаётган янги эстетик тафаккур миллатнинг ижтимоӣ турмуши, интеллектуал, маънавий тараққиёти билан уйғунлашиб кетди. Шу билан бирга, XX аср ўзбек эстетик тафаккури тарихида муҳим бир босқич бўлиб қолди¹.

Хуллас, жаҳон маърифатчилиги Шарқ ва Ғарб нуқтаи назаридан қараганда икки томонлама ҳарактерга эга. Ғарб маърифатчилиқ адабиётидаги энг сара асарлар Шарқ ислом маърифати руҳида битилган обидалар билан боғланса, рус плизмаси орқали туркий халқларга ёйилган жаидчилиқ ҳаракати Европа, хусусан, Франция маърифатчилигидан улғи олган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Маърифатчилиқ адабиётининг назарӣ асослари.*
2. *Ғарб маърифатчилиги ҳақида фикр юритинг.*
3. *Француз маърифатчилиқ адабиётига оид асарлар ҳақида сўзланг.*

¹ Қаранг: Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.

4. *Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ҳақида гапиринг.*

5. *Жадид адабиёти янги эстетиканинг шаклланиш хусусиятларини шархланг.*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*

2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*

3. *Азизов Қ, Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) «Ўқитувчи», 1979.*

4. *Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.: Маънавият, 1998.*

5. *Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII в.в.. – М.,1988.*

6. *Гаспрали И. Раҳбари муаллимин ёки муаллим ларга йўлдош. Симферопол, 1898-й., 4-бет.*

7. *Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.*

8. *Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол файз медиа, 2017.*

9. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.*

10. *Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т., 2006.*

11. *A.History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.*

www.edu.uz

www.o‘zbek adabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/

http// diction. chat/ ru /

http// top/ mail. ru/ jimp. From 1551453

www. Lib.ru.

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

**Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурида сентиментализм, романтизм,
натурализм, реализм.**

РЕЖА:

1. *Сентиментал адабиётнинг Шарқу Ғарбга оид хусусиятлари.*
2. *Романтизмнинг ижтимоий-эстетик омиллари.*
3. *Натурализм адабиёти.*
4. *Реализм адабиёти ва унинг кўринишлари.*

Таянч тушунчалар: *Сентиментализм, “сентимент”, сентиментал ёзувчи услуби, романтизм ва романтика, романтизм идеали, натурализм, “ирсият қонуни”, фотографик тасвир, реализм, танқидий реализм, соцреализм, олий реализм.*

Ушбу мавзу остида ўрганилаётган тўрт адабий йўналиш ва уларнинг Шарқу Ғарбга муносабати масаласи ниҳоятда катта масала бўлиб, ўнлаб тадқиқотларни талаб этади. Биз дарслик характеридан келиб чиқиб, масаланинг сиз талабалар билишингиз лозим бўлган умумий ва хусусий томонлари тўғрисида сўз юритишга уринамиз.

Ўрганилаётган тўрт эстетик ҳодисани боғлаб турган умумий жиҳат улар ўртасидаги амбивалент муносабатнинг мавжудлигидир. Яъни улардан дастлабки икkitаси – сентиментализм ва романтизм, асосида ҳиссёт турувчи адабий методлар, кейинги икkitаси – натурализм ва реализм, асосида интеллект турадиган методлар ҳисобланади. Қолаверса, ўрганилаётган тўртала адабий йўналишнинг ҳаммаси ҳам метод даражасига кўтарилмаган. Одатда бирор адабий йўналиш том маънода адабий метод даражасига кўтарилиши учун унга хос эстетик принциплар тўла шаклланган бўлиши керак. Айни метод умумжаҳон миқёсида қабул қилиниши, жаҳон адабиётининг ажралмас қисми сифатида эстетик вазифа бажариши, аниқ бадиий принциплари ишлаб чиқилиши ва унга нисбий даражада бўлса ҳам амал қилиниши керак.

Бу тўрт йўналиш ичида сентиментализм адабий оқим ҳисобланиб, метод даражасига кўтарилмаган. Романтизм, реализм ва натурализм эса адабий методлар сирасига киради.

Сентиментализм, романтизм, натурализм ва реализм қандайдир ўйлаб топилган, ўз-ўзидан пайдо бўлган йўналишлар эмас. Уларнинг ҳаммаси, биринчи навбатда, инсон табиати, унинг интилиш ва эҳтиёжлари, ботин оламида кечиши мумкин бўлган ақлий-мантикий, руҳоний-ҳиссий ҳолатларнинг моддийлашувидир. Классицизм мавзусида қайд этганимиздек, бу тўртала йўналиш ҳам инсон образли тафаккури билан эгиз ҳолатда пайдо бўлган.

Сентиментализмнинг мустақил адабий оқим ўларок майдонга келиши XVIII асрнинг 50-60-йилларига тўғри келади. Ушбу адабий оқимнинг илк ватани Англия бўлиб, кейинчалик бошқа миллатлари адабиёти таркибига кириб борган.

Сентиментализм истилоҳининг келиб чиқиши инглизча “sentiment” сўзи билан боғлиқ. Луғавий жиҳатдан “сезги, ҳис-туйғу” деган маънони билдиради. Айни маъносига кўра, сентиментализм асосида инсон сезгиси, ҳис-туйғулари туришини англашимиз мумкин.

Сентиментализмнинг пайдо бўлиши адабий-тарихий жиҳатидан классицизмдан кейинги босқични ташкил этади. Бир томондан воқеликни ҳиссий идроклаш ва бадиий талқинлашга бўлган эҳтиёж, иккинчи томондан классицизмнинг қатъийлаштирилган қолипларидан озод бўлиш эҳтиёжи сентиментализм адабий оқимини майдонга келтирди. Зотан, адабиёт ўзининг эрксеварлик табиатига кўра, узоқ вақт қолиплар исканжасида яшай олмас эди. Бу фикрни сентиментал адабиётнинг аксар вакиллари дастлаб классицизм йўналишида ижод қилганлари, кейинчалик бу методдан воз кечиб сентиментализмни танлаганлари хусусидаги далиллар ҳам тўла исботлайди.

XVIII аср инглиз адабий муҳитида пайдо бўлган “Сентиментал саёҳат” романи мутахассислар томонидан сентиментал адабиётнинг илк намунаси

сифатида қабул қилинган. Роман муаллими англик ёзувчи Лоренс Стерн бўлиб, ушбу асарида инсон сезгисини “культ” даражасига кўтарган. Ҳолбуки, унинг биринчи романи “Жентльмен, Тристам Шендининг ҳаёти ва карашлари” романидаёқ сентименталлик концепцияси яққол акс этган эди.

Л.Стерн 1713 йилда қашшоқлашган ҳарбий оиласида дунёга келган. Ёшлик даври Англия ва Германияда ўтган. 18 ёшида отасидан айрилган. Дастлаб Англиядаги Кембридж университетида ўқиган. Унинг талабалик ҳаёти қашшоқлик ва қийинчиликлар ичида ўтган. Ижодий ҳаётининг йигирма йили Йорк шаҳри яқинидаги Саттан деган қишлоқда ўтказган. 4-йилларда Йорк газетчиси“ наشريда ишлаган. Публицистик, бадиий-публицистик асарлар, сиёсий памфлетлари билан ном чиқарган. 1762 йили жамият кишилари ҳаёти, оддий одамлар табиатини ижодий ўрганиш, шу жараёнда ўзини ҳам англаш мақсадида Европа бўйлаб сафарга чиқади. Европа мамлакатларининг шаҳар-қишлоқларини кўради. Уни кўпроқ қишлоқларда яшайдиган оддий деҳқонлар, чўпонлар, боғбонлар ҳаёт тарзи қизиқтирар эди. 1760 – 1767 йиллар оралиғида ёзилган биринчи романини мана шундай сайёҳатлар, амалий тажрибалар маҳсули дейиш мумкин.

Айни айтда, Стерн аниқ Юнон ва Рим империяси даврида ёзилган бадиий асарларни чуқур ўрганган. Шу боис ижодининг дастлабки даврида классицизм тамойилига мойиллиги бор эди. Аммо сайёҳатлари натижаси ўлароқ унинг ижодида сентиментал тафаккур, сентиментал фалсафага мойиллик кучайди. Бу жиҳат ёзувчининг “Сентиментал сайёҳат” (1768) романида яққол кўринади. Романда адабий, ижтимоий, психологик қолипларга нафрат изҳори етакчилик қилади. Шу билан бир қаторда романнинг бошбадиий концепцияси ҳиссиётлари эрки билан ҳаёт кечираётган одам образида акс этган.

Роман бош қаҳрамони Йорик (бу исм В.Шекспирнинг машҳур “Гамлет”идан олинган) прот естант мазҳабига мансуб руҳоний. Асар сюжетини Йорикнинг Франция бўйлаб саёҳати, саёҳат давомида қаҳрамон бошидан кечирган саргузаштлар ташкил этади. Сюжет воқеалари остида

Европа бўйлаб саёҳатга чиққан муаллиф, унинг кечинмалари, босиб ўтган йўли, хулосалари мажозий асос вазифасини бажарган. Аммо роман ичида биз муаллиф қиёфаси, табиати, фикр-қарашларига тамомила ўхшамайдиган қаҳрамонни кўрамиз. Бу орқали Стерн ўз ижтимоий қарашлари, жамият турмуш тарзига доир танқидий нуқтаи назари, инсон ҳиссиётига бўлган култулаштирилган муносабатини мажоз пардавси билан ўраб беришга эришади. Зотан, Европа Ренессансининг учинчи юз йиллиги давом этаётганига қарамасдан, бу ерларда эркин фикрни назорат қилиш тизими, черков ҳукмронлиги, инквизиция хавфи мавжуд эди. Ҳиссиётлар нари турсин, ҳатто инсон ўз ақли, мантикий тафаккуури билан яшаши, фикрлаши ва фаолият юргизиши минг йилдан ортиқ вақт давомида қатъий назорат қилинган “оқсоч Европа” кишиларига стернча янги дунёқарашни сингдири, уқдириш осон эмас эди. Шу боис роман муаллифи ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб телба Йорикни танлади. Роман ва унинг қаҳрамонига бўлган эътирозни, аниқроғи, инсон ҳиссиётлари эркинлиги ғоясини ҳукумат, черков, жамият томонидан ясалган “қил кўприк”лардан мана шу телба эсон-омон олиб ўтиб кетади, деб ҳисоблади ва бу ниятига эришди ҳам.

Сентиментализмнинг кейинги тараққиёти, янгидан-янги вакиллари, улар ёзган намуналари майдонга келишига замин ҳозирлади.

Сентиментализмнинг бадиий асосини Стерн поэтик концепциялари ташкил этган бўлса, айти оқимнинг фалсафий асослари икки файласуф номи ва фалсафий қарашлари билан боғлиқ. Буларнинг бири франциялик еписком Жорж Беркли (1685 - 1753), иккинчиси, Англиянинг Эденбург шаҳрида туғилган Давид Юм (1711 - 1776)дир. Беркли фалсафасига кўра “сезги – ягона реаллик”. Борлиқни идрок этишнинг ягона қуроли ва башариятга уни Худо берган. Мана шу илоҳий сезги воситасида анланган ҳамма нарсаларнинг асоси ҳам Удир. Беркли фалсафаси ўша даврларга келиб Европада кучая бошлаган материализм, атеизмдан динни ҳимоя қилиш йўлидаги фикрларнинг натижаси саналади. Файласуфнинг “Кўриш назариёти тажрибаси” (1709), “Инсоннинг билиш тамойили ҳақида рисола” (1710),

“Гилос ва Филонус ўртасидаги уч суҳбат” (1713) асарларида шундай қарашлар ўз аксини топган. Беркли қарашлари Европа фалсафаси тарихчилари томонидан субъектив идеализм номи билан аталади.

Д.Юм (1711 - 1776) асли англиялик бўлса ҳам, 1763 – 1766 йилларда Парижда дипломатик хизматда экан, Ж.Беркли фалсафасининг муҳлиси ва давомчисига айланади. Унинг “Инсон табиати ҳақида рисола” асари Юм субъективистик фалсафасини ўзида тўла жамлаган. Юм фалсафасига кўра, ҳам борлиқни идроклаш манбаи субъект сезгиси ёки олган таассуротидир. Шунинг учун Юм материалистларнинг инсон сезгиси борлиқ ва инсон муносабатлари натижасидир деган қарашларини инкор этади. Билимнинг манбаи назарий изланишлар эмас, эътиқод деган қарашни қатъий тарзда илгари суради. Шу томонлари билан Юм скептик фалсафаси инсон ботини ва психологиясига ҳам даҳл қиладик, бу ғоя унинг издошлари томонидан кейинчалик давом эттирилган.

Л.Стерн бадий концепциялари, Ж.Беркли ва Д.Юм фалсафий қарашлари асосида шаклланган сентиментализм эстетикаси бадий адабиётда шундай категорияларнинг юзага келишига тўртки бўлди. Воқелиқни ҳиссий талқин этиш; тафаккур потенциалини инкор этиш; саёҳатни ижодий жараёнинг ажралмас қисми сифатида қабул қилиш; саёҳат жараёнида оддий халқ ижтимоий ҳаётини ўрганиш, ўз манфаатини халқ манфаатидан паст тутиш; индустриал тараққайёт танқиди; провинциал турмуш тарғиби ва асл табиат қўйнига интилиш; пессимизм.

Л.Стерндан кейин пайдо бўлган сентименталистлар асарларида бу жиҳат яққол намоён бўлдию. Хусусан, Жемс Томсон (1700 - 1748)нинг “йил фасллари” номли тўрт қитсмали поэмаси, Оливер Гольдсмит (1728 - 1774)нинг “Сайёҳ” (1765), “Векфильд руҳонийси” (1766), “Ташландиқ қишлоқ” номли поэмалари, “Раҳмдил одам” (1768) комедияси, “Англия тарихи”, “Рим тарихи”, “Хитойдан мактуб” сингари сатирик асарларида қайд этилган бадий ғоялар ёрқин акс этган. Бу жараён фақат инглиз адабиёти ёки XVIII асрнинг ўзи билан чекланиб қолмади. Сентиментализмнинг Ж.Ж.Руссо

(Франция), И.В.Гёте (Германия), Ф.М.Достоевский (Россия) каби машхур намояндалари сентиментал адабиёт имкониятларини намоиш этарлик даражадаги буюк асарлар ёздилар.

Дастлаб классицизм йўналишида ода, трагедия, сатирик асарлар ёзган Эдуард Юнг (1683 - 1765) ижодида ҳам сентименталлик асосий ўрин тутди. Турмуш ўртоғи, ва тутинган қизидан кетма-кет жудо бўлганидан сўнг Юнг ижоди тамомила бошқа йўналига бурилиб кетади. Натижада унинг асарларида классицизм танқиди билан параллел равишда диний-психологик мотивлар кучайиб борди. Шоирнинг тўққиз қўшиқни ўз ичига олган “Шикоят ёхуд ҳаёт, ўлим, боқийлик ҳақида тунги ўйлар” номли оқ шеърда ёзилган тўплами том маънода воқелиқни сентиментал талқин этиши билан ўзига хослик касб этади. Асарда инсоннинг улуғлигу тубанлик, муҳаббат ва нафрат, қўрқув ва жасорат сингари зид туйғуларни жамлаган мураккаб хилқат экани, баъзида унинг тақдир ҳақлигини унутиши ҳақида фалсафий-психологик тааассуротлар акс этган. Асар ўзининг самимияти, теранлиги билан наинки ўқувчига, ҳатта ижод аҳлига ҳам кучли таъсир кўрсатди. Натижада ўша давр инглиз шеърлятида янги бир йўналиш – “қабристон поэзияси” пайдо бўлди. Э.Юнг издошлари бу йўналишни давом эттирдилар. Жумладан Парнелнинг “Ўлим ҳақида тунги парча”, Блеранинг “Қабр” номли шеърӣ асарлари пайдо бўлди.

Сентиментализм айнан “қабристон поэзияси” орқали Шарқ маърифий-бадий тафаккури билан туташади. Масалан Жемс Гарвининг “Қабристон қуршовидаги ўйлар” поэмасида лаҳадда ётган икки мурда суяғи бир шакл, хил тусга эғалиғи, уларнинг қай бири шох, қай бири гадога тегишли экани маълум эмаслиғи ҳақида сўз юритилади. Айни лирик тасвир асосида фалсафий хулоса юргизилади. Томас Грейнинг “Қишлоқ қабристонига марсия” шеърида эса ҳаётини деҳқончилик билан ўтказган, халқ ризқи-рўзига сабабчи бўлган деҳқон қабри марсиявия усулда шеърга солинади. Унинг орзу-армонлари, муҳаббати, нафрати, жамият киборларининг деҳқонларга беписан муносабатлари муҳокама қиланади. Деҳқон касбининг улуғлиғи,

калбининг кенглиги бошқаларга ибрат қилиб кўрсатилади. Низомий, Румий, Фирдавсий, Лутфий, Навоийлар шеъриятида биз бундай мотивларни истаганча учратишимиз мумкинки, бу далил сентиментал адабиётнинг Шарқ-ислом шеърияти учун ҳам бегона эмаслигини кўрсатади.

Романтизм адабиёти ҳам ўз характерига кўра Шарқу Ғарбга бирдек тегишлидир. Бундай ўхшашликнинг бош сабаби ҳар қандай инсон учун романтик кайфият, орзу ва ҳаёлотнинг ҳослиги бўлса, яна бир сабаби одамизот ҳаёт йўлида учратиши муҳаққақ бўлган шахсий, маиший, ижтимоий вазиятларнинг мавжудлигидир.

Ҳақатан ҳам, романтика мана шундай вазиятлар ичида туғиладиган психологик жараёндир. Инсон ўз орзуларини реал ҳаётда амалга ошира олмаган ҳолатда ҳаёлотга, романтикага берилади. Ўзидаги ботиний изтироб ва зиддиятларни шу йўл билан енгади. Ҳаёлотда орзу-истакларини амалга оширади. Романтизм психологиясининг яна бир жиҳати “барбод бўлган идеаллар” билан боғлиқ. Одам боласи бу ҳаётда ўз идеалини топа олмайди. Айни пайтда, идеал ҳақида орзу қилишдан ҳам ўзини тўхтатишга қодир эмас. Мана шу ботиний жараён инсоннинг фаол ҳаёти ва изланишларига асос бўлади. Уни худди Дон кихот сингари ўз идеали сафарга чиқишга ундайди. Аммо идеаллар ҳар сафар реал ҳаёт қоидалари, ижтимоий талаблар туфайли йўққа чиқаверади. Ҳақиқий романтик мана шундай инкорлар, енгилишлар олдида таслим бўлмайдиган одамдир. Аммо инсоннинг реал турмуш ташвишлари олдида енгилишга маҳкумлиги романтизмга хос фожиавийликни келтириб чиқаради. Зотан, ҳар қандай енгилмас одам ҳам ўлим қисматига бўйминсунишга мажбур. Дон Кихот ҳаётининг сўнгги лавҳаси айнан шунга ишора.

Башарий табиатга хос романтиканинг романтизмга айланиши ижтимоий, фалсафий, психологик, бадиий вазиятлар билан боғлиқ. XIX келиб, Европа маданий муҳитида шундай эҳтиёж майдонга келди. Натижада романтизм деган ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик ҳодиса шаклланди. Бу

даврда Европа жамиятининг энг муҳим ижтимоий дарди шахс ва шахс эрки масаласига айланди.

Романтизм фалсафаси остида немис файласуфлари И.Кант ва Фихтеларнинг “трансцендентал эстетика”га оид, Ф.Шлеглнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари туради. Шунингдек Гёте ва Шиллер томонидан Германияда ташкил этилган “бўрон ва тазйиқ” ижтимоий ҳаракати ҳам романтизм фалсафаси ва амалётининг ижтимоий кўриниши эди. Руссо эссеистикаси, готик романларида ҳам романтизм фалсафасининг поэтик намоён бўлганини кузатиш мумкин. Романтизм фалсафаси ва адабиётида инсон идеалининг халқона (эртак, афсоналарга хос), диний-маърифий (илоҳий китобларга оид), шахсий-ижтимоий (муайян шахслар ижтимоий ҳаёти, биографияси балан боғлиқ) шакллари мавжуд.

Романтизм фақат фалсафий, ижтимоий ёки бадиий ҳодиса эмас. XIX асрда майдонга келгшан романтизм фалсафаси ва ижтимоий ҳаракатчилиги маданиятнинг барча соҳалари, ва кўплаб халқлар маданий ҳаётига ўз таъсирини ўтказди. Масалан, мусиқа соҳасида Ф.Шуберт, Р.Шуман, Ф.Шопен, Ф.Лист, Ф.Мендельсон сингари “романтизм композиторлари” пайдо бўлди. Бадиий адабиётда эса Эрнст Теадор Амадей Гоффман (Германия), Жорж Гордон Байрон, Перси Биши Шелли, Вальтер-Скотт (Англия), Виктор Гюго, Жорж Санд (Франция), Фенемор Купер (Америка), Александр Сергеевич Пушкин (Россия) сингари қатор вакилларига эга.

Романтизм адабиёти ва унинг спецификаси ҳақида кўп гапириш мумкин. У ўзининг тарихий тараққиёти, ички кўринишлари, ҳар бир миллат, давр ва адабиёт муҳит билан боғлиқ ўзгаришларига кўра кенг қамровли ҳодиса. Шарқ романтизми эса, бу ҳодисага тамомила ўзгача мезонлар билан ёндашишни талаб этади. Шарқ ислом адабий-тарихий жараёнига хос романтик талқинларнинг етакчи бир хусусияти шуки, унда Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг реал шахсиятлари, ҳаёт йўлларига томон ҳолис интилаётган “комил инсон” образи бу адабиётнинг олий идеалини ташкил этади.

Реализм ва натурализм бир-бири билан узвий боғлиқ, бири бирини тўлдирувчи, ҳаёт воқелиги ва унинг рационал-мантиқий талқинига асосланувчи эгиз адабий методлардир. Гарчи, реализм метод сифатида қадимийроқ бўлса ҳам, натурализм у билан ёндош ҳолда яшаб келган. Жаҳон адабиётшунослари ҳар бир давр, ҳар бир адабий-эстетик босқичнинг ўзига хос реализми мавжудлиги ҳақида ҳали-ҳануз мунозара қиладилар. Шунга кўра, илмий адабиётларда “содда реализм”, “қадимги давр реализми”, “ўрта аср реализми”, “уйғониш реализми” сингари истилоҳларни кўп учратамиз. “Реал” сўзининг луғавий маънаоси лотинча “realis” – ҳақиқий, моддий деганидир. Шундан келиб чиққанимизда ҳам реализмнинг туб илдизлари жуда узоқ замонларга бориб тақалишига амин бўламиз. Чунки инсон табиатан ҳақиқат ва ҳаққонийликка мойил, уни фақат шугина тўғри йўлга бошлаши, хато йўлдан қайтариши мумкин. Айни пайтда, одам бадиий адабиётда ҳам ўзи кўрган-билган воқеаларни учратса, асар қаҳрамонларини “таниса”гина ундан завқ олади, унга ишонади. Узоқ тарихда яшаган аجدодларимиз кўрган нарса-ҳодисаларини сувратларда муҳрлаганлар, турли усуллар билан ёзиб қолдирганлар. Башарий тамаддуннинг тўнғич вакилларида бўлмиш Шумер “сополкитоб” (кленопись)лари орқали бизгача етиб келган илк бадиий манбалардан бири “Инаннанинг ёр танлаши” деб номланади. Баллада типдаги мазкур асар сюжети илоҳий китобларда кўп тқорланган, ундан мифологик ҳикоялар, фольклор манбалари ва ёзма адабиётга ўтиб келаётган машҳур “Ҳобил ва Қобил” воқеасининг айнан ўзи. Оға-ини ўртасида бир қизнинг талаш бўлиши, айни вазият муҳокамаси, мунозара ва ечим...буларнинг барча-барчаси муқояса жараёнида кишида эътироз туғдирмайди. Демак, маълум бўляптики, Илк одам (Одам алайҳиссалом) оиласида, унинг фарзадлари ўртасида бўлиб ўтган реал воқеа кейинги авлодлар тмонидан сўз воситасида тарих саҳифаларига муҳрлаб қолдирилган. Қадимдан келаётган бадиий, ярим бадиий, фольклорга оид ваҳ.к. манбаларнинг исталган биттаси устида жиддий тадқиқот олиб борилса ва улар мавжуд график, археологик, текстологик манбалар билан холис

солиштирилса, ҳар бирининг реал асоси борлигига амин бўламиз. Бундан реализм ёки реалистик талқиндаги адабиётнинг азалийлиги ва абадийлиги маълум бўлади

Мутахассислар реализмнинг конкрет адабий метод сифатида намоён бўлиш вақтини XIX аср деб кўрсатадилар. Ҳақиқатан ҳам, шу даврга келиб, Европада етилган ижтимоий-иқтисодий вазият реализмнинг адабий оқим ва ижодий методлар ичидан олдинги сафга чиқишига олиб келди. Турмуш йўлларида рўй бераётган тенгсизлик, адолатсизлик, ички ва ташқи келишмовчиликлар илғор фикрли шахслар, ижтимоий гуруҳларда бу ҳолатга нисбатан танқидий муносабатни юзага келтирди. Шахсларнинг ижтимоийлашган фикрида ғалаба қилган бундай ўзгаришлар секин-аста реаллашди, моддий куч, амалий фаолиятга айланди. Моддийлашган фикр эса, янги ижтимоий қараш, фасфа, фан, бадиий адабиёт намунаси ўлароқ намоён бўлди. Танқидий реализмга оид адабиёт намналарида муносабат, баҳо ва ечим излаш босқичлари реал сюжет, реал қаҳрамонлар тасвири орқали акс эттирилди. Танқидий реализмнинг қай даражада намоён бўлиши, қандай бадиий намуналар берганлиги, вакиллари сони ва сифати муайян миллат, мамлакат ижтимоий-сиёсий, маиший-психологик вазият билан узвий боғлиқ.

Француз адабиётида Беранже, Стендаль, Бальзак, Мериме, инглиз адабиётида Диккенс, Токкерий, немис адабиётида Гейне, америка адабиётида Битчер-Стоу асарларида танқидий реализмга хос мезонлар ўз аксини топган.

Реализмнинг яна бир шакли собиқ совет иттифоқининг мафкуравий асоси бўлган марксизм-ленинизм ғояларига таянади. К.Маркснинг шогирди, социалистик ғояларнинг яна бир назариётчиси Ф.Энгельснинг “типик характерларни типик шароитларда тасвирлаш” деган тарифи социалистик реализмнинг бош белгиси ҳисобланади. 1917 йили Россияда октябрь тўнтариши рўй бергандан кейин бу ғоя совет иттифоқининг адабий сиёсати, мафкурасининг асосига айлантирилди. Коммунистк партиянинг ҳар битта съездида бу ғоя давлат миқёсида мустаҳкамлаб борилди. Ижодкорларга ким ҳақда, нимани ва қандай ёзиш белгилаб берилди. Синфлар аро кураш, бир

синф томонидан бошқа синфнинг эзилиши, мвазлум синфнинг кураши ва шу кураш жараёнлари соцреализмнинг етакчи мавзусига айланди. Гарчи, типик шараитларда, типик характерларни тасвирлаш соцреализмнинг асосий принципи сифатида ҳамма жойда такрорлаб юрилган бўлса-да, Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин каби коммунистлар дохийларининг образлари максимал даражада идеаллаштирилди. Фақат ва фақат халқ манфаати учун яшаган, юксак даоражадаги альтруист сифатида адабиётга кириб келди ва яшади. Айни пайтда, совет адабиётида коммунист образи ҳар қандай бадий асарда бош қаҳрамон қилиб олинishi, асардаги барча воқеаларнинг марказида туриши ва бошқариши лозим эди.

Тўғри бундай вульгар социологзм жараёни XX аср 60-йилларидан эътиборан бир оз бўшашди. Гўёки адабиёт эркин нафас олгандек бўлди. Аслида эса компартия эндиликда ўта маккорона стратегияни қўллаётган, коммунистик ғояларнинг очиқ-ойдин тарғибидан мураккаб, юмшотилган, аммо таъсирчан усулига ўтган эди. Совет иттифоқи таркибида яшаган барча республикалар аҳолиси, қайси миллатга мансуб бўлишларидан қатъи назар, мана шу адабий сиёсатни қабул қилишга мажбур эдилар. Хусусан ўзбек адабиётининг ҳам қарийб етмиш йиллик умри мана шу сиёсат тазйиқида ўтди. Истеъдодли ёзувчилар таъқиб қилинди, истеъдодсиз, ўртамиёна ижодкорлардан халқ ёзувчилари, шоирлари ясалди.

Агар биз реализмнинг олий кўринишини ислом асосида шаклланган мумтоз лирикамиз ва эпик асарларида кўрсак, танқидий реализмга хос унсурлар жадид адабиёти вакиллари ижодида намоён бўлади. Рост сўз ва ҳақиқатни ёзиш тамойили Юсуф хос Ҳожибдан бошлаб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Атойи, Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Сайфи Саройи, Навоий, Бобур, Машраб, Турди, Огаҳий, Феруз, Муқимий, Фурқатлар ижодига қадар давом эттирилди. Бу тамойил Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўпон сингари жадидлар томонидан ижтимоий ҳолатларнинг ҳаққоний талқини ўлароқ намоён бўлади. XX йилларнинг 30-йилларидан бошлаб эса миллий

адабиётимиз соцреализм тазйиқи остида кун кечиришга мажбур бўлди. Аммо шунга қарамасдан, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон, Миртемир, М.Шайхзода, О.Ёқубов, А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, О.Матжон, Ҳ.Худойбердиева, Ш.Раҳмон сингари ижодкорларимиз асарларида миллий, умуминсоний концепциялар ва инсонинг соф индивидуал ҳолатлари акс этган асарларни истаганча учратишимиз мумкин.

Демак, реализм инсоният бадий тафаккурининг барча босқичлари учун хос бўлган умумэстетик ҳодисадир. Реализм турмуш ҳақиқатини ҳаққоний акс эттирибгина қолмайди. Унга реал муносабат билдиради ва баҳо беради. Реализм адабиёти вакиллариининг бадият майдонига кириб келиши ижодкор шахсининг воқеликка, ўз-ўзига оптимистик ёндашув тамойиллари билан ҳам боғлиқки, Шарқ ва Ғарб адабиёти реализмида фикримизга далил бўладиган асарлар сон-саноксиз.

Натурализм ҳам худди реализм каби конкрет ҳаёт воқелигига таянади. Аммо буикки адабий метод ўртасидаги жиддий фарқ шуки, Реализм реализм воқелик ва реал одам образини типиклаштириб тасвирласа, натурализм максимал даражада индивидуаллаштиради. Ҳар икки адабий метод ўз поэтик тамойилларини мана шу асо-категориялар устига қуради. Тарихий жиҳатдан натурализм башарият бадий тафаккурининг барча босқичлари, энг муҳим нуқталарида намоён бўлади. Натуралистик унсурларни биз миф, эпос, эртаклар, халқ қисса ва ҳикоялари, ёзма адабиётга доир барча жанрларда учратишимиз мумкин. Айни ҳолатнинг юзага келиши бевосита инсон табиати билан боғлиқ. Қаердаки ижодкор инсон ўз бадий объектини борлигича, табиий ҳолатида, аниқ ва деталлаштириб тасвирлашга эҳтиёж сезса, шу жойда натуралистик унсурлар майдонга келган. Бундан кейин ҳам бу жараён тўхтамайди.

Натурализм истилоҳи остида лотинча “natura” – табиат деган сўз туради. Натуралистик тафаккурнинг системалашуви, мустақил ижтимоий-фалсафий қарашга айланиши XIX асрнинг 70-йилларига тўғри келади. Бу даврда Европада кузатиладиган табиий билимлар тараққиёти, айниқса,

Ч.Дарвин назариясининг революцион тарзда юзага қалқиб чиқиши натурализм фасафаси ва адабётининг майдонга келишига замин бўлди. Табиий фанларнинг инсон феноменига нисбатан индивидуум тарзида ёндашуви, табиат ҳодисаларининг физиологик, зоологик, биологик ва ботаник асослари кашф этилиши натижаларидан фалсафа ва адабиёт ҳам илҳомланди. Натурализм концепциясининг илк ватани Франция ҳисобланади.

Файласуф Ипполит Тэннинг “Инглиз адабиёи тарихи” (1863) китобига ёзган сўзбошиси натурализм адабиётига эстетик асос бўлиб хизмат қилди. О.Конт, Г.Сперсер, К.Бернарлар позитивистик фалсафасига хос илмий тадқиқот ва табиий фанлар ютуқларини гуманитар соҳа билан синтезлаш ҳояси натурализм адабиётининг етакчи принципига айланди.

Натурализм адабиётининг илк машҳур вакиллр француз ёзувчилари Э.Золя, О.Мирбо, Л.Декаб, оға-ини Гонкурлар ҳисобланади. Хусусан, Э.Золя ўз натуралистик қарашларини бадий адабиётга татбиқ этишда Бальзак, Флобер, Стендал адабий тажрибаларидан илҳомланди ва унимли фойдаланишга уринди. Золянинг “Тереза Ракен” (1867) романига ёзган сўзбошиси, шунингдек, “Экспериментал роман” (1880), “Романистлар-натуралистлар” (1881) сингари мақолалар тўпламларида натурализмнинг адабий-назарий критерийлари баён қилинган. Бунга кўра, инсон ва у мансуб тарихий воқеликни натуралистик тасвир этиш учун одамни физиологик индивид ўлароқ тадқиқ этиш, генетик асосларига етиб бориш муҳимдир. Инсоннинг ижтимоий воқелик доирасидаги фаолияти – характери, дунёқараши, психологик ҳолатлари – унинг физиологик, генетик асоси ва ҳолатлари билан боғлиқ. Ёзувчи ўзининг “Ҳамал”, “Жонивор-одам” романларида айна қаршларини бадий қаҳрамон тасвирига сингдиришга уринган. Айниқса, йигирма романдан иборат “Ругон-Маккарлар” эпопеясида адабиёт ва генетиканинг истисносиз тарзда бир-бирини тақазо этувчи ҳодисалар экани намоён бўлган. Оға-ини Гонкурларнинг “Жермини Лосерт” романида эса бош қаҳрамон Жерминининг ўлими жараёни биологик нуқтаи

назардан деталлаштириб тасвирланар экан, танатология соҳаси билан бадий талқин синтезининг ягона доирага жамлаганнини кўрамиз.

Натурализм наинки эпик идод, айти пайтда драматик асарларга ҳам муайян таъсирини ўтказди. Швециялик А.Стриндбергнинг “Ота” (1887), Г.Гауптманнинг “Кун чиқиш олдидан” (1889), “Тўқувчилар” (1892) драмалари моҳият эътибори билан натуралистик метод имкониятларини намойиш қилади. Агар натуралистик наср ўзининг энг характерли намуналари натижасида адабиётга “илмий роман” шаклини олиб кирган бўлса, бу каби драматик асарлар асосида жаҳон даматургияси “натуралистик театр” деган янги йўналишни кашф этди.

Албатта, натурализм табиийлик, амалий тадқиқотлар ва тажрибавийлик, воқеа-ҳодисаларга интеллектуал муносабат тамойилини илгари суриши билан муайян ютуқларга эришди. Мазкур фалсафа ва адабиёт воситасида одамнинг физиологик имкониятлари, ҳаракат ва ҳолатларига ҳос биологик омиллар, генетик сабаб ва оқибатлар кашф этилди. Инсон физиологик ҳолатининг сира ҳам жўн эмаслиги, мураккаб бир система экани маълум бўлди. Инсон, табиат ва жамиятга ҳос ҳодисаларининг фотографик тасвирига эришиш жараёнида, уларнинг аниқ тизимлилиги ва узвийликдагина мавжуд бўлиши ҳақидаги фалсафий-бадий тўхтамларга келинди. Инсон физиологик потенциалининг чексизлиги англашилди. Натурализм адабиётининг отаси Э.Золянинг “Натуралистик роман – реал қаҳрамонларнинг реал муҳитдаги фаолиятидир” деган сўзлари мана шундай изланиш, тажриба жараёнларининг ҳулосасидир.

Тўғри, инсон физиологияси, табиатнинг асл қиёфаси ўта мураккаб, такрорлаб бўлмайдиган мукаммал тизим. Чунки буларнинг барчаси оламлар ижодкори – Ҳолиқи мутлақнинг санъатидир. Илм-фан, фалсафа, адабиёт қандай юқори чўққига кўтарилмасин, унинг айниятини ярата олмайди. Зотан, инсон яратилмиш, илло, яратгувчи эмас. Шу сабабдан инсон фақат бу санъатга тақлид қилиши, акс эттиришга уриниши мумкин, холос. Натурализм фалсафасини ва адабиётининг бора-бора боши берк кўчага кириб қолгани,

фан ва адабиёт йўлларида адашиб кетганининг универсал сабаби аслида шу. Натурализм танқидчилари бу адабиётнинг зерикарлилиги, ҳаддан ортиқ деталлашиб кетгани, ҳиссиёт ва поэтик руҳиятдан йироқлигини таъкидлайдилар. Ўта чуқурлашиб кетилган ҳолатларда на фан, на адабиёт қиёфасига эга бўлмаган нўноқларча тақлид намунаси ўлароқ баҳолайдиларки, буларнинг барчаси Яратган санъатининг такрорланмаслиги ҳақидаги мутлақ ҳақиқатни англашимизга туртки беради.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, натурализм унсурлари ҳар қандай миллат, ҳар қандай давр адабиётида учраши табиий. Жумладан, Қадим, мумтоз ва замонавий Шарқ адабиёти ҳам натуралистик унсурлардан холи эмас. Биз уни исталган Шарқ ижодкори асарларида учратишимиз мумкин. Биргина Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романидаги итеръер (ҳовли, ўрда, сарой интерьерлари) тасвирининг ўзиёқ фикримизга яққол далил. Ёзувчи, айниқса, Кумуш портретини чизишда натуралистик нутуралистик тасвир тамойилларидан унумли фойдаланган. Бироқ шуни қайд этиш жойизки, натурализм Шарқ-ислом муҳиtida мустақил адабий метод ёки фалсафий қараш ўлароқ шаклланган, фаолият кўрсатган эмас.

Умуман, ушбу мавзу доирасида ўрганганимиз тўрт адабий йўналиш жаҳон адабиёти арихида сезиларли иқолдирган, адабиёт тараққиётига хизмат қилган, башарият турмуш тарзи, инсон ва табиат, инсон ва ижтимоий воқелик моҳиятини англаштишга хизмат қиладиган ўзига хос эстетик ҳодисалардир. Сентиментализм, романтизм, реализм ва натурализмга оид эстетик тамойиллари, айти йўналишлар тажрибасини қиёсий ўрганиш, замонавий адабиётнинг янги-янги бадиий талқин қирраларини кашф этишига омил бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Сентиментализм ва сентиментал адабиёт ҳақида нима биласиз?*
2. *Ғарб сентиментализмининг Шарқ адабиёти билан муносабати масаласи.*

3. *Романтизм ва унинг вакиллари ҳақида сўзланг.*
4. *Реализм адабиёти қандай тарихий йўлни босиб ўтган?*
5. *Натурализм адабиёти қандай ўзига хосликларга эга?*
6. *Мавзу доирасида сўз юритилган сентиментализм, романтизм, реализм, натурализм адабиётининг ўзаро боғлиқ ва фарқли жиҳатлари нималардан иборат?*

Асосий адабиётлар:

1. *Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
2. *Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
3. *Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.:« Маънавият», 1998, 2 8 8 -бет.*
4. *Азизов Қ, Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи (XVIII – XX асрлар), Тошкент: Ўқитувчи, 1979.*
5. *Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII в.в.. – М.,1988.*
6. *Гаспдали И. Раҳбари муаллимин ёки муаллим ларга йўлдош. Симфери пол, 1898-й., 4-бет.*
7. *Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: Университет, 2004.*
8. *Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.*
9. *Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Фафур Фулом, 2015.*
10. *Проблема просвещения в мировой литературе эпохи Просвещения. –М.: 1958.*
11. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.*

12. *A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.*
13. Қайюмов О. *Чет эл адабиёти тарихи. Илк ўрта асрлар, Уйғонилиш даври ва XVII аср ғарбий Европа адабиёти*. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
14. Хамдамов У, Қосимов А. *Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма)*. – Т.: Баркамол файз медиа, 2017.
- www.edu.uz
- [www.o'zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek-adabiyoti.com).
- Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.*
- [http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)
- [http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)
- [http// top/ mail. ru/ jimp](http://top.mail.ru/jimp). From 1551453
- [www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).
- www.litera.ru.
- www.Philologs.narod.ru.

XIX-XX асрлар Европа романчилиги ва Шарқ замонавий насри.

РЕЖА:

1. *Европа замонавий романчилиги тарихидан.*
2. *Роман жанрининг такомил босқичлари.*
3. *Ижодий методлар, адабий оқимлар ва роман жанри муносабати.*
4. *Замонавий Шарқ адабиётида роман жанрининг ўрни.*
5. *Дунё романчилиги ва ўзбек романи.*

Таянч тушунчалар: *Роман жанри, сентиментал роман, маърифатчилик романи, романтизм, натуралистик роман, реалистик роман, роман сюжети, роман композицияси, роман қаҳрамони.*

Замонавий Европа романи ва Шарқ романчилиги масаласи хусусида сўз юритишдан олдин ушбу жанрнинг шаклланиш тарихи, тараққиёт тарзи масалаларига тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Чунки бу қадимий жанр Европа замонавий романи шаклига етиб келгунига қадар бир нечта муҳим босқичларни босиб ўтган. Жанрнинг замонавий Шарқ прозаик тафаккурига кириб келиши ҳам бевосита шу жараёнлар билан боғлиқ. Қолаверса, роман жанрининг туб ватани Европа экани баҳс-мунозарага ўрин қолдирмайдиган ҳақиқатдир.

“Роман” истилоҳининг пайдо бўлиши XII асрга тўғри келади. Ушбу истилоҳ илк бор епископ Юэ томонидан антик юнонда майдонга келган, кейинчалик рус олими М.Бахтин томонидан “синовга қурилган авантюра романлар” деб номланган насрий асарларга нисбатан қўлланган. Аммо бу истилоҳ Европада ҳалигача турли-туман ўзгаришларга учраб келади. Бу ҳолат “роман” истилоҳи тарихан мураккаб йўлни босиб ўтаётганидан далолат беради.

Истилоҳ илк бор қўлланигандан сўнг XII аср Европа рицар насри, шеър шаклдаги саргузашт асарлар ҳам “роман” термини остида юитила бошлаган. Бу жараён дастлаб Францияда бошланган бўлиб, истилоҳнинг асосини қадим юнонча “romanse” сўзи ташкил этган. Бу сўзнинг луғавий

маъноси “роман халқи тилида айтилган ҳикоя” маъносини беради. Шу сўз негизида айни маънони ифодаловчи қадим французча “romanz” сўзи истилоҳ сифатида қўллана бошлаган. Дастлабки пайтларда бу тип асарларнинг лотин моделига ўхшаш шаклларига нисбатангина “роман” истилоҳи қўлланган: “Рнар ҳақида роман”, “Роза ҳақида роман” сингари... Шу боис бу истилоҳ XII – XIII асрлар оралиғида “estore” атамаси билан параллел қўллаб келинган. Шунингдек, мазмунан севги қиссваларини англатадиган, аммо шеърӣ усулда ёзилган Ариасто, Эдмунд Спенсер поэмаларига нисбатан ҳам роман истилоҳи қўлланаверган. Бундай турланиш XIII аср охирларига қадар давом этган. Аср охирларига келиб “севги ҳикояси” маъносида ҳолатда Европа халқлари тафаккурида собитлашган. Айни маъно резонанси ҳатто XIX асрларгача акс-садо бериб, романтизм адабий методи истилоҳининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатган. Юнон авантюр романи анъаналари заифлашиб, ўз ўрнини “реалистик”, “психологик” романларга бўшатиб берган XVII – XVIII асрларга қадар истилоҳ айни маъносини сақлаб қолган. XVII аср инглиз адабий муҳитида анъанавий романлар “romanse” (роман), янги романлар эса novel (итальянча “novella”дан) деб юритилган. Испанияда эса барча роман шакллари биргина истилоҳ - novella сўзида ўз ифодасини топган.

Роман миллатлари орасидан халқ тилидан сўзланган ҳикоя маъносида қўлланган роман дастлабки шаклида инсон ҳаётини ҳис-ҳаяжонлари, ижтимоӣ зиддиятлар, курашлар ичида тасвирлаш, қаҳрамон интилаётган идеал ғоясини мазмун марказига ифодалаш вазифасини бажарган. Жанрнинг илк кўринишлариданоқ марказида қаҳрамон турадиган воқеликни кенг баёнлаш ва тасвир этиш принципи етакчи мавқеда турган. Бошида бу жиҳат фабулавий омиллар ҳисобидан куч олган бўлса, кейинчалик ижтмоӣ воқелик, психологизм, ботин зиддиятлари ҳисобидан бойиган. Қаҳрамон биографияси ёки ҳаётининг солномаси тарзида юритилган илк романларга хос ҳикоялашда инсон турмуш тарзи, шахс такомили, умр йўлидаги инқироз ёки ностандрт вазиятларлар талқини етакчи ўринда турган. Ўрта асрларда

хукмдорлар, рицарлар ҳаёти саргузаштлари роман жанрининг етакчи мавзуси бўлган. “Қирол Артур”, “Тристан ва Изольда”, “Ланселот”, “Амадис Гальский” сингари Европа рицар романлари шу руҳни ифодалайди. Кейинчалик бундай романлар билан параллел тарзда турмуш йўлидаги нотекисликлар, мураккабликлар оқибати ўлароқ туғилган “айёрона романлар”, “қароқчи романлари” пайдо бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, гарчи бу борада махсус тадқиқотлар юргизилмаган, аризили фикрлар айтилмаган бўлса ҳам, Шарқ адабиётидаги халқона усулда ёзилган, анъана тарзида давом этган “қиссалар”нинг қадим юнон авантюра романлари, Европа рицар романларидан у қадар катта фарқи йўқ (мас., “Иброҳим Адҳам”, “Абу Муслим Хурсоний” типидagi қиссалар). “Айёрона ва қароқчи” романлари эса ҳатто исломгача Шарқ оғзаки ва ёзма ижодида мавжуд бўлган “Синбаднома”, “Минг бир кеча” туркумидаги насрий асарларни ёдга солади. Бу ўринда ҳал этилмаган масала насрининг ушбу фаол шаклининг энг архаик варианты қайси ҳудудда пайдо бўлди деган масалдир. Шунда роман генезиси ва адабий таъсир масаласига ҳам ойдинлик киритилади. Мавжуд изланиш ва тадқиқотларда эса, афсуски, “европацентриқ” (жаҳон маданияти марказига Европани қўйиш) нуқтаи назар етакчилиқ қилади. Токи қадим Юнон авантюра романлари ва Европа рицар романларининг роман жанри учун асос экани ҳақидаги тўхтамлар қатъий экан, уларнинг аналогик шакли бўлган Шарқ насри намуналарининг ҳам бу анъанага бевосита алоқаси бор. Шу боис ҳар бир қутб насрига хронологик оид хронологик чегаралар реал далиллар асосида ҳолис белгиланса, масала ойдинлашади. Бунда, албатта, хронологик жиҳатдан аввалроқ бўлган ҳудуд роман генезисига доялик қилгани ойдинлашади.

Европа романи тарихидаги кейинги босқич Франсуа Рабле (Франция), Мигель де Сервантес романлари билан бошланган. Ўрта аср рицар романларидан фарқ қилароқ бу романларда уч жиҳатнинг етакчилиги кузатилади. Биринчи жиҳат, муаллиф масаласининг қатъийлашуви ва индивидуал талқин, иккинчи жиҳат, романинг ёзувчи замонидаги муаммолар

билан метафорик уйғунликка эга экани, учинчи жиҳат, ижтимоий ҳаёт ва фикр тарзи балан боғлиқ ҳолда роман таркибига киноявий-сатирик унсурларнинг кириб келиши. Бу ҳолатни биз Шарқ Уйғониш адабиётининг чўққиси Навоий ижодида ҳам кузатишимиз мумкин. “Ҳамса” дostonларидаги давлат, жамият, шахс талқинидаги реал тасвирлар, универсал инсон образи ифодаси ушуб фикримизга ёрқин далил. Қолаверса, Навоий салафлари бўлган араб, форс ва бошқа туркий халқлар адабиётида ҳам бундай талқинлар кузатилади.

Европа классицизми кўпроқ дараматик ва лирик жанрлар ривожини билан характерланади. Шу сабабдан мутахассислар Европада роман жанри тарққиётининг навбатдаги босқичи сифатида сентиментал ва маърифатчилик романларини кўрсатадилар. Романнинг бу икки шакли ҳам илк бор Англияда кўзга ташланади. Лоренс Стерн, оға-ини Гонкурлар, Даниэль Дефо, Сэмюэль Ричардсон, Жонатан Свифт, Генри Фильдинг, Роберт Бернс романлари айна босқичга асос бўлган. Тарихий, ҳуқуқий ва психологик романлар ҳам худди шу муҳитда майдонга келди. Агар маърифатчилик романидан сўнг “тарихий романнинг отаси” аталадиган машҳур Вальтер Скотт тарихий роман аънасини бошлаб берган бўлса, Чарлз Диккенс ва Уильям Теккерейлари ижодиди мисолида психологик ва психологик роман старт олди. Сентиментал ва маърифатчилик насри аънаалари Француз адабиётида Мари Аруэ Вольтер, Жан Жак Руссо, Карон Бомарше, Немис адабиётида Готхольд Эфраим Лессинг, Фридрих Шиллер, Иоганн Вольфганг Гётелар ижодида давом этди. Европа, хусусан, француз маърифатчиларининг ижтимоий ва шахс маърифатида доир концепциялари жаид мутафаккирлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абудурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон каби қатор адибларнинг лирик, драматик ва эпик асарларида ўз аксини топди. Ҳолбуки, русия худудидаги туркий жаидчилик ҳаракатининг отаси Исмоилбек Гаспрали икки йил Францияда яшаб, янгиланаётган француз жамияти, маърифатчилик ҳаракати, бу ҳаракатга мансуб ижодкорлар асарларидан жиддий таъсирланган, шу асосда бадий-

публицистик руҳдаги асарлар ёзган эди. “Валтер-скотча” тарихий роман анъанаси эса араб ёзувчиси Журжи Зайдон, асли Жазоирда туғилган, миллати француз Фердинанд Дюшен, ўзбек адабиётида эса Абдулла Қодирий ижодида кузатилади. Бироқ Европа насри анъаналарининг Шарқ дунёсида намоён бўлиши деган масалани сира ҳам жўн қабул қилмаслигимиз лозим. Чунки жаҳид маърифий, тарихий адабиётининг негизида, биринчи навбатда, ислом маърифати ва Шарқ мумтоз адабиёти анъаналари туради. Бунда жаҳидлар Европа маърифатчилигининг индустрияга тегишли, замонавий шахс, ҳуқуқ билан боғлиқ зоҳирий жиҳаталаридан таъсирланганлар, холос.

XIX асрда Францияда романчиликнинг яна бир кўриниши – натуралистик роман майдонга келди. Асл табиат, жаҳодот, ҳайвонот дунёси, реал инсон ва реал ижтимоий турмуш воқелигини тасвирлашга қаратилган романнинг айна шакли дастлаб О.де Бальзак романларида, кейинроқ Ф.Стендал, Г.Флобер, Ги де Мопассанлар ижодида кўзга ташланган бўлса, Э.Золя, оға-ини Гонкурлар ижодида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Айна пайтда, романтик ва психологик романчилик ҳам ривожланди. XIX аср Европа романтизми насри, психологик романчилиги дейилганда, асосан, учта ном тилга олинади: В.Гюго, Ж.Санд, П.Бурже. Худди шу даврда етишиб чиққан немис ва итальян романапислари француз эпик поэзияси анъаналарига эргашдилар. XX аср арафаси ва шу аср ромачилиги эса анъаналар ичида тамомила янгича роман шакллари кашф этди. Хусусан, Бергсон, Ионас Ли, Стрендберг романларида индивидуал психологизм тарққиётини кузатсак, Л.Толстой ижодида тарихий, психологик роман анъаналари синтезининг мукаммал кўринишига дуч келамиз. Ф.Достоевский эса феноменал романивис ўлароқ “полифоник роман”га асос солди. Мутахассислар эътирофига кўра, кейинги давр Шарқ ва Ғарб ромачилиги тараққиёти юқоридаги тўрт ёзувчи асарлари билан боғлиқ.

Роман тараққиётида реализм ҳаёт воқелигини типик сюжет, типик мотивлар, типик образлар воситасида комплекс тасвирлаб, бадиий жиҳатдан

олий мақомга кўтарилган бўлса, реализмнинг қонуний бир босқичи бўлган танқидий реализм ҳам маданиятлар тарихида ўзига хос вазифани бажарди. Танқидий реализм вакиллари соф реалистик принциплар асосида ижимоий ҳаёт моҳиятига чуқурроқ кириб борди. Жамият ичидаги одам сюжетини турли макон ва замонлар сатҳида бадиий акс эттирди. Бадиий адабиётни бир оз ерлашириш ҳисобига долзарб ижтимоий муаммолар моҳиятини мантиқий, психологик, эстетик нуқтаи назардан ёритиб берди. Ижтимоий турмуш жабҳаларига жиддий таъсир кўрсатди. Танқидий позициясини намоён этароқ бийўла ҳам бадиий, ҳам публицистик вазифа бажарди. Европа танқидий реализми адабиёт тарихига қатор адабий фигураларни тақдим этди. Беранже, Стендаль, Бальзак, Мериме, Флобер (Франция), Диккенс, Теккерий (Англия), Гейне (Германия), Битчер-Стоу (АҚШ)лар романларида айти жихатлар мукамал даражада ўз аксини топди. XIX аср охири XX аср бошларига келиб, Эжен Потье, Эмил Золя, Мопассан, Анатол Франц, Ромен Роллан (Франция), Герхардт Гауптман, Томас Манн, Генрих Манн, Анна Зиггерс (Германия), Бернард Шоу, Жорж Уэллс, Жемс Олдриж (Англия), Марк Твен, Жек Лондон, Теодор Драйзер, Эрнст Хемингуэй (АҚШ), Пабло Неруда, Жоржи Амадей, Габриэл Гарсио Маркес (Лотин Америкаси)лар ижодида реализм ва танқидий реализм ўзининг биографик, ижтимоий-психологик, мифологик, психоаналитик имкониятларини намоён этди. Шафқатсиз реализм сингари янги қирраларини кўрсатди. Буларга параллел равишда Марсел Пруст, Уильям Фолкнер, Жемс Жойс, Альбер Камю, Франц Кафка сингари модернистик роман намоёндалари пайдо бўлди. Олам ва одамни ўзгача ракурсдан кузатиш, янги ғоя, янги композиция ва модернча услубда баёнлаш модернизм романларига хос тамойил эди.

Ўзбек романи Европа романчилигида кузатилган барча босқичларни босиб ўтган эмас. Шарққа хос тафаккур тарзи, ислом муҳити ўзининг аниқ бадиий қонуниятлари, эстетик мезонларига эга бўлиб, XIX асрнинг охирларига қадар Европа романи анъаналарини қабул қилган эмас. Аммо бу дегани миллий эпик тафаккуримиз тарихи биринчи ўзбек романига қадар

кип-қизил саҳродан иборат бўлган дегани эмас. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиёти тарихида “халқ китоблари” деб юритиладиган шеърӣ, шеърӣ-насрий, соф насрий услубда китобат этилган қиссалар Европа романининг XVIII асргача мавжуд бўлган “роман”лари билан ҳар жихатдан бўйлаша олади. Ҳатто воқеалар, образлар тасвиридаги лиризм, психологизм, камровдорлик ва аниқлик жихатидан устун ҳам туради. Халқ достонлари, ёзма мумтоз достонларда ҳам анъанавӣ романлар марказида турувчи ошиқ-маъшуқа-рақиб образлари учлиги етакчилик қилади. Барча сюжет чизиқлари шу учлик атрофида кечади. XX аср бошларида эса жаҳид адабиётида ижтимоӣ-маишӣ наср намуналари майдонга келди. Муайян воқеа, шахс ёки ижтимоӣ муаммо атрофида шаклланган бундай наср намуналарини жаҳидларнинг ўзлари “миллий рўмон” деб атадилар. Албатта, маълум ижтимоӣ муаммолар танқидӣ нуқтаи назарда баён этилгани, воқеалар, қаҳрамонларнинг реал асосга эгаллигига қарамасдан “миллий рўмон”лар Европа янги романчилиги мезонлари билан қараганда ижтимоӣ-бадиӣ руҳдаги содда ҳикоялардан бошқа нарса эмас эди. Фақат Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ига келиб, Ўрта Осиё (Туркистон) ҳудудида яшовчи туркий халқлар адабиётида том маънодаги роман жанрига асос солинди. Шундан сўнг ўзбек романи Европа, рус, араб, Америка ажабиёти таъсирида, роман мезонига мос асарлар билан бойиш палласига кирди. Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, О.Ёкубов, Ў.Ҳошим, Муҳаммад Дўст, Н.Эшонкул романлари пайдо бўлди. Айти ёзувчилар романларида реализм, танқидӣ реализм, модернизмга хос роман унсурлари кузатилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юз йиллик тарихга эга ўзбек романи жаҳон адабиёти анъаналаридан баҳрамонд бўлиши билан бирга, халқ насри, мумтоз эпик тафаккур тамойилларини ҳам давом эттирди. Зотан, бундай ўзига хос роман тафаккури биринчи ўзбек романидаёқ мукаммал даражада кўринган эди.

Ҳақиқатан ҳам, XX аср ўзбек ўқувчиси том маънодаги роман маърифатини Қодирийда, хусусан, “Ўткан кунлар”да топди. Адибнинг “Ўткан кунлар”ига қадар, ўзбек адабиёти тарихида, айнан роман жанри талабига жавоб берадиган асар йўқ эди. Қодирийнинг баъзи замондошлари томонидан “миллий рўмон” ўлароқ тақдим этилган битикларни эса, бошқа ҳар қандай жанр қаторига киритиш мумкин бўлса ҳам, роман дея олмаймиз. Бу биринчидан. Иккинчидан, Қодирий мансуб миллий адабиёт анъаналарида айнан роман жанри тажрибаси бўлмаган. Учинчидан, баъзи тадқиқотчилар Қодирий романчилигининг шарқона манбаи ўлароқ қарашга мойил, араб ёзувчиси Жўржи Зайдон романлари ўзининг хроникал табиати, жанр жиҳатидан қиссага яқинлиги билан Қодирий романи учун асос бўла олмайди. Тўртинчидан, роман бошидаги “Ёзғучидан” деган мухтасар сўз бошида Абдулла Қодирийнинг ўзи санаб ўтган “Тоҳир-Зухра”, “Чор дарвеш”, “Фарҳод-Ширин”, “Баҳромгўр” сингари асарларда халқ ижодиёти анъаналари етакчилик қилади. Улар роман учун элементар даражада аҳамиятли бўлса ҳам, мутлоқ эстетик замин вазифасини бажара олмайди. Бешинчидан, Қодирийгача бўлган “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Баҳром ва Дилором”, “Гул ва Наврўз” сингари классик дostonлар шакл ва мазмун канонларига кўра тамомила ўзгача ҳодисалар бўлган. Олтинчидан, Абдулла Қодирий ўз романини “Оврўпо рўмончилиги йўлида” ёзишни мақсад қилганини таъкидлаган эди. Аммо Европа романчилиги анъаналари Қодирий замонидан 1500 – 1700 йил нарида бўлган қадим Юнон романига бориб боғланади. Шарқ дунёсида поэзия нақадар изчиллик ва назокат билан ривожланган бўлса, Европа романи ҳам XX асргача тахминан шунга яқин йўлни босиб ўтган. Қодирий даврига келиб, Европа романи ўзининг энг мукаммал ва хилма-хил намуналарини ижод этиб бўлган, роман дунёсида етакчилик мақомини қўлига олган реализм (шунингдек, бошқа кўплаб роман анъаналари)дан чекиниб, декадент адабиёт тимсолида инқироз палласини бошидан кечираётган эди. Шундай экан, Европа романчилиги ҳам Қодирий учун тайёр қолип бўлиши мумкин эмас эди. Агар, ҳақиқатан ҳам, биринчи ўзбек романи евкропача романчилик жараёнига алоқадор бўлса, Пушкин, Толстой,

Стендаль, Бальзак, Достоевскийлар тимсолидаги реалистик романчилик анъаналари қолиб, тамоман янги, айна пайтда шарқона маънавият, ислом маърифати сингдирилган “Ўткан кунлар”ни ёза олмас эди. Саккизинчидан, Европа носирлари ёзган романлар ичида ўзининг сюжети ва қаҳрамонлари жиҳатидан Қодирийга бир мунча яқинроқ, ўзбек ўқувчисига “Тамилла”, “Қамар” сингари асарлари билан таниш Фердинанд Дюшенъ ижодида эса тор маиший талқин етакчиликлари қилади. Қолаверса, мазкур асар “Ўткан кунлар”дан кейинроқ ёзилган.

Хўш, унда “Ўткан кунлар” анъанавийми ёки янги романми? Бу роман барча адабиёт намуналарида барқарор яшаб келаётган классицизм тамойилларини қай даражада акс эттирган? “Ўткан кунлар” классицизм намунаси ёки классик асарми?

Ушбу саволларга жавоб бериш учун, биринчи навбатда, роман жанрини белгиловчи муҳим бадий компонент – сюжетдан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Негаки, романнинг композиция, портрет, характер, услуб сингари бошқа компонентлари кўпроқ ижодкор, макон ва замон индивидуаллиги билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, бу компонентларни ташкил этишда муаллиф субъективлиги, бадий маҳорат ҳамда жорий эстетик эҳтиёжнинг таъсири бўлмаслиги мумкин эмас. Фақат сюжет ва образ, бадий асар қайси макон, қайси замон ва қайси ижодкор томонидан ёзилган бўлмасин, шартли равишда типологик, анъанавийдир. Анъанавийлик дегани эса, моҳият эътибори билан, классицизм¹ тамойили ҳисобланади. Шу маънода, дунёда бирор асар йўқки, классицизм тамойилидан холи бўлсин. Бу шунчаки тамойил ҳам эмас, балки адабиётнинг темир қонунияти ҳамдир. Фақат жорий эстетик қонуниятлар

¹Бу ўринда “классицизм” терминини кенг маънода қўллаяпмиз. Буни XVII аср Европа фалсафий-маданий муҳитида майдонга келган, борлиқ, воқелик ва инсон феноменига рационал ёндашув тамойилини илгари сурадиган классицизм билан айнан тушунмаслик лозим. Кенг маънодаги классицизм деганда биз диний, фалсафий, маданий, ижтимоий анъаналарнинг қонунийлигини, **одамзод** табиатига хос “намуна”(классик)га интилиш, ундан таъсирланиш, улгу олишни назарда тутамиз. Адабиёт ва бошқа санъат турларидаги классицизм, бундай асарларнинг умуминсонийлик даражаси мана шу “намуна”нинг нима ва қайси даражада экани билан белгиланади. Агар Европа адабиётининг турли давлари(хусусан, Уйғониш, классицизм)да антик Юнон санъати “намуна” вазифасини ўтаган бўлса, бошқа халқларда бу вазифани ўзгачароқ объектлар бажарган. Шарқ-ислом дунёси учун эса “Қуръони карим” ва Муҳиммад алайҳиссалом ҳадислари энг олий “намуна” мақомида турган. Шу боис ҳам ислом шарқи бир неча юз йилликлар давомида дунёга машхур мутафаккирлар, ўлмас сўз соҳибларини майдонга чиқара олган(- У.Ж.).

доирасида қолиб кетган асар классицистик (намунанинг ўхшаши), уни самовий, умуминсоний идеаллар асосида янгилаган асар эса классик, яъни “намуна”нинг ўзи бўлади.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи, биринчи миллий романимиз, ҳатто энг сеvimли асаримиз бўлгани учун эмас, балки ўз-ўзича классик асардирки, бу фазилат ундаги сюжетнинг илк систематик таҳлилидаёқ кўринади.

Бу фикрни асослаш учун, энг аввал, **“илк сюжет”** тушунчаси, унинг нима экани, роман жанрини ўрганишдаги ўрни, жаҳон ва ўзбек романи такомили учун нима бергани хусусида мухтасар тўхталиш лозим.

“Илк сюжет” истилоҳи адабиётшуносликда айнан шу тарзда қўлланмаса-да, барча қадимий жанрлар, хусусан, роман сюжети асосини ҳам, айти мумбашарий тушунча ташкил этади. Қайд этиш жоизки, Европа ва рус адабиётшунослари тарихий поэтика негизида “бобо сюжет”, “бобо образ” истилоҳларини қўллайдилар. Аммо бу истилоҳлар ҳам биз назарда тутаётган универсал ҳодиса моҳиятини тўла ифодалашга ожизлик қилади. Қолаверса, Европа ва рус адабиётшунослари ушбу истилоҳни бадиий асар намуналарига татбиқ этишар экан, айнан биз кўзда тутаётган ҳодисани асос ўлароқ қабул қилмайдилар. Балки бу истилоҳлар остида миф, фольклор ва ёзма адабиёт таркибида шаклланган, тайёр бадиий сюжет ва образларни тушунадилар. Биз назарда тутаётган “илк сюжет” тушунчаси эса фақат бадиий, ижтимоий, маданий қамров билан чекланмайди. Балки башарият ҳаётининг илк даври, илк бор заминда ибтидо топган реал турмуши билан туташади.

“Илк сюжет” деганда биз илоҳий китоблар, хусусан, “Қуръони карим”да келган илк одам - Одам алайҳиссалом тўғрисидаги илоҳий ахборотни назарда тутамиз. Хабарда келишича, Оллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни яратгандан сўнг унга “барча нарсаларнинг исмларини ўргатди”, уни Ўз маърифатидан баҳраманд қилди. Одам алайҳиссалом, айнан, маърифати — Оллоҳга яқинлиги, Уни танигани боис барча махлуқотдан, ҳатто фаришталардан ҳам устун бўлди. “Бақара” сурасида баён қилинишига кўра, мана шундан кейин, Оллоҳ фаришталарга ҳукм қилди: “...Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг

дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди”(34-оят)¹. Шу жойда Одамнинг бутун махлуқот аро мақоми аниқ бўлди. У барча яратилмишлардан азиз ва мукаррам қилинди. Шу лаҳзадан эътиборан маърифат ва жаҳолат, эзгулик ва ёвузлик, иймон ва куфрнинг чегараси белгиланди. Оллоҳ Одам ҳамда Ўзининг Азозил аталмиш бир улуғ фариштаси мисолида маърифат ва жаҳолат орасини ажратди. Жаҳолати – итоатсизлиги, кибри ва исёни боис фаришталар мударриси бўлган Азозил абадий лаънат тамғаси урилган Иблисга айланди. Маърифати туфайли Одам ва унинг жуфтига илк олий мукофот берилди. “Ва айтдик: “Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатни маскан тутинг ва ундан хоҳлаган жойларингизда бемалол таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз”(Бақара, 35). Бу инсоният ўз тарихи давомида гувоҳ бўлган энг саодатли онлар эди. Жаннат саодати олий бир тахт бўлса, висол фароғати шу тахт соҳибига кийдирилган бебаҳо тож эдики, инсоният ўзининг бутун тарихи давомида шу бахтни соғиниб яшайди. Асл адабиёт эса, том маънода, мана шу соғинч изҳоридир. Мумтоз аллома Жалолиддин Румийнинг:

Тинглагил, най не ҳикоятлар қилур,

Айрилиқлардин шикоятлар қилур...

деган мисралари ушбу абадий соғинчнинг ўта мухтасар, аммо аниқ баён этилган лирик ифодасидир.

Адабий-тарихий жараёнда иштирок этаётган ҳар бир адабий тур ва жанр бу олий соғинчни ўз йўли, ўз тили билан изҳор этади. Лирикада бу инсон ҳиссиётининг олий лаҳзаси, драмада ҳаракатнинг бетимсол мароми сифатида талқин этилади. Эпоснинг эса бу борадаги йўли тамомила ўзига хос. У, ўз табиатига кўра, бу соғинчни улкан эпик қамров доирасида, тафсилотлари билан ифодалар экан, илк сюжет таркибидаги Одам (а.с.) ва унинг жуфтига доир бирламчи илоҳий ахборотни “учрашув” мотиви тарзида, умумсюжетнинг муҳим, жамловчи бир бўлаги сифатида талқин қилади. Айнан шу жиҳати билан эпик

¹ Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Тошкент: “Чўлпон” нашриёти, 1992(“Куръони карим”га доир барча иктибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

тур, хусусан, роман жанри халқ эпоси анъаналари билан туташади. Чунки барча адабий тур ва жанрларнинг пойдевори бўлган халқ эпос (достон)ларидаги учрашув мотивининг асоси ҳам илк сюжетда келган мана шу ахборот асосига курилган. Уларда Пайғамбарлар ҳаётига доир илоҳий хабарлар сюжет таркибидаги алоҳида мотивлар тизими сифатида акс этади. Демак, айтиш мумкинки, ҳар учала адабий турни сюжет типологияси жиҳатидан боғлаб турувчи асос-унсур мана шу илк сюжет – Одам(а.с.) ва унинг жуфти ҳақидаги илоҳий ахборотдир.

Ушбу ахборот башарият тарихининг илк лаҳзаларидан эътиборан Одам (а.с.) ва унинг авлодларига маълум эди. У дастлаб Одам(а.с.) томонидан ўзининг яқин авлодларига оғзаки тарзда нақл қилинган бўлса, кейинроқ ҳар бир Пайғамбарга юборилган ваҳийлар, саҳифалар ва китобларда қайта-қайта такрорланиб турган. Инсоният ўз Пайғамбарлари, уларга келган асл илоҳий ахборотларни унутган маънавий инқироз – жоҳилия даврларида (зотан, бундай инқироз ва янгиланиш жараёнлари башарият тарихида жуда кўп бор такрорланган) эса, айна ахборотлар турли даражаларда бузилиб, мифга айлантирилган. Аммо у ҳар сафар хабарлар, китоблар воситасида қайта янгиладиган. Бу ахборот бизга маълум илоҳий китоблар “Забур”, “Таврот”, “Инжил”да дастлаб аниқ баён этилган бўлса, кейинчалик уларнинг мифлашган, бузилган вариантларини “Қуръони карим”даги саҳиҳ хабарлар сўнгги бор янгиладик, шунинг учун илк сюжет ҳақидаги қарашларимизда айна манбага таяниш, ҳар жиҳатдан зарурдир.

Қайд этганимиздек, Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақидаги юқорида келтирилган ахборот жаҳон адабиётининг деярли барча намуналарида кўчиб юради, у ёки бу даражада бадиий талқин этилади. Европа адабиётшунослиги эса уни, умумий тарзда, “учрашув мотиви” деб номлаган.

Алалхусус, Одам(а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақида юқорида келтирилган Қуръоний ахборотга кўра, уларнинг жаннатда бирга бўлиши илк учрашув, ундан кейин келадиган – башарият ҳаёти учун муҳим учрашувнинг дебочаси эди. Бу ўта ноёб ҳодиса бўлиб, инсоният ўз тарихи давомида, фақат Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз эришган, илк учрашув мақомига қайтиб эриша олган эмас

(эришиши мумкин ҳам эмас). Бундан кейин адабий, маърифий, ижтимоий жиҳатдан талқин этилган барча катта ва кичик учрашувлар шу учрашувга тақлид ва ҳавас, холос. Ҳолбуки, улар ушбу ягона (инсоният тарихидаги биринчи ва сўнгги), улуғвор (Оллоҳ ҳузуридаги), фарахбахш (жаннатдаги) учрашувга на мазмун, на замон ва на макон нуқтаи назаридан тенглаша олади. Аниқроқ айтганда, бундан кейинги барча учрашувлар ерда, ижтимоий турмуш доирасида содир бўлган ва бу жараён қиёматгача давом этади.

Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” сюжети воқеалари ҳам худди шу илк учрашув мотиви асосига қурилади. Марғилонга тижорат мақсадида келган Отабек “ариқ бўйида” Кумушни учратади ва бир кўришдаёқ севиб қолади. Роман сюжетининг барча кейинги компонентлари шу мотив билан шакл ва мазмун жиҳатидан маташиб, узвийлашиб кетади. Аммо Қодирий романини Европа романчилиги анъаналаридан кескин фарқлайдиган, унинг оригиналлиги ва шарқоналигини таъмин этадиган томони ҳам айна мотив билан боғлиқ. Аввало, Отабек ва Кумушнинг “ариқ бўйи”даги учрашувлари анъанавий Европа романидаги илк учрашув мотиви билан бевосита таркибдош эмас. Яъни “Ўткан кунлар”даги бу учрашув романдаги илк учрашув мотивининг айнан ўзи эмас. Қодирий роман сюжетининг маълум нуқтасига қадар бу учрашув тафсилотларини бекорга яширмайди. Бекорга роман сюжетининг илк учрашувгача бўлган воқелигини Шарқ адабиётида анъана бўлган ғойибона ишқ мотивига ўхшатиб қурмайди. Романни биринчи бор ўқиётган ўқувчи бу учрашувга доир муаллиф изоҳи билан танишгунига қадар барча воқеалар баёни ва бош қаҳрамон Отабекнинг психологик тасвирларида ғойибона ишқ таъмини ҳис этади. Шу тариқа, романда ошиқ-маъшуқа ўртасида кечган бу ҳолат, муаллиф томонидан уларнинг илк учрашувларига тақдир ишорати сифатида талқин этилади. “Ўткан кунлар” сюжетининг Европа анъанавий романи сюжетидаги илк учрашув мотивидан кескин фарқи ҳам айнан шу нуқтада кўзга ташланади. Европа романи сюжет қолипида қаҳрамонлар ҳеч бир ишоратсиз, илоҳий, ижтимоий, маиший асосларсиз, фақат “*масодиф*” дейилгувчи мантиқсиз воқелик воситасида учрашиб қоладилар. Роман сюжетининг кейинги

компонентлари ҳам шунга (мантиқсиз тасодиф пойдеворига) боғлиқ равишда шакллантирилади. Қодирий романидаги “арик бўйи” учрашувининг эса тасодифга мутлақо алоқаси йўқ. Аксинча, ёзувчи бу учрашувни романнинг бир неча ўрнида (дастлаб Мирзакарим кутидор меҳмонхонасида Зиё шоҳичи тилидан, сўнгра Кутидор ва Офтобойим ўртасидаги мулоқотда, учинчи марта Худоёрхон саройида, Мусулмонкул ва Отабек ўртасида кечган мантиқ мубоҳасасида) “тақдир шамоли” дея тилга олади ва буни чуқур бадиий мантиқ билан асослайди.

Хусусан, романнинг “Бек ошиқ”, “Марғилон ҳавоси ёкмади”, “Қутлуг бўлсин” деб номланган бўлимларида Отабекда рўй бераётган ғайритабиий ҳолатлар унинг хизматкори ва маънавий отаси Ҳасанали томонидан кузатилади. Ўз кузатувлари натижасида бир тўхтамга келган Ҳасанали Отабек дардига шифо истаб, Зиё шоҳичи эшигига бош уради. Масала моҳияти аниқ бўлгач, улар совчиликка боришга қарор қиладилар. Романнинг мана шу нуқтасида, Мирзакарим кутидор уйига совчи бўлиб борган Зиё шоҳичи тилидан, илк бор “тақдир шамоли” калимаси ўртага ташланади: “Шариъат ишига шарм йўқ, дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун *тақдир шамоли* юрадир-да бир кишининг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғиладир...”(таъкид бизники – У.Ж.).¹ Фақат шундан сўнггина “Ўткан кунлар”даги илк учрашув мотиви томон йўл очилади. Ошиқ-маъшуканинг илк учрашувига шаръий никоҳ орқали тамал тоши қўйилади ва Кумушнинг Отабекка қарата айтган “сиз ўшами” калимасидан бошлаб, илк учрашув мотиви ишга тушади. Европа романида эса илк учрашувдан никоҳгача аллақанча воқеалар содир бўлади. Яъни: “келиннинг тўй арафасида ўғирланиши, о т а – о н а н и н и н г р о з и л и к б е р м а с л и г и, севишганларнинг бошқа биров билан аввалдан унаштириб қўйилганлиги,

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон.-Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2011, 49-50-бет(Роман таҳлилига доир барча иқтибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

севишганларнинг қочиб кетиши, уларнинг сафарлари, денгиз тўфони, к е м а н и н г ғ а р қ б ў л и ш и, мўъжизавий омон қолиш, қ а р о қ ч и л а р хужуми, а с р л и к, қ а м о қ” ва ҳ.к.лардан кейингина “романлар севишганларнинг қовушуви билан ижобий якун топади”.¹ Кўринадик, бу романларда ошиқ ва маъшуқа тўйгача ўз туғилган маконларини ташлаб қочиб кетишади, биргаликда кўп воқеаларни бошдан кечиришади (Замонавий Европа романларида бирга яшаб, бир-икки фарзандлик ҳам бўлишади). Роман сюжетининг финиши эса никоҳ бўлади. Демак, Европа романи қаҳрамонлари ҳаёти, уларнинг умр йўлларида муҳим рол ўйнайдиган илк учрашув ҳам тақдир эмас, тасодиф туфайли майдонга келади, деган қараш марказий поэтик концепцияни ташкил этадики, унинг биз назарда тутаётган самовий идеаллардан, хусусан, Қодирий романи марказий концепциясидан кескин фарқи шунда.

Қодирий романи худди шу илк учрашув мотивиданок биз юқорида келтирган “Қуръони карим” мазмунига, демакки, самовий ҳақиқатларга тўла мос тушади. Дарҳақиқат, Одам (а.с.)нинг яратилиши, унга маърифат ато этилиши, шу боис унинг фаришталардан-да устун қилиниши, ниҳоят, унга атаб покиза бир жуфт – момо Ҳаввонинг яратилиши сира ҳам тасодиф эмас, балки азалдан “Лавҳул маҳфуз”да битилмиш тақдир эди. Уларни тасодиф эмас тақдир қовуштирганди. Худди шу Қуръоний ҳақиқатдан келиб чиқиб ёндашганимизда, Кумушбибининг Отабекка айтган “сиз ўшами” сўроғи “ариқ бўйида” учратилган йигитга эмас, балки ўзига тақдир битган ошиққа қарата айтилган умумбашарий, ҳатто самовий (зотан, ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа фақат ўз тақдирига битилмиш ёрга дуч келади) калима экани маълум бўлади. Шу боис, биз илк учрашув мотиви таркибига киритмаган, “ариқ бўйи”даги учрашувнинг реал сюжетига бевосита алоқаси йўқ (у сюжет таркибидан тушириб қолдирилганда ҳам роман ютқизмайди). Айни ҳолатнинг муаллиф томонидан дастлаб яширилиши, кейинчалик, реал ўқувчининг реал талабларини ҳисобга олиб, изоҳ тарзида берилиши ҳам шундан.

¹Бахтин М. Кўрсатилган китоб, стр. 238.

Шаръий никоҳ ва бахтиёр маъшуқанинг “сиз ўшами” калимасидан сўнг “Ўткан кунлар” қаҳрамонларининг чин маънодаги “илк учрашув”и, саодатли кунлари бошланади. Бу гўёки Одам ато ва момо Ҳавво жаннатда топган саодатнинг ердаги соясига, илмий тил билан айтганда, бадиий моделига ўхшайди. Зотан, бунда ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам (худди жаннатдаги Одам ато ва момо Ҳавво сингари) бирдек бахтиёр эдилар. Улар учун бундан ортиқ саодат йўқ эди. Аммо бу бахтиёр кунлар узоққа чўзилмади. Ошиқ-маъшуқа ўртасига шайтанат оралади...

“Бас, уларни шайтон йўлдан оздириб, масканларидан чиқарди ва айтдик: “Тушингиз (жаннатдан ерга)! Сизлар бир-бирингизга душмансиз. Энди маълум вақтгача (ажалларингиз етгунча) Ерда маскан тутиб яшайсиз”(Бақара, 36). Илк одамнинг жаннатдаги ҳаёти осуда давом этар эди. Бу эса одам туфайли лаънатланган шайтонинг ҳасадини қўзғар, унинг Одам (а.с.) ва жуфтидан қандай ўч олишни ўйлаб ҳаловати йўқолганди. Кунлардан бир куни лаънатланган шайтон ўз мақсадига эришди. Уларни Оллоҳнинг “Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз” деган ҳукмига ҳилоф йўл тутишларига эришди. Ана шундан сўнг “ТУШИНГИЗ!” ҳукми янгради. Мана шу “Тушингиз” ҳукми билан Одам оёғи ерга тегди. Айни лаҳзадан башарият қарвони Ер аталмиш уловга ўтирганча, ўз тақдири томон йўлга тушди. Башариятнинг заминдаги тарихи шу нуқтадан бошланди. Мана шу нуқтадан Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз (ва уларнинг авлодлари) қисматнинг шафқатсиз синовларига рўпара кела бошладилар. Ривоят қилинишича, мана шу воқеадан кейин Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз ер шарининг икки томонига туширилганлар. Улар токи бир-бирларини топгунларига қадар икки юз йил (баъзи ривоятларда уч юз йил) муддат ўтган. Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ўртасидаги ҳижрон, айрилиқ шу қадар узоқ давом этган. Ниҳоят, Маккада айрилиқнинг узун йўллари туташган, зиминий висол амалга ошган. Шундан сўнг одамзотнинг кейинги авлодлари дунёга келган. Башарий жамият пайдо бўлган. Тақдирнинг бундай сермашаққат синовлари Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиздан кейин уларнинг авлодларига мерос бўлиб қолди. Бу ҳақдаги илоҳий ахборотлар

эса адабиёт, хусусан, роман сюжетидаги “илк учрашув” – “айрилиқ” – “висол” мотивлари учун асос бўлди.

“Ўткан кунлар” сюжетидаги “айрилиқ” мотиви ошиқ ва маъшуқанинг сўнгсиз изтироблари, ижтимоий-маиший турмуш фожиаси сифатида берилади. Улар ўртасидаги покиза муҳаббат асосида бунёд бўлган никоҳ ришталари, оила кўрғонини бузишга чоғланган куч, ёзувчи томонидан, “шайтанат” дея номланади. Шайтанат – Иблис, шайтони лайъиннинг кўплиги, бошқачароқ айтганда, шайтон болаларининг қилмиши деган маънони билдиради. Роман сюжетида мана шу шайтанат салтанатининг махсус манзиллари, вакиллари, ҳаракат доиралари ва усуллари, ҳатто тил ва ифода услубларигача индивидуаллаштирилган. Худди Иблис Одам (а.с.)га ҳасад қилиб, унинг жаннатдаги саодатли ҳаётига раҳна солганидек, “Ўткан кунлар”даги шайтанат ҳам Отабек ва Кумушнинг шаръий турмушини бузишга жаҳд қилади. Бунга маълум муддатга эришади ҳам. Мана шу муддат роман сюжетидаги “айрилиқ мотиви” ҳисобланади. Бу мотив роман хронотопида икки йил давом этади. Отабекнинг мана шу икки йил оралиғидаги умри шайтанат билан курашда ўтади. Бу ўртада Отабек уста Алим билан учрашади. Унинг юксак романтика ва сентиментал ҳолатлар билан боғлиқ ҳикоясини қайта-қайта тинглайди. Ундан ўз муҳаббати йўлида идеал қидиради. Гоҳ бу идеални топган, гоҳ йўқотгандек бўлади. Ҳижрон изтироби, ботинидаги шайтанат зуғумидан фориғ бўлиш мақсадида ер ости дунёсининг рамзий модели “Хўжа маъоз” қабристонида тунайди. Натижада барча кўргиликлар тақдирда битилиши, ундан қочиб бўлмаслиги, Оллоҳ ёзиғининг ҳақлиги, мўъминнинг бахти жаҳолат ва ғазабда эмас, чиройли сабрда, висолда эмас, ҳижронда экани ҳақидаги самовий хулосага келади. Шайтанат қутқулари аро йўқолаёзган иймонини, том маънодаги ўзлигини топади (гўё қайта туғилади). Мана шу исломий хулосадан сўнггина, ошиқнинг тақдир сўқмоғида ўзгариш бўлиши ҳақида, илоҳий ишоратлар кўрина бошлайди. Аввалига ошиқ тақдир йўлиқтирган уста Парфининг соф реалистик ҳикояси, детектив мантиқ билан қоришиб кетган мулоҳазаларидан хабардор бўлади. Ўз душманларини – шайтанат салтанати фуқароларини танийди. Улар

билан мурасасиз жангга киришган дақиқадан бошлаб, ошиқона саргузашт (авантюра) иштирокчисига айланади. Уч малъун рақибга қарши яккама-якка жанг қилиб, маъшуқасини қутқазади. Азобли ҳижрон кунларига якун ясайди. Ёр висолига восил бўлади.

Роман сюжет тизимида Отабек ва шайтанат аро кураш уч *сатҳда* кечади. Буларнинг биринчиси Отабек ва ижтимоий (миллий) шайтанат сатҳи ўртасидаги кураш бўлиб, бунга романнинг бошидаёқ муайян ишоралар берилади. Зиё шохичи меҳмонхонасидаги зиёфатда Отабек ўзининг маърифати, дунё кўрган илғор фикрли шахслиги билан кимда ҳавас, кимда ҳасад уйғотади. Сиёсий иерархия (Худоёрхон, Мусулмонкул, Азизбек) ҳақида билдирган ҳаққоний фикрлари боис мажлис аҳли (жамоат хулосаси Ақром ҳожи тилидан баён қилинади) томонидан: “...йигитларимиз ичида энг ақллиғи экан... Агарда хон кўтариш маним кўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим”¹ тарзидаги мақтовга лойиқ топилади. Айни пайтда, бундай ҳавас қилгулик фазилатлари, теран фикрлари билан шайтанат вакиллари (хусусан, уни дор остига етаклаган Ҳомид) кўлига қурол ҳам тутқазади. *Иккинчи сатҳ* маиший турмуш воқелиги билан боғлиқ. Роман сюжетининг бошидан охиригача таранг тортилган маиший шайтанат муаммолари, ўз моҳиятига кўра ижтимоий шайтанатдан ортиқ бўлса ориққи, сира ҳам кам эмас. Бу қатлам шу даражада мукаммал берилганки, у алал оқибат, ошиқ-маъшуқа ҳаётига ҳам, роман сюжетида ҳам хотима қўйишгача бориб етади. *Учинчи сатҳ*ни роман сюжетида у қадар ҳам очиқ кўринмайдиган, аммо роман воқелиги ва қаҳрамонлар ҳаётида муҳим ўрин тутадиган ботин шайтанати ташкил этади. У биргина Отабек тимсолидаёқ (сабрсизлик, ичкилик, ғазаб сингари) турли қиёфаларда намоён бўлади. Фақат асар бош қаҳрамони башарий ҳаёт моҳиятини тўғри ва чуқур англагандагина (Отабекнинг “Хўжа маъоз” мазорида тунаши) ботин шайтанатининг дами қирқилади, қаҳрамон кўнгил ҳаловатига эришади. Шундан сўнг роман воқелигида ҳам, қаҳрамонлар тақдирида ҳам кескин бурилиш рўй беради.

¹Қодирий А. Кўрсатилган манба, 22-бет.

Тўғри, асардаги “висол” мотиви у қадар кўп давом этмайди. Роман сўнггида ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам ҳалок бўлишади. Аммо шу ўтган қисқа вақт янги ҳаётнинг барпо бўлиши (Ёдгорбекнинг туғилиши), ошиқ-маъшуқа авлодларининг давомийлиги (Роман сўнггидаги “Ёзғучидан” деб номланган изоҳда Ёдгорбекдан “икки ўғул” қолгани айтилади) учун кифоя қилади. Ошиқ-маъшуканинг чин муҳаббати замин аро изсиз йўқолмайди. Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам, ислом шариатиға кўра, дунёни шаҳид мақомида тарк этади. Отабек жаҳолат ва куфрга қарши жангда, Кумуш эса фарзандини дунёга келтиргандан кейин заҳарлаб ўлдириладики, бундай ўлим топган мўъмин банда албатта Ҳақ висолиға эришиши ислом манбаларида қайд этилган. Роман сюжетининг бу тарзда тугаши биринчидан, унинг “Қуръони карим”да келган илк сюжет воқелиги билан Ҳамоҳанглигини кўрсатса, иккинчидан, роман сюжетининг том маънода шарқона, айнан шарқоналиги боис, жаҳон романчилиги доирасида оригинал бадиий воқелик эканини ҳам урғулайди.

Инкор қилмаймиз, Қодирий даврида ҳам, ундан олдин, ундан кейин ҳам жаҳон романчилиги ўз ўқувчиларига қатор оригинал сюжетларни тақдим этди. Европа, Америка, рус, украин, турк, араб, эрон, озарбайжон, арман, грузин, қозоқ, қирғиз ва бошқа халқлар романчилигида жаҳон адабиётшунослари томонидан юксак баҳоланган, ҳисобсиз ўқувчиларига эга бўлган, асрлар оша яшаб келаётган романлар оз эмас. Аммо буларнинг бирортаси, биз илгари сурган самовий, умумбашарий мезонлар билан ўлчанганда, Қодирий романига тенглаша олмайди. Зотан, бундай оригинал сюжет асосида минг йиллик шарқ-ислом маданияти анъаналари, хусусан, ўзбек халқининг теран илдизларга эга маънавий заҳиралари туради.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Европа романчилиги тарихи ҳақида сўзлаб беринг.*
- 2. “Роман” деганда нимани тушунасиз?*
- 3. Сентиментал ва маърифий романларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари.*
- 4. Романтизм, реализм, танқидий реализм методлари ва роман жанри.*

5. Ўзбек романининг тарихий илдизлари ва Европа романлари билан муносабати.

Асосий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
3. Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII в.в.. – М.,1988.
4. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.
5. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: F.Ғулом, 2015.
6. Жўрақулов У. Ўзбек ойим нега “озма”? // ЎЗАС., 2001, 6 апрел.
7. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол файз медиа, 2017.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.
9. Азизов Қ, Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) «Ўқитувчи», 1979.
10. A. History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.
11. Проблема просвещения в мировой литературе эпохи Просвещения. –М.: 1958.
12. Гаспрали И. Раҳбари муаллимин ёки муаллим ларга йўлдош. Симферо пол, 1898-й., 4-бет.
13. Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.:« Маънавият», 1998, 288 -бет.

- 14.Бахтин М. Форма времени и хронотопа в романе /в кн.: Вопросы литературы и эстетики.-Москва: “Художественная литература”, 1975, стр. 237-23.
- 15.Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Тошкент: “Чўлпон”” нашриёти, 1992.
- 16.Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Варкамол файз медиа, 2017.
17. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -
www.edu.uz
www.ozbekadabiyoti.com.
Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http:// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)
[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http://top.mail.ru/jimp. Fromq1551453)
[www. Lib.ru.](http://www.Lib.ru)
[www.litera.ru.](http://www.litera.ru)
[www.Philologists.narod.ru.](http://www.Philologists.narod.ru)

Европа модернизми ва XX аср янги ўзбек адабиёти.

РЕЖА:

1. *Модернизм тарихи, ижтимоий, фалсафий, психологик омиллари.*
2. *Модернистик йўналиши ва оқимлар.*
3. *Модернистик адабиёт вакиллари.*
4. *Модерн наср, модерн шеърят, “абсурд драма”.*
5. *Европа модернизми ва янги ўзбек шеърят масалси.*

Таянч тушунчалар: *Модернизм, фуруризм, импрессионизм, экспрессионизм, экзистенциализм, “абсурд драма”, “абсурд қаҳрамон”, хаотизм, дадаизм, модернистик рамз, маънисизлик, ёлғизлик, “ўзбек модерн адабиёти”, постмодерн.*

Модернизм ислоҳи остида ўзбек тилида “янги” маъносини ифодаловчи французча *moderne* сўзи туради. Аммо модернизм тушунчаси билан “модерн” сўзи берадиган “янги” маъносини айнан тушунмаслик лозим. Чунки бу сўз илмий терминга айлангунига қадар бир нечта босқичларни босиб ўтган. Одатда анъанавийликка мос келмайдиган воқеликнинг ҳар қандай кўринишига нисбатан “янги” сўзи ишлатилаверади: “янги кўча”, “янги жамият”, “янги давр” сингари. Муайян сўз, истилоҳ, атаманинг ортидан “изм” қўшимчаси қўшилганда эса, у энди ғояга, фалсафага, йўналиш ёки оқимга айланади.

Ҳозирги адабий жараёнда мана шундай жиддий тафовутни тўғри тушунмаслик, “модерн” ва “модернизм” истилоҳларини қорштириб юбориш, синоним ўлароқ ишлатиш ҳоллари кузатилади. Бу ҳолат наинки оддий ўқувчилар оммаси орасида, ҳатто адабётшунос-мутахассислар орасида ҳам учрайди. Шунинг учун, муҳтарам талабалар, айти мавзунинг ўрганишга киришишдан олдин масаланинг мана шундай нозик жиҳатларини англаб олишингиз лозим.

Фақат Евроа адабиётида эмас, балки Шарқ муҳиtida ҳам бевосита адабий ҳодисаларга нисбатан “янги” сўзи қўллаб келинади. Бунинг ёрқин мисоли асли арабча бўлган, ўзбекчада айнан “янги” маъносини берувчи “жадид” сўзидир. Бу тушунча XX аср Шарқ дунёсида майдонга келган жадидчилик ҳаракати бошланмасдан олдин ҳам мавжуд эди. Диний-маърифий, ижтимоий-адабий соҳаларда анъанага мос келмайдиган фикр-қарашларга нисбатан “мужаддидлик” истилоҳи қўлланган. Бу истилоҳ янги фикр, дунёқарашга эга кишиларга нисбатан ҳам ишлатилган. “Жадид” сўзи ҳам шу тушунчанинг хусусийлашган бир шакли. “Жадидчилик” ёки “жадидизм” истилоҳи эса шу янги фикрли кишилар фаолиятининг маълум тизимга тушгани, миқёсга эга бўлгани, ҳаракатга айланганини билдиради. Арабстон, Эрон, Туркия, Туркистон ҳудудларида кенг миқёс олган, маданий, ижтимоий сатҳлардан адабий сатҳга кўчган бу ҳодиса умумий қарашда Европадаги модернизм ҳодисасига ўхшаб кетади. Аммо, таъкидлаш жоизки, “модернизм” ва “жадидизм” ҳодисалари мақсад-моҳиятига кўра тубдан фарқ қилади.

Жадидчилик, профессор Бегали Қосимов таъбир билан айтганда, ижимоий, маърифий, адабий ҳаракат эди. Унинг туб моҳиятида Шарқ халқлари ижтимоий ҳаётида пайдо бўлган турғунликни англатиш ва унга чек қўйиш мақсади ётарди. Фан, техника, индустрия соҳаларида Европада нисбатан ортда қолган Шарқ дунёсидаги илғор фикрли зиёлилар янгича иқтисод, сиёсат, маориф, матбуот тарғиби билан чиқдилар. Бу фикр тарафдорлари эса “жадид” номи билан аталдилар. Жадидчилик ҳаракати, асосан, миллий уйғониш ғоясини кўтариб чиққани боис бу ном муайян халқ номи билан қўшиб ишлатила бошлади. Масалан, “Туркия жадидчилиги”, “Туркистон жадидчилиги”, “Араб жадидчилиги”, “Эрон жадидчилиги” тарзида. Жадидчиликнинг адабиётдаги кўриниши унга хос битта хусусият – миллатнинг реал ҳолатини бадиий сўзда ифодалаш, адабиётнинг ижтимоийлашуви билан белгиланади. Жадидчилик худди шу жиҳати билан Европа модернизмдан фарқланадики, қуйидаги Европа модернизмга доир

фикр-хулоса ва маълумотларни яхши ўзлаштирсангиз, бунга тўла амин бўласиз.

Европа модернизмнинг илдизлари уч жихат билан чамбарчас боғлиқ. Аввало, модернизм индивидуал одам табиатида мавжуд бўлган иррационал, анормал ҳолатлар натижасидр. Яъни борлиқ, жамият, инсон феноменини идроклаш ва индивидуал талқин қилишда субъективликнинг етакчи мақомга кўтарилиши, маданий анъаналар, ижтимоий нормаларни инкор этилиши оқибатида пайдо бўладган янгича ғоя, дунёқараш модернизмга олиб келган илк омилдир. Иккинчидан, азалдан мавжуд, иррационалликка асосланувчи санъат ҳодисалари (хусусан, сентиментализм, барокко, романтизм) модернизм учун этик-эстетик манба вазифасини ўтаган. Учинчидан, башарият тарихида рўй берган ғавқулдда ҳодисалар – жаҳон урушлари, очарчилик, оммавий қирғинлар – маънавий-руҳий жихатдан заиф кишиларда (буларнинг орасда истеъдодли санъаткорлар ҳам бор эди) мавжудлик, ижтимоий ҳаёт ва ўз-ўзига нисбатан нигилистик кайфиятнинг пайдо бўлишига олиб келди. Тушкунлик ва ёлғизлик ғоясининг қатъийлашувига сабаб бўлди. Шу боис Европа модернизмнинг илк номланиши “декаданс”, яъни тушкунлик истилоҳи билан ифодаланади.

Декаданс французча *decadence* сўзидан олинган. Ўзбекчада “тушкунлик”, “инқироз”, “таназзул” маъноларига тўғри келади. Ушбу истилоҳ фақат бадий адабиётга тегишли эмас. Санъатнинг барча соҳалари, фалсафа, эстетикадаги ғайриреалистик оқим ва йўналишларни ҳам қамраб олади. Хронологик жихатдан XIX аср сўнгги XX аср бошларидан пайдо бўлган. Терминнинг юзага келиши франциялик символист шоирлар тўғараги фаолияти билан боғлиқ. Бу тўғарак 1886 йилда “*Decadence*” номли журнал чоп этиб, илк модернистик асарлар, модернизм адабий оқимида доир эсселар, илмий тадқиқотлар ва оммабоп мақолалар чоп эта бошлаганлар. Декаданс маълум муддат символизм тушунчаси билан параллел равишда қўлланган. Гарчи, символизм том маънода модернизм мезонларига мос тушмаса-да, илк символистлар асарлари ҳам аста-секинлик билан декаданс

адабиёти намунаси сифатида қарала бошлаган. Адабиётшуносликда илк символист шоирлар ўлароқ А.Рембо, П.Верлин, С.Малларме (Франция), Э.Верхари, М.Метерлинк (Белгия), С.Георге (Германия), Р.Рильке (Австрия), Ф.Сологуб, З.Гиппиус, Д.Мережковский, А.Белый (Россия)лар тилга олинади. XX асрнинг 20-йилларига келиб, декаданс адабиёти таркибига унанимизм, футуризм, экспрессионизм, иманжизм, акмеизм синари янги оқимлар кириб келди. Шу йиллардан эътиборан уни моденизм, яъни замонавий дунёқараш, нуқтаи назар ёки санъат йўналиши дея атай бошладилар. Модернизм ўз фалсафий ва эстетик пойдеворини немис файласуфи Ф.Ницше индивидуалистик қарашлари, З.Фрейд психоанализига оид прагматик хулосалар, илмий тушунчалар билан мустаҳкамлади. Инсон ва жамият инқироzi, шахс таназзули натижаси ўлароқ модернизм фалсафаси ҳамда эстетикасида “исён”, “инкор”, “ёлғизлик”, “умидсизлик”, “тушкунлик”, “абсурд”, “экзистенция”, “дегуманизация”, “бегоналик” концепциялари илгари сурила бошлади. Бундай концепциялар бора-бора санъатнинг барча турлари, хусусан, сўз санъатини ҳам эгаллади. Айни нуқтаи назар рационалистик фалсафа, эстетиклик тамойили ва реалистик йўлдаги адабий қарашларга зид тарзда давом этди.

Баъзи мутахассислар модернизмнинг илк шакли сифатида қарайдиган сиимволизм XIX асрнинг 70-йилларида Францияда майдонга келган. Символизм немис файласуфлари, неокантчилик қарашларига мойил А.Шопенгауэр, Э.Махларнинг инсон тафаккурига шубҳа билдириш, реаллик ва жамиятдан қочиш, пессимизм сингари фаолсафаларига таянади. Илк бор символизмни термин сифатида Француз шоири Жон Мерсас (1856 - 1910) қўллаган. Инсоннинг реал ақлий имкониятларидан ташқарида турувчи иррационал онг талқини (дуализм) смволистик санъатнинг асл мақсадидир. Символистларга кўра, иррационал воқелик сўз, мантиқ, ақл воситасида ифодалаш мумкин бўлмаган феномен. Шу сабабдан уни фақат тимсол (символ)лар воситасидагина ифодалаш лозим. Символизм адабиёти услуби мана концепция асосида шаклланган. Символизм адабиётидаги маъно ва

тасвирнинг кўпқатламлилиги айнан шундан келиб чиқади. Символистик матнда ҳар бир товуш, ҳарф, сўз ёки жумла кўпқатламли бўлади. Масалан, франйуз драматурги Митерхольднинг “Басирлар” драмасида йўлбошловчисини йўқотган кўр йўловчилар ҳақида ҳикоя қилинади. Моҳиятан бу драма тўғри йўлдан озиб, муқаррар жарлик томон бораётган башариятни ифодалайди. Аммо рамз ва тимсоллар асосида воқелик, фикр, инсон образини бадиий ифодалаш анъанаси қадим Шарқ адабиётининг илк даврларидан бери мавжуд. Хусусан, қадим ҳиндларнинг “аланкара”, “раса”, “дхвани” деб номланган сўз санъати назариясига доир йўналишларида “маънони яширин ифодалаш” асосий тамойил ҳисобланади. Жоҳилия даври араб ғазалиётида, кейинчалик ислом Шарқи лирикасида бу усул етакчи мавқени эгаллаган. Ғарбда пайдо бўлган символизм қисман ўша даврда яшаган ижодкорларнинг дунёқараши, ижтимоий, индивидуал ҳаёт тарзи, психологияси, антик адабётда мавжуд поэтик анъаналари билан боғлиқ бўлса ҳам, асосан, Европа рицар-куртуаз адабиёти воситасида Шарқ-ислом мумтоз адабётига хос символикага келиб тақалади.

XX аср бошлари (1909)да пайдо бўлган модернистик йўналишлардан яна бири футуризм деб номланади. Футуризм асосчиси италиялик Маринетти ҳисобланади. Футуристлар ўзларини “янги замон кишилари” деб атаганлар. Янги, саноатлашаётган, техник тараққиётга эришаётган, тобора машиналашаётган замон ритминини шеърга солиш футуризмнинг асосий мақсади бўлган. Ҳиссиёт, мадний анъана ва маънавий қадриятлар футуристлар томонидан кескин инкор этилган. Футуризм истилоҳи латинча *futurum* сўзидан оingan бўйиб, “келажак” деган маънони билдиради. Фақат келажакни тан олиш, ўтмишдан эса мутлоқ воз кечиш ғояси футуризмнинг бош белгисидир. Бу оқим ЧЧ асрнинг 10-йилларида Россияда рвожланди. Дастлаб В.Хлебников, В.Каменский, оға-ини Бурлюковлар томонидан нашр этилган “Ҳакамлар боғчаси” альманахи футуризм ғяларини тарғиб этди. 1913 йилда эса “Ижтимоий дидга тарсаки” номли альманахда футуризм манифести эълон қилинди. Кейинчалик Россия футуризми И.Северянин

бошчилигидаги эгофутуристлар ва “Центрафуга” нашриёти атрофида тўпланган шоирлар – Б.Пастернак, Н.Асеевлар етакчилигидаги кубофутуристлардан иборат икки йўналишда фаолият кўрсатди. Агар эгофутуризм моҳиятан шаклбозлик ва индивидуализмни тарғиб этган бўлса, кубофутуризмнинг асосий ижод принципи янги сўзлар яшаш, янгиланаётган техник воситалар, завод, фабрикаларга оид терминлар, уларнинг ишлаш ритмларини шеъриятга олиб кириш бўлган. Мана шундай янгиланиш, индустриал ўзгаришлар яққолротқ кўзга ташланган советлар тузумининг илк даврларида бу ғоя жуда қўл келган. Қатор пролетариат шоирлари, ҳатто, В.Маяковскийдек ўткир истейдод эгалари ҳам маълум муддат футуризм таъсирига берилганлар. Ўзбек шеъриятида ҳам футуризмнинг бир қадар ижтимоийлашган, содда кўринишлари кузатилади. Ўтган асрнинг 20-йилларида ижод қилган шоирлар Олтой ва Ботулар ижодида шу характердаги шеърлар учрайди.

Дадаизм оқими 1916 йилда Швецарияда пайдо бўлган. Французча *dada* – чўп от сўзи ушбу истилоҳ учун луғавий асос бўлиб хизмат қилган. Дадаизмнинг асл моҳияти табиий, ижтимоий, маиший ёки субъектив воқеликни бола мантиқи билан кузатиш ва шу мантиқ асосида сўзга кўчиришдир. Дадаизм ғоясининг асосчилари Швецариялик шоирлар Цара ва Сунолар ҳисобланиб, умуман адабий ворисийлик, айниқса, классицизм анъаналарини инкор этиш уларнинг етакчи тамойили эди.

Сюрреализм ўтган асрнинг 20-йилларида майдонга келган модернистик оқим. Унинг вакиллари сифатида А.Бретон, Ж.Кокто, М.Эрнст, қисман Л.Арагон ва П.Элюарлар эътироф этилади. Сюрреализм реализм ва умуман реалликни инкор этиш ғоясига асосланади. Ушбу оқимнинг фалсафий манбалари ва психологик замини бўлиб, Шопенгауэр, Бергсон ва Фрейд қарашлари хизмат қилган. Сюрреализм туш кўриш, галлюцинация, онг остидаги шахвоний майлларни бадиий ижоднинг муҳим омиллари ўлароқ талқин этади. Ижодкорнинг ақл ва мантиқдан узилиши, барча мавжуд анъана ва қадриятлардан мутлоқ озодлиги ғоясини илгари суради. Ўзаро

боғланмайдиган ассоциатив ҳолатлар, ҳислар йиғиндиси сюрреалистик адабиётнинг ижоди материали ҳисобланади.

Экзистенциализм истилоҳи лотинча existential сўзидан олинган. Ушбу сўз ўзбекчага ўгирилганда “мавжудлик” деган маънони билдиради. Экзистенциализмнинг фалсафий жиҳатлари ҳал ўн тўққизинчи асрдаёқ С.Кьеркегор (1813 - 1855) қарашларида кузатилган эди. Экзистенциализм фақат ўтган асрнинг 20-30-йилларига келиб, Германияда алоҳида адабий оқим сифатида намоён бўлди. Кьеркегорнинг экзистенция ҳақидаги бошланғич тезислари XX асрда немис файласуфлари М.Хайдеггер (1889), К.Ясперс (1883 - 1969)лар томонидан ривожлантирилди.

Экзистенциализмнинг бадиий адабиётга кириб келиши француз ёзувчилари Г.Марсель (1889), А.Камю (1913 - 1960), Ж.-П.Сартр (1905)лар ижоди билан боғлиқ. Экзистенциализм инсон мавжудлиги ва фаолиятини абсурд ғояси билан асослашга уринади. Чунки жамият ичра ўз мавжудлигини исботлашга уринаётган, аслида эса Худо томонидан “ўз ҳолига ташлаб қўйилган”, “унутилган”, утлоқ “ёлғиз” инсоннинг келажаги абсурд, яъни маънисизликдан иборат деган атеистик ҳулоса экзистенциализмнинг туб асосини ташкил этади. Экзистенциалистлар ҳаётнинг абсурдлиги ҳақидаги ғояларини турли рамзлар воситасида бадиий акс эттирадilar. Айниқса, бу жиҳат Ж.Жойснинг “Ёш санъаткорнинг суврати”, “Улисс”, “Фенеганнинг маъракаси”, Ф.Кафканинг “Жараён”, “Қалъа”, А.Камюнинг “Ўлат”, “Бегона”, С.Бэкеттнинг “Годони кутиш” асарларида яққол намоён бўлади. Европа экзистенциалистик адабиётига хос қоронғи ва тушқин рамзлар, ифода услубидаги ғайриоддийлик рус, япон, Болтиқ бўйи халқлари, турк, эрон адабиётига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бундай таъсирдан ўзбек адабиёти ҳам мустасно эмас. Хусусан, Назар Эшонқулнинг “Гўрўғли” ва қатор ҳикоялари, Шодиқул Ҳамронинг “Кўкқўл”, “Қора кун”, Тўхтамурод Рустамнинг “Капалаклар ўйини”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Ёлғизлик” асарлари айи таъсирнинг яққол далилидир.

Модернизм ўта сертармоқ оқим. Унинг юқорида санаб ўтилганлардан ташқари акмеизм, экспрессионизм, импрессионизм, кубизм, тащизм, хаотизм қатор тармоқлари бор. Уларнинг ҳаммасини субъективизм ва анъаналарни инкор этиш ғояси бирлаштириб туради.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Модернизм тарихи, одабий оқимлари, вакиллари ҳақида маълумот беринг.*
- 2. Модерн наср ва дармасининг асосий хусусиятлари.*
- 3. Символизм ва модернизм.*
- 4. Экзистенциализм ва абсурд масаласи.*
- 5. Модернизм ва замонавий Шарқ бадиий тафаккури масаласи.*

Асосий адабиётлар:

- 1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)*
- 2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.*
- 3. Акбарова М. Янги давр араб адабиёти: XIX-XX асрлар. Дарслик.-Т., 2009.*
- 4. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.*
- 5. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: F.Фулом, 2015.*
- 6. Жўраев Т. Онг оқими. Модерн.-Фарғона, 2009.*
- 7. Затонский Д.В. Франц Кафка и проблемы модернизма.-М.:Высшая школа, 1965.*
- 8. Зарубежная литература XX века.-М., 2000.*
- 9. Мели С. Сўзу сўз. – Т.: Шарқ, 2020.*
- 10.Норматова Ш. Жаҳон адабиёти.-Т.:Чўлпон, 2008.*
- 11.Саидов У. Шарқ ва Ғарб:маданиятлар туташиган манзиллар.-Т.:Янги аср авлоди, 2009.*

12. Хўжаева Р. Янги давр араб адабиёти. -Т., 2004.
13. Эшонқул Н. “Мен”дан “мен”гача. – Т., 2018.
14. Эшонқул Н. Адабиёт фалсафаси. – Т., 2019.
15. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.
16. Қосимов А. Типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсирнинг назарий муаммолари (А. де Сент-Экзюпери ва А. Камю ижоди мисолида). Докторлик дисс. авт.-Т., 2007.
17. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол файз медиа, 2017.
18. *A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.*
www.edu.uz
www.ozbekadabiyoti.com.
Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http:// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)
[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp. From1551453](http://top.mail.ru/jimp.From1551453)
[www. Lib.ru.](http://www.Lib.ru)
[www.litera.ru.](http://www.litera.ru)
[www.Philologists.narod.ru.](http://www.Philologists.narod.ru)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.

II. Дарслик ўқув қўлланма ва илмий адабиётлар:

1. Алимӯхамедов А. Антик адабиёт тарихи. Т. Ўқитувчи.1975
2. Аристотель. Поэтика. Ахлоқи кабир. –Т., Янги аср авлоди. 2004.
3. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. –Т.: Янги аср авлоди.2009
4. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т. ., Ўзбекистон. 1997 й.
5. Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. Т. Ўқитувчи.1979 й
6. Болтабоев Ҳ. Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. (I жилд: Қадимги давр). – Т.: “МУМТОЗ СЎЗ”, 2015.
7. Алексеев М.П. и др. История зарубежной литературы. (Средние века и возрождение) М., «Высшая школа», 1987.
8. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –М.: 1989.
9. Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезарь. Т.: «Янги аср авлоди», 2001.
10. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. –Л. 1979
11. История всемирной литературы. Т., 1-7. М., «Наука», 1983-1990.
12. История зарубежной литературы XX века. (1917-1945) М., «Высшая школа», 1980.
13. Норматова Ш. Жаҳон адабиёти. – Т., “Маънавият”, 2008.
14. Саидов У. Европа маърифатчилиги ва миллий уйғониш. – Т.: “Академия”, 2004
15. Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. Т., Фан, 1978.

- 16.Хўжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихи. (Ўқув қўлланма) I қисм. Т., 2004.
- 17.Ярхо В.Н. Антическая драма. Технология. Мастерство. – М.: «Высшая школа», 1990.
- 18.Ярхо В.Н. Трагедия Софокла «Антигона». – М.: «Высшая школа», 1986.
- 19.Қуроноф Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафакқури тарихи очерклари. – Т.: “Фан”, 2008.
- 20.Қамбаров Д. Қуръон бахш этган илҳом (Пушкин ижодида Қуръон оҳанглари). – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.
21. Қодиров М., Ўзбек театри тарихи, Т., 2003
- 22.Азизов Қ., Қаюмов А. Чет эл адабиёти тарихи.-Тошкент: Ўқитувчи, 1987.-334 б.
- 23.Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока.-Москва:Наука, 1985.-366 б.
- 24.Алишер Навоий “Хамса”си (Мақолалар тўплами): Тадқиқотлар.- Тошкент: Фан, 1970.
- 25.Араслы Н. Г. Низами ва турк эдебияти.-Баку: Элм,1980.-206 с.
- 26.Аристотель. Поэтика.Русчадан М.Маҳмудов, У.Тўйчиевлар таржимаси.-Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.-150 б.
- 27.Балухатый С.Д. Вопросы поэтики.-Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990.-320 с.
- 28.Бартольд В. В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин В. IXтомах.-Москва: Наука, 1964, Т. II.Ч.2.
- 29.Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского.-Москва: Советский писатель, 1963.-362 с.
- 30.Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики.-Москва: Художественная литература, 1975.-399 с.

- 31.Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Таржимон, сўзбоши, шарҳ ва изохлар муаллифи У.Жўракулов.-Тошкент: Akademnashr, 2015.-288 б.
- 32.Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы.-Москва: Издательство “Наука” главная редакция восточной литературы, 1960.-557 с.
- 33.Бертельс Е. Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана.-Москва: Издательство “Наука” главная редакция восточной литературы, 1988.-560с.
- 34.Борев Ю. Эстетика.-Москва: Издательство политической литературы, 1981.-399 с.
- 35.Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.-Тошкент: Ўзбекистон, 1993.-191 б.
- 36.Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт.-Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994.-208 б.
- 37.Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли рақамлар.-Тошкент: Фан, 1991.-153 б.
- 38.Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Т.: Университет, 2003.
- 39.Жўракулов У. Худудсиз жилва.-Тошкент: Фан, 2006.-203 б.
- 40.Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп.-Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.-356 б.
- 41.Комилов Н. Тасаввуф.-Тошкент: Ўзбекистон, 2009.- 448 б.
- 42.Конрад Н. И. Запад и восток (статъи).-Москва: Восточная литература, 1972. – 496 б.
- 43.Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-Москва: Наука, 1991.- 235 с.
- 44.Мелетинский Е.М. историческая поэтика новеллы.-Москва: Наука, 1990.-280 с.

45. Очерки истории первобытной культуры.-Москва:Наука, 1953.-208 с.
46. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили.-Тошкент: Akademnashr, 2011.-200 б.
47. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари.-Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.-326 б.
48. Султон И. Адабиёт назарияси.-Тошкент: Ўқитувчи, 2005.-272б.
49. Турдимов Ш. Этнос ва эпос.-Тошкент: Ўзбекистон, 2012.-95 б.
50. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари.-Тошкент: Фан, 2011.- 240 б.
51. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Перевод с английского под редакцией и с предисловием О.Ф.Акимускина.- Москва: Наука, 1989.-328 с.
52. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев.- Тошкент: Ўқитувчи, 1995.-112 б.
53. Фольклор. Проблемы историзма.-Москва: Наука, 1988.-296 с.
54. Хасанов С. Роман о Бахраме. Поэма “Сем скитальцев” Алишера Навои в сравнительно-филологическом освещении.-Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988.-208с.
55. Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари.-Тошкент:Фан,1982.-96б.
56. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев.-Тошкент: ЎзМЭ,2006.-430б.
57. Шукурова З. Рабғузий ва фольклор.-Тошкент:TAMADDUN, 2015.-200 б.
58. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Алишер Навоий даври.- Тошкент: Akademnashr,2011.-272б.
59. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш.-Тошкент: Фан,2007.
60. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти.-Тошкент: Фан,1996.-160б.

61. Низамова М.Н., Маматова Н.Р. Литература Великобритании. Т., 2007.
62. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-М., 1955.
63. Мифы древней Индии.-М., 1975.
64. Конфуцианство в Китае.-М., 1982.
65. Китайская классическая драма (Автор книги:В.Ф.Сорокин)-М.,1979.
66. Культура эпохи Возрождения Сб.статей.-Л.,1986.
67. Голосовкер Я. Логика мифа.-М.,1987.
68. Рифтин Б.Л. От мифа к роману.-М., 1979.
69. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа.-М.,1976.
70. Мифологии древнего мира.-М., 1977.
71. Афанасьев А.Н. Дерево жизни.-М., 1982.
72. Савченко Т.А. Хрестоматия по зарубежной литературы.-М.,1980.
73. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени.-М.: 1983.
74. Кирквуд К. Ренессанс в Японии.-М., 1988.
75. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари.-Т.,1981.
76. Комилов Н. Тафаккур карвонари. Т., 1999.
77. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб.-Т.,1997.
78. Маҳмудов М. Ҳайрат ва тафаккур.-Т., 1990
79. Йўлдошев Саъдулла ва бош. Қадимги ва ўрта асрлар Ғарбий Европа фалсафаси-Т.,2003.
80. Йўлдошев С.ва бош. Янги ва энг Янги давр Ғарбий Европа фалсафаси.-Т.,2002.
81. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тирихи очерклари.-Т.,2008.

III. Тавсия этилган бадиий адабиётлар:

1. Алпомиш. Т., “Шарқ”, 1998.

2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тузувчи: М.Маҳмудов.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006.
4. Амир Хусрау Дихлави. Хамса. Критический текст. Первая поэма. Матла' ал-анвар. Составление текста и предисловие Тахира Ахмед-оглы Магеррамова, вступительная статья Г.Ю.Алиева.-Москва: Наука, 1975.
5. Амир Хусрау Дихлави. Маджнун и Лайли. Критический текст и предисловие Т.А. Магеррамова.-Москва: Наука, 1964.
6. Амир Хусрау Дихлави. Хашт бихишт. Составление текста и предисловие Джафара Эфтихара.-Москва: Наука, 1972.
7. Бобур Заҳириддин. Бобурнома. Т., 1998.
8. Булгаков М. Уста ва Маргарита. Т.,Шарқ. 2008.
9. Байрон Ж.Г. Сайланма. Т., 1974.
10. Бальзак.О. Горио ота. Т., 1968.
11. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: О'zbekiston, 2014.
12. Гомер. Илиада. Т., 1988.
13. Гўрўғли. Халқ достони. Т., “Шарқ”, 1998
14. Гёте И.В. Фауст. Т., 1974.
15. Данте Алигъери. Илоҳий комедия. Т., 1975.
16. Дўстмуҳаммад Хуршид. Донишманд Сизиф. Т., 2017.
17. Достоевский Ф. Жиноят ва жазо. – Т.: 1977.
18. Жомий Абдурахмон. Лайли ва Мажнун. Саломон ва Абсол. Т., 1989.
19. Жойс Ж. Навқирон санъаткорнинг сийрати. ЖА журнали, 2007 йил, 3-4-сон.
20. Золя Э. Ҳамал. Т., 1982.
21. Калила ва Димна. Т. “Чўлпон”, 2006
22. Камю А. Бегона. Т., 1995.

23. Кафка Ф. Жараён. («Жаҳон адабиёти» журнали, 2003 йил 9-11-сонлар) – Т., 2006.
24. Кайковус. Қобуснома. Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т., Истиклол, 1994.
25. Лермонтов М.Ю. Замонамиз қаҳрамони.
26. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том.Т., Фан, 1960.
27. Мериме П. Карл IX салтанатининг йилномаси. Т., 1978.
28. Мопассан Г. Ҳаёт Азизим. Новелалар. Т., 1987.
29. Маркес Р.Р. Бузрукнинг Кузи. ЖА. 2005, 6-7-8-сонлар.
30. Мозм С. “Ой ва сариқ чақа”. ЖА. 2006, 1-2-сонлар.
31. Маҳфуз Н. Раққоса Родопис. – Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2008.
32. Маркес Г.Г. Ошкора қотиллик қиссаси. Юз йил танҳоликда. Т., 1990.
33. Муҳаммад Дўст Мурод. Галатепа қайтиш. Т., 2009.
34. Муҳаммад Дўст Мурод. Лолазор. Т., 2009.
35. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1991.
36. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1991.
37. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1992.
38. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1992.
39. Навоий Алишер. Садди исқандарий. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1993.
40. Навоий Алишер. Лисонут-тайр. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1996.

41. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб, Муншаот, Вақфия. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1998.
42. Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. Рисолаи тийр андохтан. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 2000.
43. Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1997.
44. Носируддин Бурхониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. Биринчи китоб. Нашрга тайёрловчилар Э.Фозилов, А.Юнусов, Ҳ.Дадабоев.-Т.: Ёзувчи, 1990.
45. Ойбек. Қутлуғ қон. Ўн томлик. 10-том. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.
46. Пушкин А.С. Евгений Онегин. – Т.: 1988.
47. Панчатантра... – Т.: “Чўлпон”, 1993.
48. Рамаяна Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
49. Распутин В. Ёнғин. – Т.: “Ёш гвардия”, 1989.
50. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
51. Свифт Ж. Гулливернинг сайёҳатлари. Т., 1985.
52. Софокл. Шох Эдип. Т., 1979.
53. Стендаль. Қизил ва қора. Т., 1986.
54. Толстой Л. Ҳожимурод. 5 томлик, 1-том, – Т., 1978.
55. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994.
56. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. – Тошкент: Шарқ, 1995.
57. Фирдавсий А. Шохнома. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
58. Флобер Г. Бовари хоним. Т., 1976.
59. Фирдавсий А. Шохнома. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

60. Қодирий, А. Мехробдан чаён : роман / А. Қодирий. – Қайта нашр. – Тошкент : Янги аср авлоди, 2017.
61. Қодирий, А. Ўткан кунлар : тарихий роман / А. Қодирий; муҳаррир Г. Ҳайтова. – Тошкент : Шарқ, 2009.
62. Қосимов А. СИРЛАР (Озод этилган Прометей) // Эй, қаро кўзим. – Т.: “ТАФАККУР”, 2011,
63. Қаҳҳор А. Асарлар. Беш жилдлик. 5-жилд. – Тошкент, 1989.
64. Машраб. Қиссаи Машраб. Т., 1992.
65. Ғулом. Ғ. Танланган асарлар. – Тошкент, 2003.
66. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 2- том. – Тошкент: Фан, 1988.
67. Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн томлик. 6- том. – Тошкент, 1982.
68. Ҳейне Ҳ. Германия қиш эртаги. Т., 1984.
69. Ҳейне Ҳ. Ёшлик изтироблари. Т., 1997.
70. Хемингуэй Э. Чол ва денгиз. Т., 1963.
71. Ҳессе Ҳерман. Чўл бўйиси. Т.: “Шарқ”, 2006.
72. Шекспир Вильям. «Ҳамлет». Т., 1991.
73. Шекспир, Вильям. Сонетлар. Т., “Янги аср авлоди”, 2009.
74. Шекспир Вильям. Сайланма. Уч жилдлик. – Т.: “Фан”, 2007.
75. Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жилдли. 1-жилд. –Тошкент: Akademnashr, 2016.
76. Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жилдлик. 3-жилд. –Тошкент: Akademnashr, 2016.
77. Эйнштейн билан иблисвачча. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Зиё-нашр, 2020.
78. Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т., 1978.
79. Эврипид. Медея. Т., 1985.

80. Юзини йўқотган одам. Япон новеллалари. Рус тилидан Узоқ Жўрақулов таржимаси.-Т.: Мухаррир, 2008.

81. Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қ.Каримов.-Т.: Фан, 1971.

IV. Интернет манбалари:

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp. From%1551453](http://top/mail.ru/jimp.From%1551453)

[http://www/refurun. Com/n/issledovanie-zhizni-itvorchestva-alishera-navoi-v-zapadnoevropeyskom-vostokovedenii#xzz2HOWXH4IO](http://www.refurun.Com/n/issledovanie-zhizni-itvorchestva-alishera-navoi-v-zapadnoevropeyskom-vostokovedenii#xzz2HOWXH4IO)

[www. Lib.ru.](http://www.Lib.ru)

[www.litera.ru.](http://www.litera.ru)

[www.Philologs.narod.ru.](http://www.Philologs.narod.ru)

МУНДАРИЖА

<i>Кириш.....</i>	
<i>Қиёсий адабиётшуносликда синкретизм масаласи.....</i>	
<i>Илоҳий китоблар ва мифологик тафаккур масаласи.....</i>	
<i>Шарқ ва Ғарб эпоси типологияси.....</i>	
<i>Энг қадимги драма қиёсий адабиётшунослик контекстида.....</i>	
<i>Қадимги давр жаҳон лирикасининг типологик хусусиятлари.....</i>	
<i>Платон, Аристотель, Фаробий ва Ибн Синоларнинг адабий-эстетик қараишлари.....</i>	
<i>Шарқ ва Ғарб адабиётида Ўрта асрлар масаласи.....</i>	
<i>Уйғониш даври бадиий тафаккури типологияси.....</i>	
<i>Шарқ ва Ғарб классицизми: умумийлик ва хусусийлик.....</i>	
<i>Шарқ ва Ғарб маърифатчилиги типологияси: француз ва жаҳид маърифатчилиги.....</i>	
<i>Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурида сентиментализм, романтизм, натурализм, реализм.....</i>	
<i>XIX-XX асрлар Европа романчилиги ва Шарқ замонавий насри.....</i>	
<i>Европа модернизми ва XX аср янги ўзбек адабиёти.....</i>	